

January, 2023
Volume-7, Issue-13

ISSN 2456-558X

HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

Chief Editor

Dr. Dinesh R. Chavda

(M.com., B.ed., GSET., M.phil., Ph.D)

Assistant Professor,
(Accountancy)

Department of Commerce & Management,
Bhakt Kavi Narsinh Mehata University,
Junagadh, Gujarat, (India)

CO-EDITOR

P. R. Sharma

Director

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

**HEMCHANDRACHARYA
INTERNATIONAL
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN: 2456-558X**

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

Director

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

(M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)

Assistant Professor,

Shree H.S.Shah college of commerce, modasa,

Dist-Arrvalli, Gujarat, India

Chief Editor

Dr. Dinesh R. Chavda

(M.com., B.ed.,GSET.,M.phil.,Ph.D)

Assistant Professor,

(Accountancy)

Department of Commerce & Management,

Bhakt Kavi Narsinh Mehata University,

Junagadh, Gujarat, (India)

CO-Editor

P R SHARMA

(M.A., B.ed.,NET.,M.phil)

Assistant Professor,

Shree M.B.Patel Science College,

Anand, Gujarat, (India)

PUBLISHED BY

<http://www.hemchandracharyaejournal.com/>

HEAD QUARTER

INTERNATIONAL PUBLISHING HOUSE

At. & Post. Chaveli,

Ta-Chansma, Dist-Patan, North Gujarat, India, Asia

MANAGING EDITORS

Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)	Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)
Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)	Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)	Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)
Prof. Milind Solanki Assistant Professor, Department Of English K.S.K.V Kachch University, Bhuj Dist- Kachchh Bhuj Email to :- milindsolanki@gmail.com	Prof. Yagnesh Dhoriya Assistant Professor, Department of English Tolani Arts College, Anjar Dist- Kachchh Bhuj Email to yagneshdhoriya@gmail.com

REVIEWERS

(PEER REVIEWED COMMITTEE)

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are providing their service in our Hemchandracharya International E Journal of Research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
Dr.Devjibhai Maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief In Sociology
Dr.Mahendrakumar A.Dave	Chief In Sanskrit

(Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	
Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief In Hindi
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief In Chemistry
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief In History
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of Physical Education and Sports Science, Gujarat Vidyapith, Sadara, Gandhinagar)	Chief In Physical Education
Dr.C.M.Thakkar (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief In Commerce
Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief In Psychology
Dr.Iros Vaja(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief In English
Dr.Hemaben Jikadra(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief In Political Science
Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief In Gujarati
Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief In Economics
Dr. Bhargav Dave, RPT, DPT(UC), MPT (LLU) 2804 Field Hollow Dr, Pearland, Texas 77584. Contact No: (248) 416-3221 Fax: (888) 789-2329 E-Mail: Pt.Davebhargav@Gmail.Com New York Physical Therapy License Number: 033650 Michigan Physical Therapy License Number: 5501015759 Texas Physical Therapy License Number: 1217440	Chief In Physiotherapy (International)

“HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH” is a Bi-Annual based Research Journal.

Copy Right, January- 2023, Volume-07 and Issue-13, All Rights Reserved.

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
 - **“HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
 - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
 - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

ISSN 2456-558X

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research, are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Dinesh R. Chavda

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	A study on Customer Perception of Central Bank Digital Currency Shri. Vinitkumar J. Varma and Dr. Bhavsinh M. Dodia	01-21
2.	Emergence of Student Politics in India Arvind Kumar	22-35
3.	Panchtantra: An Epitome of Practical Wisdom through Anthropomorphism Bhagyesh Vaidya and Dr. Naresh Solanki	36-46
4.	An Effective Tool to Develop The Reading Skill Of Esl Student: Interactive Whiteboard Technology Dr. Kinjal G. Sojitra	47-53
5.	Cyber Crime and Its Control by Enacting Laws in India: A Legal Analysis Dr. Sanjay G. Dhanani	54-67
6.	The Role of Online Advertising as A Marketing Strategy for Fmcg Sector in India Dr. Ishankumar Bipinchandra Khatri	68-80
7.	Consumer Buying Behaviour Regarding Health Drink Products-A Study of Rajkot City Harsha Ramani	81-88

Sr.	Title	Page
8.	An Analytical Study on Impact of Dividend Payout on Profitability of Selected Pharma Companies in India Kathad Divyesh G. and Dr N.D. Zala	89-94
9.	Study the Efficiency of Plant Based Mosquito Vaporizer Repellent Ms. Shital Prabhakar Aher and Miss Ozma Noorani Shaikh	95-98
10.	Financial Inclusion Week Editions: Analysis of its Relevance to Stakeholders (Why Does it Matter?) Mr. Felix Chicoh Kampaundi	99-107
11.	The Overview of Indian Mutual Fund Industry: Concept and Growth Mr. Pranavdev Rameshbhai Vyas	108-117
12.	Saving and Investment Pattern Among Teachers in Kachchh District Mr. Suresh V. Maheshwari and Dr. Anitaba S. Gohil	118-129
13.	Scope and Nature: Intellectual Property Rights Ms. Mayuri Gondhia	130-133
14.	Yoga for Mental Health and Well Being Nikunj Manubhai Parmar	134-140
15.	A Study on Role of Banks in the Economic Growth of Country: Measuring Efficiency and Performance of selected Banks Roshni S. Rupareliya and Dr. Kailash P. Damor	141-146
16.	Psychological Effects Of Social Media On Teengaers Miss.Hansika Kapile, Miss.Sara Sayyad and Ms. Shital Prabhakar Aher	147-152

Sr.	Title	Page
17.	A Study Of: Costumers' Satisfaction use of Internet Banking Service in Surat District Vasava Amitbhai Gurjibhai and Dr.Balvant N. Dhimmar	153-161
18.	Analytical study on Sun Pharmaceuticals by using Data-Envelopment Analysis Model Zala Sanjay K.	162-166
19.	NEP (2020) Equitable and Inclusive Education: Learning for All Path C. Bhatt and Dr. Dineshkumar R. Chavda	167-176
20.	How Effective Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana is? Jagamal Arajambhai Batava and Dr Sureshbhai J. Bhoje	177-182
21.	સર્જક સાથે સંવાદ પદ્મશ્રી પ્રવીણ દરજી Bhavna Chadpa	183-188
22.	કાયદાકીય શિક્ષણ અને ભારતની નવી શિક્ષણ નિતી - ૨૦૨૦ Dr. Parvez M. Bloch	189-192
23.	જામનગર જીલ્લામાં સિંચાઈક્ષેત્રે કાર્યસિદ્ધી એક અભ્યાસ, (વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦, ૨૦૨૦-૨૦૨૧) કણજરીયા કિજ્ઞા એ. અને ડૉ જગદીશ પી ટાંકોદરા	193-199
24.	ભગવતીકુમાર શર્મા કૃત 'સમયદ્વીપ' લઘુનવલમાંનો સંઘર્ષ કૃતિકાબહેન ગોવિંદભાઈ રાણા	200-203

Sr.	Title	Page
25.	સમાજ અને સાહિત્યનું પરસ્પરાવલંબન ડૉ. મહેશ વી. ચૌહાણ,	204-208
26.	આદિવાસી જનનાયક પરથીભાઈ ભૂરા ડૉ. રાજેશકુમાર વી. ભાભોર	209-211
27.	ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીનું પ્રમાણીકરણ ડૉ. શૈતાનસિંહ એસ. રાયજાદા	212-220
28.	મહાયોગી આનંદધન પરમાર નિલમબેન મનુભાઈ	221-229
29.	મોના પાત્રાવાલાકૃત વાર્તાસંગ્રહ ‘રાની બિલાડો’ વરિયા જયેશકુમાર બિલિન્દ્રભાઈ અને ડૉ. પ્રદીપકુમાર.એસ.જોષી	230-236
30.	થોરનું ફૂલ આત્મકથામાં વર્ણવાયેલ રીત-રિવાજો સોલંકી રશ્મિબહેન મહેન્દ્રકુમાર અને ડૉ. મોહનભાઈ ચાવડા	237-241
31.	A Study on Recent Trends in Indian Railways Vinod K. Parghi and Dhaval A. Zala	242-252
32.	Socio-Political Contribution of Babu Mool Chand Jain in The History of Haryana Anand Chahal	253-255
33.	An Overview of Financial Performance of Shree Ganesh Khand Udyog Sahakari Mandli Ltd, Bharuch Vasava Sandipkumar Arvindbhai and Dr. Girishchandra M. Purani	256-264

Sr.	Title	Page
34.	ગુજરાતી ભાષા અને પ્રાદેશિકતા મોઢવાડિયા ભરત એલ. & ડૉ. જી.એમ. ચંદ્રવાડિયા	265-273
35.	સ્વચ્છતાની વર્તમાન સમયમાં આવશ્યકતા ચૌહાણ.નેહા.આર	274-283
36.	અથ શબ્દાનુશાસનમ્ યોગેશ્વરસ્વામી	284-288

A Study on Customer Perception of Central Bank Digital Currency

¹Shri. Vinitkumar J. Varma and ²Dr. Bhavsinh M. Dodia,

¹Research Scholar and ²Associate Professor and Head,

Department of Commerce and Management, Bhakta Kavi Narsinh Mehta University,
Junagadh, Gujarat - 362 263.

Abstract

A Central Bank Digital Currency (CBDC) is a digital type of currency issued by the central bank of a nation. Digital types of currency are currently widespread. When you use your debit or credit card instead of cash, or are paid by direct deposit, the financial institution must digitally record the transaction and adjust your account balance. A CBDC would support systems previously created by private financial organisations by producing a central bank-backed digital fiat currency. Physical bank notes are the sole form of central bank money available to the public in the majority of nations. The popularity of CBDCs has exploded in recent years. The pilot project of India's very own digital currency, "Digital Rupee," began for wholesale transactions on November 1, 2022. At least five banks, including State Bank of India, ICICI Bank, IDFC First Bank, and HDFC Bank, have been recruited by the Reserve Bank of India (RBI) to work on the retail pilot project of the Central Bank Digital Currency (CBDC). Researcher in this paper has tried to analyse through collected data the challenges for implementation of CBDC from the user's perspective to get the idea for digitalisation, easytizing and popularisation of digital currency in today's Atmanirbhar Bharat.

Key Words: Cryptocurrency, Digital transaction, Virtual Currency, Central Bank, Money

Introduction

The Central Bank Digital Currency (CBDC) is a sort of digital currency that resembles a nation's fiat currency. Instead of producing currency, the Reserve Bank of India issues electronic coins backed by the full confidence and credit of the Indian government. Cryptocurrencies are the umbrella term for the tens of thousands of distinct digital currencies that exist today. Bitcoin is the most well-known example of a fully decentralised cryptocurrency. Stablecoin is a different sort of cryptocurrency. The value of stablecoins is pegged to a certain asset or a fiat currency, such as the dollar. The technology that enables cryptocurrencies is known as distributed ledger, which means that rather than relying on a single central hub, a global network of devices constantly verifies the legitimacy of each transaction. However, this is distinct from a national bank launching its own digital currency.

There are numerous compelling arguments in favour of investigating digital currencies, and the decision of many nations to establish CBDCs depends on the state of their particular economies. Before a country may begin adopting a CBDC, it must first address the multiple problems that must be resolved. People who invest in CBDCs run the risk of simultaneously making big bank withdrawals, which might provoke a bank run, restrict banks' ability to lend, and increase interest rates. This dilemma is especially difficult for nations with weak financial systems. CBDCs also create operational difficulties because they are susceptible to cyberattacks and must be secured against these threats in order to operate effectively. Before implementing this technology, CBDCs require a complex regulatory structure that must first be strengthened. Standards on privacy, consumer protection, and anti-money laundering must be incorporated into this framework. Following are the reason for developing CBDC.

- It is more efficient in preventing crime, money laundering, and terrorism financing. Unlike the existing system of mobile wallets offered by private companies, Blockchain-based CBDC would be able to track all transactions.
- CBDC will minimise the cost of importing note paper, producing currency, and circulating currency throughout the nation.
- CBDCs are a sort of smart contracts and may be programmed to collect taxes automatically.
- CBDCs are accessible to those without smartphone access and are more financially inclusive.
- It can reduce the price of international transactions.

India is now implementing the CBDC in accordance with the announcement made in the Finance Budget 2022. In this regard, researcher anticipates the following difficulties during the drafting of the regulation. This type of endeavour necessitates deliberations on a large-scale including professionals from many areas of people, process, and technology. To create a well-designed CBDC, however, the RBI may need to address a number of difficulties. While the RBI has addressed the most of these issues in its concept note, it remains to be seen how the central bank would approach them in the future. Researcher has attempted to anticipate some of the potential obstacles that may arise.

People's Perception to use CBDC: Bringing people's attention to CBDC could be a formidable issue. The government had already released e-rupee tokens for retail through

NPCI. It is still changing; the central bank must plan ahead for a frictionless nationwide conversion of CBDC to cash.

- ❖ Taking this point into consideration, researcher in this paper has tried to analyse this factor with three different variable – Technology, Satisfaction and Fear
- Technology: While Jio and Airtel have launched 5G in several cities, a significant portion of rural India still experiences connectivity concerns, which could pose problems for CBDC. Moreover, interoperability with existing systems is another obstacle that the RBI will need to overcome.
- Satisfaction: The people of India are only going to use this CBDC if they find it to be convenient, simple, risk-free, and quick to use. If operation would be easy and safe people would start using it and it will lead to satisfaction.
- Fear: this will comprise of security related aspect and privacy concerns of public.
 - Security: Regardless of whether CBDC is a centralised or decentralised ledger, counterfeiting and cybersecurity will remain the primary challenges to overcome.
 - Privacy concern: There have been numerous discussions over the effects that CBDC would have on privacy. For wallets with lower transaction limitations, increase the maximum level of privacy, i.e., do not require as many personal details. However, for wallets with extensive features, it is likely that all personal information will be necessary however CBDC will provide greater privacy.

Review of Literature

1. (Rejeb, A., Rejeb, K., & Keogh, J. G., 2021) For the purpose of their research, they compiled a literature review on the function of cryptocurrencies in modern business and financial systems as well as the problems associated with their use. Traditional financial ecosystems are frequently unable to respond to the demands and concerns of citizens. This is demonstrated by the rising popularity of cryptocurrencies and their acceptance by the general public.
2. (Nolting, 2020) This report analyses how CBDC is likely to alter the financial landscape through potential schemes that could be implemented in the coming years. At this point, two fundamental observations are observable. First, CBDC has not yet undergone a thorough empirical real-time test. Second, it is challenging to forecast how CBDC will be implemented and what they will mean.

3. (Cunliffe, 2020) Researchers have found that our understanding of CBDCs has greatly improved in recent years. The advantages and difficulties of any issuance have been largely established through published research, policy work, and proofs-of-concept from central banks.
4. (Todd & Mike Rogers, 2020) They have looked into those. The emergence of electronic money (e-money) and other contemporary digital financial innovations have highlighted flaws in the current monetary and payment systems.
5. (Garg, 2019) has argued for various CBDC aspects in his report using various points of view recommended by the committee he chairs, including Distributed Ledger Technology (DLT), the popularity of virtual currencies, the use of DLT for other financial services, etc.

Objective of Study

The technology revolution is driving us toward a digital depiction of several everyday objects. Perhaps banknotes are next in line? However, numerous questions remain on that front. The primary purpose of this article will be to investigate the potential applications of CBDC from the standpoint of Indian users.

- To explore the potential usage of CBDC from Indian users perspective.
- To study how different variable like satisfaction in digital transaction, fear and technology would affect the usage of CBDC in future.
- To analyse factors like satisfaction in digital transaction, fear and technology would affect users' perception to use CBDC in future.

Research Methodology

Looking into requirements of the objectives of the study the research design employed for the study is of exploratory in nature. The research paper is an attempt of exploratory research, based on the primary, collected through close ended questionnaire on the basis of non-probability convenience sampling.

Sample Size and Design

Non-probability sampling would be used based on a convincing sampling method for purposefully pulling data from a close ended questionnaire allowing researchers to acquire data. Total Sample size is 298*. Based on the Normality test performed through SPSS it is found that data is not normally distributed hence Non parametric tests have applied.

Sample Size =

$= 0.8(1-0.8)(1.96)^2 / (0.05)^2 = 245.86$ (Sample Size should be more than 246 and researcher has collected 298 sample through Google form which is more than the limit)

Where, z is the z score = 1.96 at 95% confidence level. ϵ is the margin of error 5% ie 0.05. \hat{p} is the population proportion 80% ie 0.80 (According to the World Bank's Global Financial Inclusion Database or Global Findex Report 2017, 80% of Indian adults have a bank account or financial inclusive that means this population can do digital transaction).

Null Hypothesis

1. There is no association between Education and future use of CBDC.
2. There is no association between Computer Skill and Future use of CBDC.
3. There is no association between Occupation and Future use of CBDC.
4. There is no statistically significant difference in satisfaction and frequency of digital transaction.
5. There is no statistically significant difference in Fear and frequency of digital transaction.
6. There is no statistically significant difference in Technology and frequency of digital transaction.
7. There is no statistically significant difference in satisfaction and perception of public to do more digital transaction in future.
8. There is no statistically significant difference in Fear and perception of public to do more digital transaction in future.
9. There is no statistically significant difference in Technology and perception of public to do more digital transaction in future.
10. There is no statistically significant difference in satisfaction and perception of public to use CBDC in future.
11. There is no statistically significant difference in Fear and perception of public to use CBDC in future.
12. There is no statistically significant difference in Technology and perception of public to use CBDC in future.

Data Analysis

The collected data has processed and analysed considering the objective of the study using non parametric tests based on non-normal distribution of data. SPSS and SPSS AMOS have

been used to analyse the data. Analysis is based one factor analysis & AMOS, Chi-Square test and Kruskal-Wallis. Before performing analysis, researcher has checked normality and reliability of the data, results of which are as follow.

Test of Reliability and Normality

Variable	Reliability of Data	Normality of Data		
	Cronbach's Alpha	Shapiro-Wilk (Sig.)	Z Value of Skewness	Z Value of Kurtosis
Technology	0.824	.000	-8.081	9.324
Satisfaction	0.893	.000	-11.662	6.284
Fear	0.807	.000	-12.068	10.365

As per the above table, it is found that data are reliable, Cronbach's alpha compares the amount of shared variance to determine reliability and all the value are greater than 0.8 so internal consistency is good. Normality of data can be checked by P value (Sig.) The data is normal if the Shapiro-Wilk Test Sig. value is greater than 0.05. but here data is less that 0.05 and acceptable range of Z value of Skewness and Kurtosis is +/- 1.96 but data is out of range so we can conclude that data is reliable and not normally distributed. Hence non parametric tests would be applicable.

Statistical Frequencies Table

		Age	Gender	Education	Computer skill	Occupation	Annual Income	Have you heard about Digital Cryptocurrency?	Do you know that RBI is planning to launch CBDC?	If RBI Launches CBDC, Will you use it?	Do you know about digital payment services like IMPS, UPI	How often do you do digital transactions?	Do you agree that people will engage more in digital transactions in the future?
N	Valid	298	298	298	298	298	298	298	298	298	298	298	298
	Missing	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Mean		1.90	1.42	2.18	1.98	2.96	1.75	1.06	1.45	2.07	1.01	2.50	2.93
Median		2.00	1.00	2.00	2.00	3.00	1.00	1.00	1.00	2.00	1.00	3.00	3.00
Mode		1.00	1.00	2.00	2.00	3.00	1.00	1.00	1.00	3.00	1.00	3.00	3.00
SD		0.95	0.49	0.98	0.54	1.58	0.90	0.24	0.50	0.94	0.10	0.70	0.31
Variance		0.91	0.24	0.95	0.29	2.49	0.81	0.06	0.25	0.88	0.01	0.49	0.09

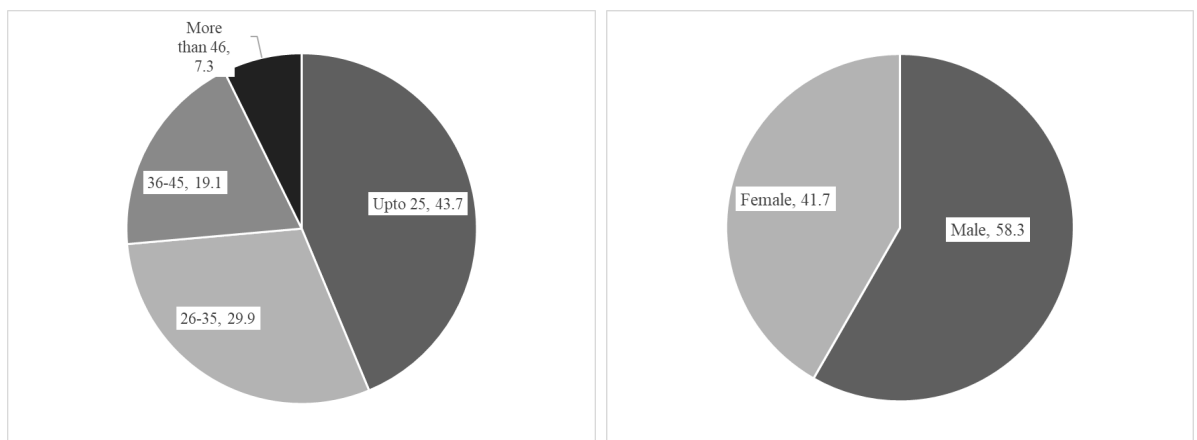
Skewness	0.71	0.34	0.67	-0.02	0.22	1.02	3.64	0.21	-0.14	10.35	-1.05	-4.79
Kurtosis	-0.60	-1.89	-0.49	0.48	-0.88	0.11	11.27	-1.96	-1.85	105.29	-0.23	23.68

The Frequency column indicates how many observations fell into the given category, various values of mean, median, mode, standard distribution related with the questions asked is given in above table.

Charts presentation

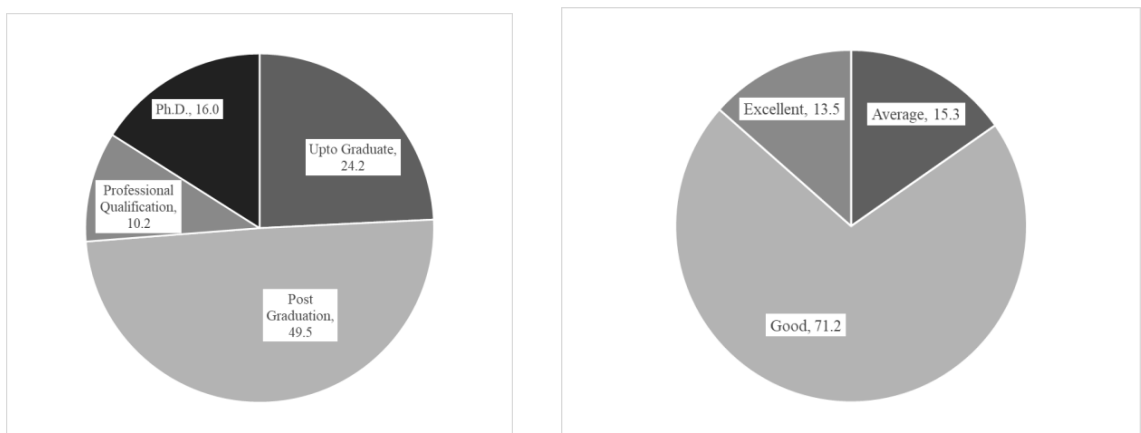
Researcher has tried to sum up visual understanding via pie charts for various demographic question asked in the questionnaire.

Pie chart for Age Group and Male Female Ratio

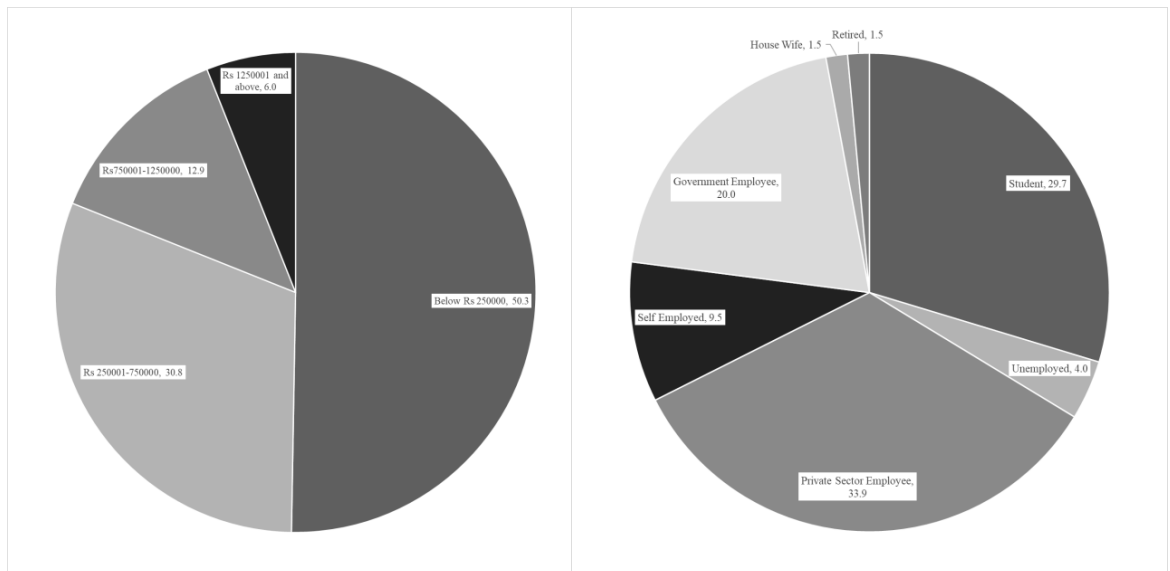

In the above pie chart, major age group is upto 25 years which contribute 43.7% followed by 26-35 age group with 29.9% contribution where as there were total 41.7 % female and 58.3% male in the response.

Pie chart of Education Qualifications and Computer Skill

According to above chart it is clear that most of the population has done post graduation and most of the people is having good computer skills.

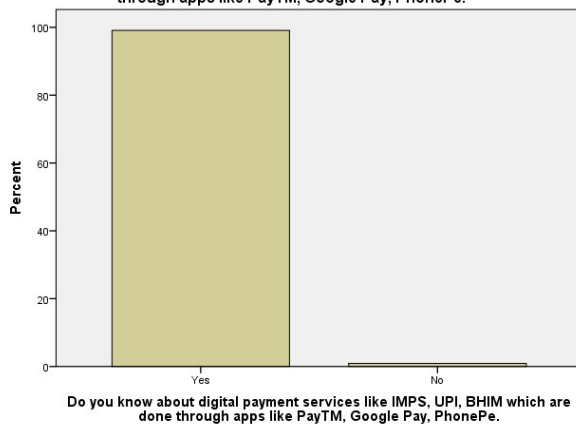

Pie chart of annual income and occupation

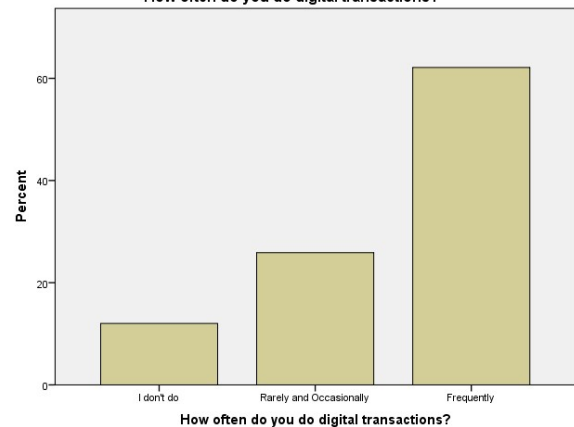
It is clear that most of the sample population is having annual income upto 250000 i.e. 50.3% and most of them are private sector employee ie. 33.9% and second student stands at 29.7%.

Awareness about digital transaction and frequency of doing digital transaction

Do you know about digital payment services like IMPS, UPI, BHIM which are done through apps like PayTM, Google Pay, PhonePe.

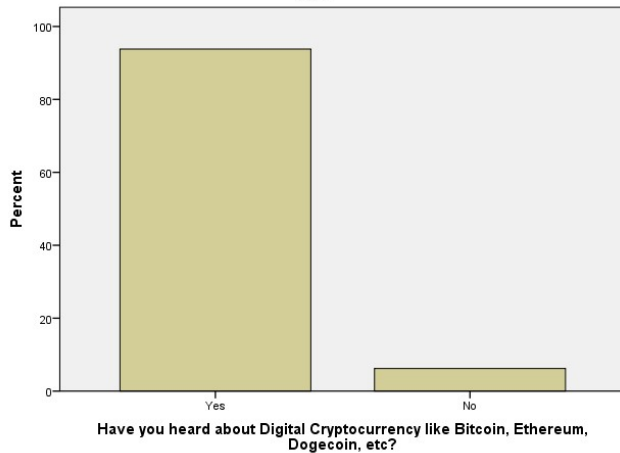
How often do you do digital transactions?

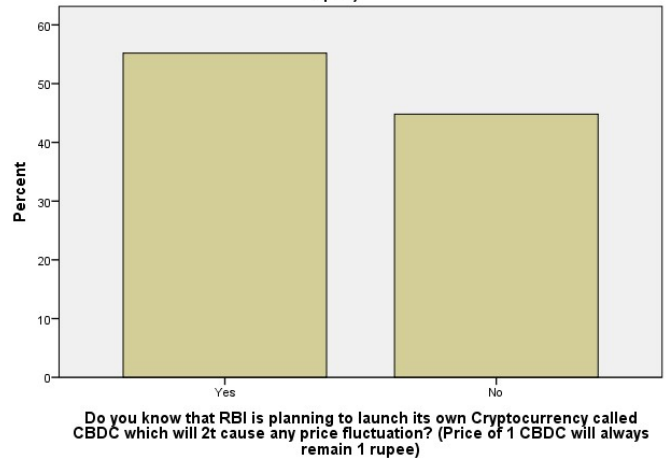
From the above chart is clear that all every respondent is aware about digital transaction and mostly of them are doing it on a regular basis that indicate there is good knowledge about digital transaction among respondents.

Awareness about cryptocurrency

Have you heard about Digital Cryptocurrency like Bitcoin, Ethereum, Dogecoin, etc?

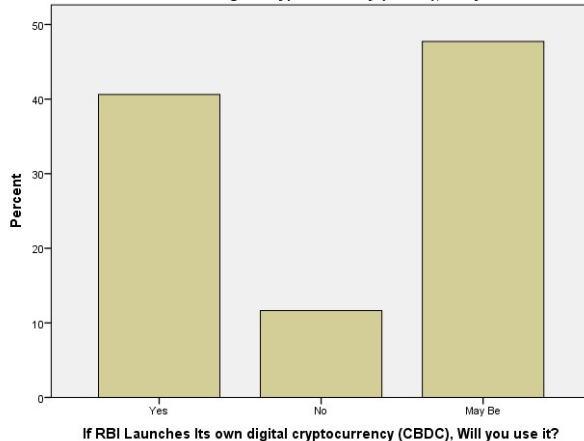
Do you know that RBI is planning to launch its own Cryptocurrency called CBDC which will 2t cause any price fluctuation? (Price of 1 CBDC will always remain 1 rupee)

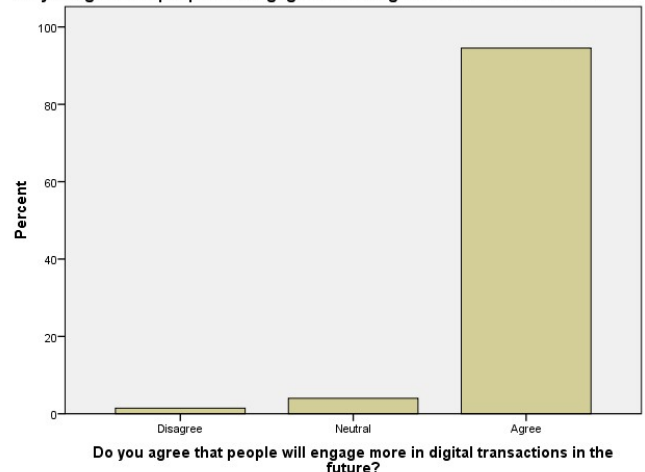
It is visible that more than 90% of the respondent have heard about digital cryptocurrency that means this term is not new to them and not only this more 50% of the respondents are aware that RBI is planning to launch its own cryptocurrency called CBDC.

Perception of CBDC and digital transaction

If RBI Launches its own digital cryptocurrency (CBDC), Will you use it?

Do you agree that people will engage more in digital transactions in the future?

When respondents been asked whether they would use CBDC then most of them are confused and replied in 'may be' but most of them were agreeing to use CBDC. Respondents have also agreed that in future people would more engage in digital transaction.

Data Analysis

There were three variables identified namely Satisfaction, Technology and Fear to construct the perception about the usage of CBDC by the retail users. These three variable have been derived from below sub questions with weightage given to them.

Satisfaction (SAT)	SA	A	N	D	SD
SAT1 It is easy to track expenses and it is convenient	5	4	3	2	1
SAT2 It provides privacy from carrying cash, also offers and Promotions	5	4	3	2	1
SAT3 It is more hygienic, contactless payment	5	4	3	2	1
SAT4 No need of frequent ATM withdrawal, round the clock transaction, Save time and energy,	5	4	3	2	1

Technology (TEC)	SA	A	N	D	SD
TEC1 Digital transaction uses robust network connection. It enables quicker digital transaction, banking in our pockets	5	4	3	2	1
TEC2 The cost of digital transactions is low. Digital banking is being updated more often.	5	4	3	2	1
TEC3 There are less connectivity or server-related issues.	5	4	3	2	1

Fear (FEAR)	SA	A	N	D	SD
FEAR1 Sometime delay in payment causes trouble. Chances of wrong or duplicate transactions	5	4	3	2	1
FEAR2 There are possibility of Hacking or Password cracking, cyber attack	5	4	3	2	1
FEAR3 Require good internet, chances of theft of data or information, losing mobile phone	5	4	3	2	1

Exploratory Factor Analysis

Exploratory factor analysis (EFA) is used to identify a measure's factor structure and assess its internal reliability among Satisfaction, Technology and Fear.

KMO and Bartlett's Test	
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.	.781
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square
	df
	Sig.
	4462.774
	45
	.000

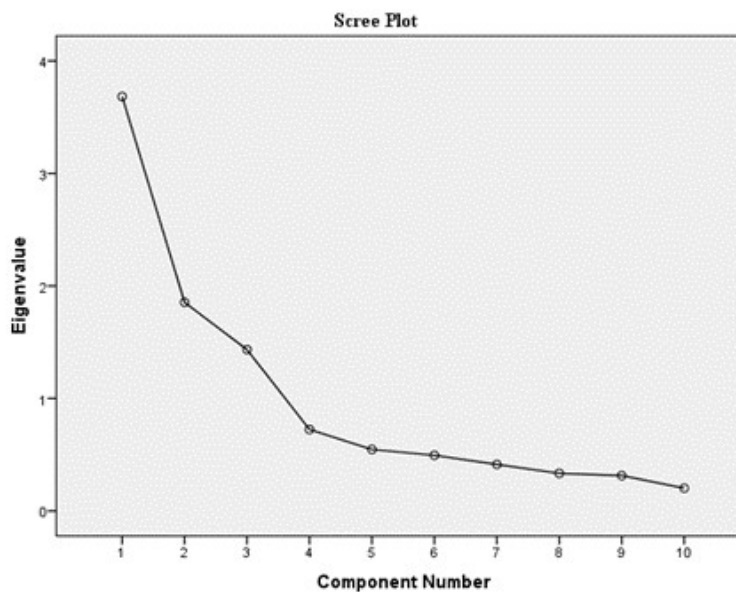
Exploratory Factor Analysis is appropriate if Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy is 0.60 or above and it is 0.781 and Exploratory Factor Analysis should be done if Bartlett's sphericity test is significant ($p < 0.05$).

Rotated Component Matrix^a

	Component		
	1	2	3
SAT1	.842		
SAT2	.830		
SAT3	.829		
SAT4	.783		
FEAR1		.913	
FEAR2		.888	
FEAR3		.651	
TEC1			.812
TEC2			.812
TEC3			.779

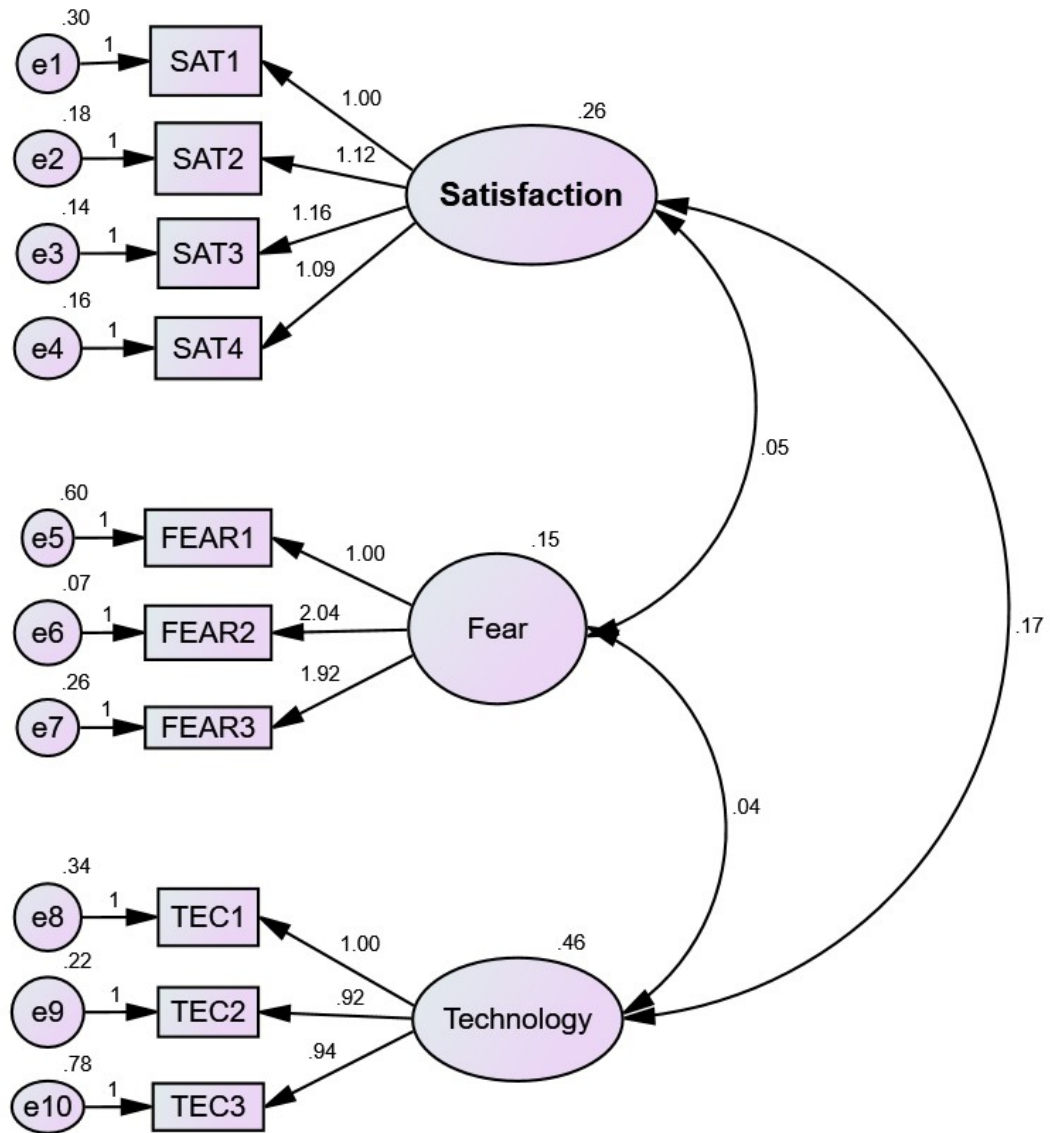
Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

The table and chart shows factor weights and Screen plot A scree plot visualizes the Eigenvalues (quality scores). Eigenvalues decline substantially after component 4. Components 1-4 decline sharply between components 5-10, suggesting 3 causes underpin our questions.

Path diagram of the structural equation

The above figure shows the factor loadings of each variable. In the above diagram, the value of the factors considered for deriving the value of Satisfaction, Fear and Technology are considered. For all the factors which affect Satisfaction i.e. SAT1(1.00), SAT2(1.12), SAT3 (1.16) and SAT4 (1.09) are greater than the absolute value of 0.7; thus all the factors are relevant in studying their contribution in the determination of perception of future usage of CBDC. Furthermore, the factor loading of Fear factors i.e. FEAR1(1.00), FEAR2(2.04) and FEAR3(1.92) and the factor loading of Technology factors i.e. TECH1(1.00), TECH2(0.92) and TECH3(0.94) are also greater than the absolute value of 0.7. Thus, all the factors included in the model for determining the value of latent variables are relevant.

Final value of moderation indices of a structural equation modelling

Measure	Estimate	Threshold	Interpretation
CMIN	100.132	--	--
DF	32	--	--
CMIN/DF	3.129	Between 1 and 3	Acceptable
CFI	0.985	>0.95	Excellent
SRMR	0.038	<0.08	Excellent
RMSEA	0.044	<0.06	Excellent
PClose	0.832	>0.05	Excellent

Model	NPAR	CMIN	DF	P	CMIN/DF	GF I	AG FI	RMSE A
Default model	23	100.132	32	0	3.129	1	0.97	0.044
Saturated model	55	0	0			1		
Independence model	10	4479.79	45	0	99.551	0.5	0.37	0.3

The above table shows the model's fitness. In the case of absolute fitness, the value of relative/normed Chi-Square (CHIN/Df), the goodness of fit (GFI), adjusted goodness of fit (AGFI) and the root mean square error of approximation (RMSEA) is satisfying the required criteria. CHIN/Df value is 3.129 is less than 5, GFI is 0.983 which is greater than 0.9, AGFI is 0.970 is greater than 0.9, and RMSEA is 0.044 which is less than 0.10. Thus, the model for studying the impact of Satisfaction, Fear and Technology on each other is an adequately fit.

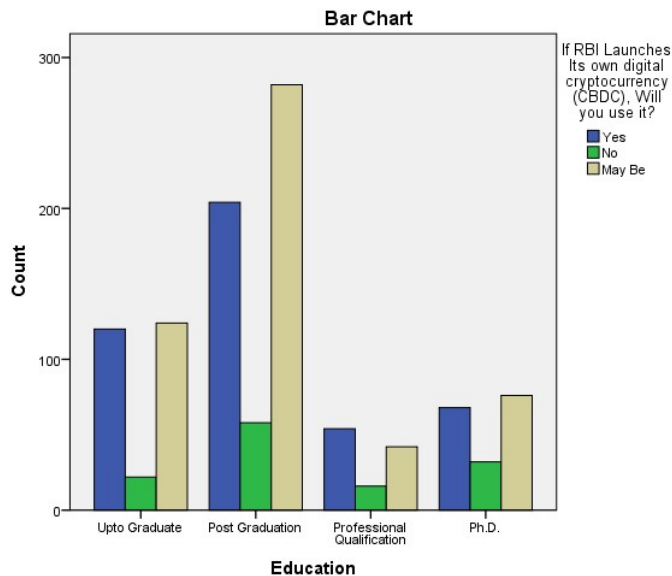
Hypothesis Testing (Chi-Square)

1. H0- There is no association between Education and future use of CBDC.

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	19.768 ^a	6	.003
Likelihood Ratio	19.160	6	.004
Linear-by-Linear Association	.215	1	.643
N of Valid Cases	298		

a. 0 cells (.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 13.06.

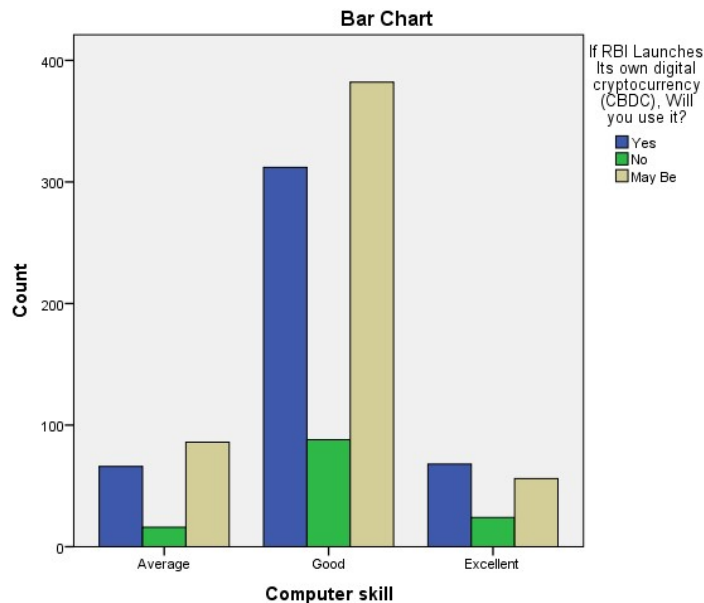
The chi square statistic appears in the Value column immediately to the right of Pearson Chi-Square. The value of the chi square statistic is 19.768. The p-value (.003) appears in the same row in the Asymptotic Significance (2-sided) column. The result is significant if this value is equal to or less than the designated alpha level (normally .05). In this case, the p-value is smaller than the standard alpha value, so researcher rejects the null hypothesis that asserts there is no association between Education and future use of CBDC. To put it simply, the result is significant the data suggests that the variables education and usage of CBDC in future are associated with each other. The chi square statistic only tells you whether variables are associated and to find out how they are associated then it needed to Bar chart.

2. H0- There is no association between Computer Skill and Future use of CBDC.

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	8.273 ^a	4	.082
Likelihood Ratio	8.211	4	.084
Linear-by-Linear Association	3.370	1	.066
N of Valid Cases	1098		

- a. 0 cells (.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 17.25.

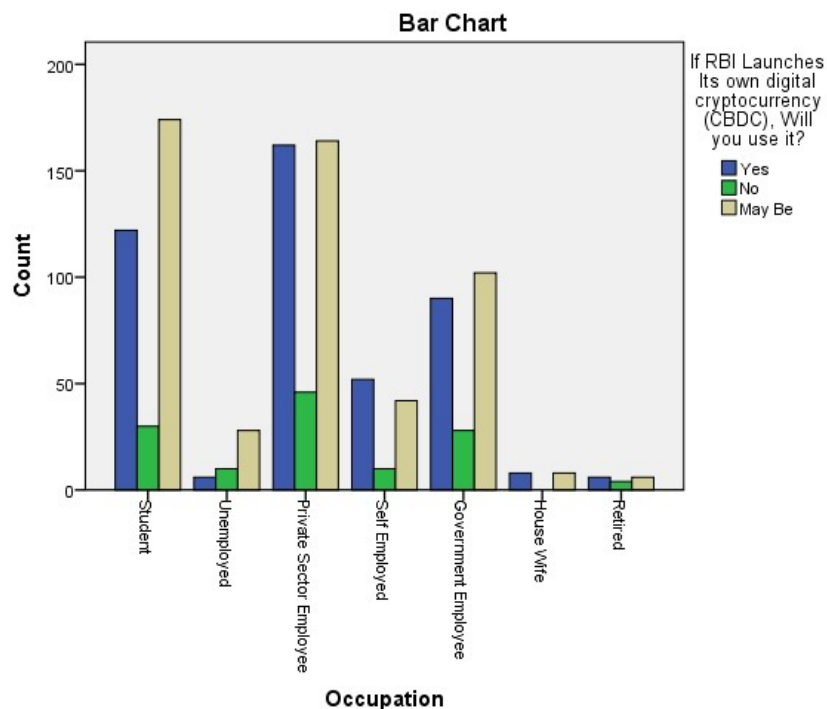
The value of the chi square statistic is 8.273. The p-value (.082) appears in the same row in the Asymptotic Significance (2-sided) column. The result is not significant because p-value is more than designated alpha level so researcher does not reject the null hypothesis that asserts There is no association between Computer Skill and Future use of CBDC.

3. H0- There is no association between Occupation and Future use of CBDC.

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	30.676 ^a	12	.002
Likelihood Ratio	33.466	12	.001
Linear-by-Linear Association	4.964	1	.026
N of Valid Cases	1098		

- a. 2 cells (9.5%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 1.87.

The value of the chi square statistic is 30.6/6. The p-value (.002) appears in the same row in the Asymptotic Significance (2-sided) column. The result is significant because p-value is less than designated alpha level so researcher rejects the null hypothesis that asserts There is no association between Computer Skill and Future use of CBDC.

Hypothesis Testing (Kruskal-Wallis Test)

Ranks

How often do you do digital transactions?		Mean Rank
Satisfaction	I don't do	127.18
	Rarely and Occasionally	116.19
	Frequently	167.10
	Total	
Fear	I don't do	151.16
	Rarely and Occasionally	135.40
	Frequently	154.46
	Total	
Technology	I don't do	146.57
	Rarely and Occasionally	129.15
	Frequently	157.96
	Total	

Test Statistics^{a,b}

	Satisfaction	Fear	Technology
Chi-Square	84.304	10.256	23.400
df	2	2	2
Asymp. Sig.	.000	.006	.000

a. Kruskal Wallis Test

b. Grouping Variable: How often do you do digital transactions?

4. H₀- There is no statistically significant difference in satisfaction and frequency of digital transaction.

Kruskal-Wallis H test showed that there was a statistically significant difference in Satisfaction and frequency of digital transaction, $\chi^2(2) = 84.304$, $p = 0.000$, with a mean rank highest for frequently users of digital transaction 167.10. Differences are statistically significant. The more frequently if one does digital transaction the more satisfied that person would be. H₀ will be rejected.

5. H₀- There is no statistically significant difference in Fear and frequency of digital transaction.

Kruskal-Wallis H test showed that there was a statistically significant difference in Fear and frequency of digital transaction, $\chi^2(2) = 10.256$, $p = 0.006$, with a mean rank highest for frequently users of digital transaction 154.46. Differences are statistically significant. H₀ will be rejected.

6. H₀- There is no statistically significant difference in Technology and frequency of digital transaction.

Kruskal-Wallis H test showed that there was a statistically significant difference in Technology and frequency of digital transaction, $\chi^2(2) = 23.400$, $p = 0.000$, with a mean rank

highest for frequently users of digital transaction 157.96. Differences are statistically significant. H₀ will be rejected.

Ranks

Do you agree that people will engage more in digital transactions in the future?		Mean Rank
Satisfaction	Disagree	94.58
	Neutral	80.58
	Agree	152.88
	Total	
Fear	Disagree	211.59
	Neutral	140.86
	Agree	148.52
	Total	
Technology	Disagree	127.80
	Neutral	104.22
	Agree	151.37
	Total	

Test Statistics^{a,b}

	Satisfaction	Fear	Technology
Chi-Square	38.309	9.188	14.148
df	2	2	2
Asymp. Sig.	.000	.010	.001

a. Kruskal Wallis Test

b. Grouping Variable: Do you agree that people will engage more in digital transactions in the future?

7. H₀- There is no statistically significant difference in Satisfaction and perception of public to do more digital transaction in future.

Kruskal-Wallis H test showed that there was a statistically significant difference in Satisfaction and perception of public to do more digital transaction in future, $\chi^2(2) = 38.309$, $p = 0.000$, with a mean rank highest for Agree users of digital transaction 152.88. Differences are statistically significant. H₀ will be rejected.

8. H₀- There is no statistically significant difference in Fear and perception of public to do more digital transaction in future.

Kruskal-Wallis H test showed that there was a statistically significant difference in Fear and perception of public to do more digital transaction in future, $\chi^2(2) = 9.188$, $p = 0.010$, with a mean rank highest for Disagree users of digital transaction 211.59. Differences are statistically significant. H_0 will be rejected.

9. H_0 - There is no statistically significant difference in Technology and perception of public to do more digital transaction in future.

Kruskal-Wallis H test showed that there was a statistically significant difference in Technology and perception of public to do more digital transaction in future, $\chi^2(2) = 14.148$, $p = 0.001$, with a mean rank highest for frequently users of digital transaction 151.37. Differences are statistically significant. H_0 will be rejected.

Ranks

If RBI Launches Its own digital cryptocurrency (CBDC), Will you use it?	Mean Rank
Satisfaction	
Yes	162.58
No	134.56
May Be	141.25
Total	
Fear	
Yes	149.46
No	144.84
May Be	149.91
Total	
Technology	
Yes	156.27
No	152.13
May Be	142.33
Total	

Test Statistics^{a,b}

	Satisfaction	Fear	Technology
Chi-Square	20.001	.380	6.727
df	2	2	2
Asymp. Sig.	.000	.827	.035

a. Kruskal Wallis Test

b. Grouping Variable: If RBI Launches Its own digital cryptocurrency (CBDC), Will you use it?

10. H_0 - There is no statistically significant difference in Satisfaction and perception of public to use CBDC in future.

Kruskal-Wallis H test showed that there was a statistically significant difference in Satisfaction and perception of public to use CBDC in future, $\chi^2(2) = 20.001$, $p = 0.000$, with a mean rank highest for users who replied Yes is 162.58. Differences are statistically significant. H_0 will be rejected.

11. H_0 - There is no statistically significant difference in Fear and perception of public to use CBDC in future.

Kruskal-Wallis H test did not show that there was a statistically significant difference in Fear and perception of public to use CBDC in future, $\chi^2(2) = 0.380$, $p = 0.827$, with a mean rank highest for users who replied May be is 149.91. Differences are not statistically significant. H_0 will not be rejected.

12. H_0 -There is no statistically significant difference in Technology and perception of public to use CBDC in future.

Kruskal-Wallis H test showed that there was a statistically significant difference in Technology and perception of public to use CBDC in future, $\chi^2(2) = 6.727$, $p = 0.035$, with a mean rank highest for users who replied Yes is 156.27. Differences are statistically significant. H_0 will be rejected.

Conclusion

There is no doubt that in the not-too-distant future, the number of digital transactions conducted will expand. People's adoption of digital currency will also be facilitated by the development of technology that is both user-friendly and secure. More participation in digital transactions would lead to an increase in convenience and, consequently satisfaction. Respondents have also indicated interest in CBDC in this research, and if they were provided with appropriate technology that was reliable and easy to use, they may use it. In this way, the government may be able to address obstacles associated with CBDC from the perspective of its users.

References

1. Rejeb, A., Rejeb, K., & Keogh, J. G. (2021). Cryptocurrencies in Modern Finance: a Literature Review. *Etikonomi*, 20(1), 93 – 118. <https://doi.org/10.15408/etk.v20i1.16911>.
2. Nolting, C. (2020). *CIO Special Central bank digital currencies money reinvented*. Frankfurt, Germany: Deutsche Bank Wealth Management.

3. Cunliffe, B. C. (2020). *Central bank digital currencies: foundational principles and core features*. Basel: Bank for International Settlements ISBN: 978-92-9259-427-5 (online).
4. Todd, R., & Mike Rogers. (2020). *A Global Look at Central Bank Digital Currencies: From Iteration to Implementation*. New York: The Block Research KPMG International Cooperative.
5. Garg, S. C. (2019). *Report of the Committee to propose specific actions*. Delhi: Department of Economic Affairs, Ministry of Finance, India.
6. Gaskin, J. & Lim, J. (2016), "Model Fit Measures", AMOS Plugin. Gaskination's StatWiki.
7. World Bank Report, "The Global Findex Database 2021: Financial Inclusion, Digital Payments, and Resilience in the Age of COVID-19" https://www.worldbank.org/en/publication/globalfindex#data_sec_focus
8. Jain, R. and Jena, A. (2020). *How to perform structural equation modeling (SEM) analysis with AMOS?*. [online] Project Guru. Available at: <https://www.projectguru.in/how-to-perform-structural-equation-modelling-analysis-with-amos/> [Accessed 28 Nov. 2022].
9. Belinky, M., Rennick, E., & Veitch, A. (2015). The Fintech 2.0 paper: Rebooting financial services, in http://www.oliverwyman.com/content/dam/oliverwyman/global/en/2015/jun.The_Fintech_2_0_Paper_Final_PV.pdf.
10. Blanchard, Olivier, Giovanni Dell'Ariccia, and Paolo Mauro. (2010). *Rethinking Macroeconomic Policy*. Journal of Money, Credit and Banking 42 (SUPPL. 1): 199–215. <https://doi.org/10.1111/j.1538-4616.2010.00334.x>.
11. Boel, Paola. (2016). *Thinking about the Future of Money and Potential Implications for Central Banks*. Economic Review, Sveriges Riksbank, 147–58.
12. Böhme, Rainer, Nicolas Christin, Benjamin Edelman, and Tyler Moore. (2015). *Bitcoin: Economics, Technology, and Governance*. Source: The Journal of Economic Perspectives Journal of Economic Perspectives—Volume 29 (2—Spring): 213–38. <https://doi.org/10.1257/jep.29.2.213>.
13. Bordo, Michael, and Andrew Levin. (2017). *Central Bank Digital Currency and the Future of Monetary Policy*. <https://doi.org/10.3386/w23711>.
14. Borgonovo, Emanuele, Stefano Caselli, Alessandra Cillo, and Donato Masciandaro. (2018). *Beyond Bitcoin and Cash: Do We Would Like a Central Bank Digital Currency? A Financial and Political Economics Approach*, no. April: 24.
15. Broadbent, B. (2016). *Central banks and digital currencies*. speech at the London School of Economics, 2.
16. Calomiris, C. W. (1999). Building an incentive-compatible safety net. *Journal of Banking & Finance*, 23(10), 1499-1519.
17. Calomiris, C. W., & Kahn, C. M. (1991). The role of demandable debt in structuring optimal banking arrangements. *The American Economic Review*, 497-513.

Emergence of Student Politics in India

Arvind Kumar,
Research Scholar, Department of History,
Panjab University, Chandigarh.

"The student of politics therefore as well as the psychologist must study the nature of the soul." - Aristotle

Can we imagine freedom struggle minus students? Can we imagine Anna Hazare Movement without the support of youth? Was it possible for Nirbhaya movement to reach such heights that it forced the law makers to change the basic structure of the definition of Rape, without the enagement as was displayed by the Youth not just in India but round the globe? I think we all stands at page where the answers of the above are in 'NO'. No we cannot imagine a change in society or politics without the active involvement of youth or the students. And these are just few of the questions, there could be innumerable question which would have affirmative answers to all the whys where when what pertaining to the phenomenon of students in politics. The objective and aim of this paper to find out the role of students played in the Protest movement across the nation post independence. The paper is mainly a descriptive one. It tries to explore the active involvement of Student in various political and social protest which made considerable impact on the government to rethink their decision.

Bhagat Singh took to the side of students in politics whereas his political guru and revered figure Lala Lajpat Rai was against the notion of students being into politics and was one of the bone of ideological contention between them (Kumar, 2022). Gandhi Supported it, Ambedkar, Patel, Subhash, Lohia and JP, other nationalist leaders, the leaders of present time politics have positive affirmative notion towards the notion of students in politics. From Ambedkar to Kanshiram and from Mayawati to Chandrashekar Ravan all are on amicable 'Yes' for students in the political framework of India reflecting as not just contesting but the writing a bright future of the nation.

The effigy burning of Lord Curzon, then Viceroy of India in 1905 in the wake of Bengal Partition was the first documented record of Student's protest in official records. However, before this there exists several student movements but none of them could find their place in official records (HT, 2019).

One of the most important concomitants of the Indian National Movement was the active participation of the students, be it Protest against Bengal Partition, Non Co-operation

Movement, Civil Disobedience Movement, Revolutionary movement inspired the Bhagat Singh, Chandrasekhar Azad or the final stroke against the imperial powers in India in the form of Quit India Movement.

Anti-Hindi agitations of Tamil Nadu, 1965

The Anti-Hindi agitations of Tamil Nadu were a series of agitations that happened in the Indian state of Tamil Nadu during both pre- and post-Independence periods. The agitations involved several mass protests, riots, student and political movements in Tamil Nadu. Despite protests by the Dravida Munnetra Kazhagam (DMK) in Parliament, the law was passed. However, the then Prime Minister of India, Jawaharlal Nehru assured that English will continue to be official language. After Nehru's death in 1964, the Congress government in the state introduced a three-language formula in the state assembly, leading to students taking to the streets. In two weeks of riots, about 70 people were killed, according to government estimates. To calm the situation, Indian Prime Minister Lal Bahadur Shastri gave assurances that English would continue to be used as the official language as long as the non-Hindi speaking states wanted. The riots subsided after Shastri's assurance, as did the student agitation. (HT, 2019). The Anti-Hindu protest in which participation of students was huge, numerous students were jailed. This agitation changed the politics of Tamil Nadu forever. The ruling Congress party was ousted from power in next election by DMK and since then the political results have pendulomed between the Dravidian parties. The student had played a crucial role in this movement and many students leaders emerged as future leaders of the state (Chandrababu, 2022).

Gujrat Movement (*Nav-Nirman Andolan*)

The student politics find its emergence in independent India in the form of Gujrat movement. This movement was against the 20% fee hike in the L.D. Engineering College in Gujrat. A similar sort of protest movement was organized in the Gujrat University. After the scuffle with police the protest gained its momentum and due publicity of its account. The student's main demand was related to the food and education. That time the Chief Minister of Gujrat was Chiman Bhai Patel he was leading the Congress notorious government who was famous for its rampant corruption according to Ramchandra Guha, Chiman was also called *Chiman Chor* as its govt. earned a bad name due to all pervading corruption. This movement was a successful movement as it culminated into resignation of CM Chiman Bhai Patel and

subsequent collapse of the government of Gujarat. (Guha, 2007, p. 477), (FPJ Webdesk, 2019)

Bihar Movement and Students

Taking inspiration from the success of Gujarat Movement Students in Bihar launched another similar kind of movement against the misgovernance in the state. In the words of Ramchandra Guha, the noted historian 'There was deep discontent in the countryside, where land was very unequally held; and in the cities, where there had been a steep rise in the prices of essential commodities.' The lead was given by *Chhatra Sangharsh Samiti*. It was a student group which mostly consist of ABVP students and Non-communist students. During a protest march on March 18, 1974 there was a scuffle between police and students which subsequently turned the protest movement to its violent form taking its toll of several govt; building including Food Corporation of India office, two newspaper offices etc. Now the police vis-à-vis got its excuse of violence and in order to maintain peace and order police used heavy hands-on students taking toll of three student's life and several counted as injured (Guha, 2007, pp. 477-8). At this juncture Jai Prakash Narayan, a veteran Gandhian leader of 71, (also called JP) who already had taken *SANYAS* from active politics. However, after a request from students JP was convinced, Lalu Prasad Yadav (Then president of Patna University Student's Union) who was mere 26, famous for his organizational and political skills was a strong factor of easy convincement of Jay Prakash to take up the lead. However, at the same time he put his two demands before taking up the charge of Bihar Movement. First one was that the movement will be a Gandhian way of protest and second that it would not restrict to Bihar and would have national approach. Soon Bihar Movement culminated into Jaypee Movement (Guha, 2007, pp. 478-9). A huge gathering of 10000 students on the call of JP took up protest against the corruption, demanding the resignation of Chief Minister. This was rhetoric in context to the Gujrat Movement. This time Indira Gandhi alleged JP of seeking favors from "moneyed people". This statement by Mrs. Gandhi enraged the students. The clarion call of JP demanded students to give one year of their studies and to take active part in movement. He said "*Give me one year to build a new country*". This movement was inscribed in the contemporary history of India as "Bihar Movement", "Total Revolution" or "JP Movement" (Guha, 2007, pp. 478-80). It was the first and the only post-independence movement when India saw youth leaving their Colleges, Universities and Jobs for an active participation.

Assam Movement

This movement had a direct implication on the current CAA and NRC and subsequent protest across the length and breadth of the nation. The political turmoil began in the fall of 1979 when the All Assam Students Union (AASU) and the Assam Gana Sangram Parishad (AGSP), an ad hoc coalition of a few regional political and cultural organizations, sponsored a campaign drawing attention to the problem of illegal immigration into the state, mostly from Bangladesh. Relying on census data and electoral rolls that showed significantly higher rates of growth of population and of voters in Assam compared to that in the rest of the country, the movement leaders demanded that the central government take steps to identify, disenfranchise, and deport illegal aliens. Several rounds of negotiations between the government of India and the movement leaders failed to reach agreement on modes of determining the legality of alleged illegal aliens and on retroactively legalizing the status of some of the aliens. The years since 1979 saw governmental instability, sustained civil disobedience campaigns, and some of the worst ethnic violence in the history of post-independence India, including the killing of 3,000 people during the February 1983 elections. The factor underlying the political turmoil is the demographic transformation of the frontier region, which includes the present state of Assam as well as other smaller states in northeastern India, through large-scale immigration from many parts of the subcontinent, but mostly from the land-scarce neighboring areas of East Bengal, over the past one hundred years. The table below compares population growth rates of then present territory of Assam and the rest of the country.

Population Growth Rate in Assam and India (percentage)		
Years	Assam	India
1901-11	16.8	5.7
1911-21	20.2	-0.3
1921-31	20.1	11
1931-41	20.5	14.2
1941-51	20.1	13.3
1951-61	35	21.6
1961-71	35.2	24.8
1971-81(estimated)	36.3	24.7

Source: Myron Weiner, *"The Political Demography of Assam's Anti-Immigrant Movement," in Population and Development Review*, 9:2 (June 1983), p. 283

The movement was seen started with some soft programme by AASU and the AAGSP in its first stage. The AAGSP called for a state-wide demonstration and sit-ins in front of the government offices and the offices of Deputy Commissioners and the Sub-Divisional Officers on September 6 and 7, 1979. Though the demonstrations were peaceful but some people were arrested. A mass Satyagraha programme was started on September 10 and there was mass picketing in the government offices from 12 to 14 September, 1979, in the Brahmaputra valley. The movement gained momentum with the organization of All Assam mass rally on 6th October, 1979 in the Judges Field of Guwahati by the *AASU*, *AAGSP*, *PLP*, *Assam Sahitya Sabha*, *Assam Jatiyatabadi Dal* and *Assam College Teachers Association*. The message of the rally was that if the people of Assam want to live with honour without losing their own identity, they must win this battle. Otherwise, the Assamese as a sub-nationality might be dead forever. A week-long Gana Satyagraha Programme which continued from 12 to 27 November was carried on the Gandhian principle of non-violence. Responding to the clarion call from all concerns of people such as the Marwari businessmen, Bengali shopkeepers and government employees, the AASU assembled nearly 1,00,000 Satyagrahis on the final day. A 36-hour “Assam Bandh” was also called and was staged on December 3 and 4, 1979 to protest against the government decision to hold the mid-term election and to protest against it, which paralyzed the normal life in the whole state. “A Gherao Programme” (house arrest) was also observed by the members of the AASU and AAGSP to stop the members of the political parties in filling up their nomination papers on December 3 to 10. The programme was successful although with loss of one life, injuries to many and mass arrests. No nomination papers were filed except in the Bengali speaking district of Cachar. Election was held only for two constituencies of Cachar.

The tragic incident took place in the history of Assam movement on the day when the picketers tried to stop Begum Abeda Ahmed, wife of Late F. A. Ahmed on her way to Borpeta to fill up her nomination paper. She was escorted by a company of CRPF on her 80-miles journey to Borpeta on December 9, picketers resisted their movement and many of them were seriously injured including two ex-Principals of the Cotton College. In the small hours of December 10, picketers stopped the police convoy at Bhabanipur. Mrs. Ahmed disguised herself in a police uniform but Khargeswar Talukdar, a student of B.H.B. College of Sarupeta, identified her. The police immediately lathi-charged. In the incident a student named Khargeswar Talukdar was killed brutally and many others were injured. Police not only killed him but threw his dead body in a road-side ditch which was found later. It is very

unfortunate that the government declared the death of Khargeswar occurred due to drowning to cover up the police brutality. Khargeswar Talukdar was declared the first martyr of the world-famous student movement of Assam. An Assam Bandh call was given by AASU on December 10 and a week-long mourning followed. It is also to be noted that though Mrs. Ahmed filled up her nomination paper despite killing of one innocent student but her nomination was found improper and finally cancelled by the Returning Officer. This evidently followed the peoples vow for life-long struggle until all the foreigners were removed. Some others lost their lives in the year 1979 while agitation was going on in full swing. Thaneswar Bora, Promod Kalita and Mukunda Bodo who lost their lives in the hands of Bengali immigrants in 1979. A ten-year old school boy also lost his life when a Bengali restaurant owner mercilessly beat him to death for the pitiful sum of 80 paise.

While the year ended with the observation of a state-wide non-cooperation week, the New Year (January 1, 1980) commenced with fifty-eight hours of Assam Bandh and two days later, on January 3, the movement claimed its second martyr Dilip Hujuri, a tribal student who became victim of a mob violence. It is to be noted along with parts of Assam, violence also broke out at Barikadanga village (about 10 miles from Nalbari) on January 3, 1980. A small group of students of Baganpara High School went to Barikadanga that day. According to one version, the students went there to collect money for the movement. The village of Barikadanga has mixed Hindu and Muslim Bengali population, most of whom were non-Indians. They attacked the student Dilip Hujuri, a 16-year-old student who was an executive member of the Dhamdhama Regional Students Union was speared to death and some of his friend suffered injuries. Atrocities on students by CRPF personnel was continued along with other ethnic conflicts occurring in different parts of Assam. It is worth mentioning that to pressurize the Union Government of India, and to draw the attention of the press towards the movement, the leaders of the movement realized that oil blockade programme would be very powerful. Therefore, they had started the oil blockade programme on December 27, 1979. Though they allowed the functioning of Digboi and Guwahati Refineries but they stopped totally the oil flow to Bongaigaon and Bihar Refineries. CRPF personnel had killed picketers like Nagen Deka, Kumud Gogoi and Nripen Bora while they were picketing at an oil installation centre at Duliajan on January 18, 1980. Raid of Cotton College hostels by CRPF could be considered as one of the black chapters of the foreigners movement of Assam. The CRPF personals on November 28 at 4-15 AM surrounded the Cotton College campus and raided seven hostels of the college without prior permission and prior acknowledge of either

the Principal or any of the wardens of the college hostels and beaten up brutally the students of the college. The students, cooks and a warden and his family, numbering 500 were loaded into six buses like Sardines and were taken to central police station. About 400 students were released at 4 PM, about 50 were at 6-30 PM and 10 students were released the next day. It was disheartening that 5 students were hospitalized for serious injuries. Charges were made against 64 students, and the doctors of Red Cross Society and GMC were barred to provide treatment to the students by the CRPF. It is to be noted that the 'Cotton College Students Association' has sent a nine-page summary letter about the incident to the President of India on November 30, 1980. Allegedly, Akhendra Talukdar, a college student was brutally killed by CRPF on December 18, 1980. It was observed that though the Assam movement was based on Gandhian principle on non-violence and Satyagraha, due to the provocation or instigation made by some miscreants among the people of different ethnic community misleading or mis-guiding them regarding the aims and objectives of the movement, it resulted in serious clashes between the Assamese and the other ethnic groups in Assam. On the other hand, the government of Assam had started atrocities on the agitators to bring the situation under control without considering the demands of the people of Assam. Therefore, the clashes took place between the CRPF personals and the Police and in sometimes with other ethnic communities. The outbreak of violence on November 8 and 9, 1979 at Naharkatiya, Dumduma and Nagaon can be cited as the best examples in this regard. The non-violent nature of the movement was appreciated by some all-India figures. About the character of the movement said Illustrated Weekly of India in a radio interview: "I am one of those who believe things can be done constitutionally. But if things had to be done, I would rather say that they were done as here (in Assam) now. I see no violence, no buses been burnt. What strikes one most about Assamese people is a certain element of softness and certain element of gentleness... if Gandhiji could not keep his people under control, student leaders are trying to keep everybody under control." K.N. Malik also read in Times of India on the non-violent character of the movement conducted by AASU as follows:

"A remarkable feature of the movement launched by the Students' Union and supported by all sections of society is the spontaneity and discipline displayed by the people. Only such sections of people observed a bandh or participate in the non-cooperation movement as are asked to them by the AASU."

The situation of Assam worsened with the declaration of the election by the GOI. Though, the movement continued for three years and the GOI reiterated its commitment to deport the

foreigners from Assam considering 1971 as the cut-off year, it also announced that the election would be held in February 1983 on the same voter list prepared in 1979. Its correction and exclusion of the names illegally include in the list the people had been fighting since long. Therefore, due to peoples' strong protest against the declaration of election GOI termed it as unconstitutional and it made the situation grim.

Feeling tremendous pressure from all concerned, the Government of India finally decided to solve the problem of Assam with a positive attitude. Between April 8 to August 15, a total five rounds of talks and nearly four months of sustained efforts to break the stalemate and reach a final settlement with the signing of the famous Assam Accord on 15 August, 1985. From the signing of Assam Accord to the election on December 16, 1985, the movement scored a significant victory over the established political power in the state for the first time in India a government by the regional political party - The Asom Gana Parishad. The December 1985 election which marked a sharp contest with the February 1983 election, brought the student government in power with Hiteshwar Saikia (a student leader) for the first time in India as the Chief Minister of a state. This also marked a decisive step towards the political solution of the problem. It is also note-worthy that out of the 21 Cabinet rank Ministers, 10 were student leaders.

Both the centre as well as the state government had not given any importance to the movement in its first stage. But finally, the student power had compelled the Government of India to bow its head before the justiciable demands of the masses of Assam and the result was that central government had come forward to solve the problem by signing a Memorandum of Understanding (MoU) popularly known as Assam Accord with the AASU leaders on 15th of August, 1985. (Baruah, 2019)

After the successful completion of the movement, a regional political party - "Asom Gana Parishad" was formed as the representative of all sections of people of the society. It also captured political power throwing out the oldest political party, the Cong (I), in the Assembly election held in December 16, 1985. Mr Prafulla Kr. Mahanta, the former President of AASU sworn as the Chief Minister of the state. So, Mr. Mahanta is the first ever Chief Minister of state in the history of India, who captured political powers as a student leader.

Mandal Commission protests, 1990

Mandal Commission was set up in 1979 January by Morarji Desai government to identify the socially or educationally backward classes to consider the question of seat reservations and quotas for people to redress caste discrimination, and used eleven social, economic, and educational indicators to determine backwardness. It was chaired by B. P. Mandal. The commission submitted the report to the president on December 30, 1980. It recommended 27% reservation quota for OBC resulting in total 49.5% quota in government jobs and public universities. V.P. Singh, the Prime Minister at the time, tried to implement its recommendations in August 1990 which led to protests. These protests were against giving government jobs to certain castes on basis of birth rather than merit of the candidate. Due to these protests many roads, highways, transportation services, government services, schools were shut. Students in several places boycotted exams. The worst part of it was the act of self-immolation by Rajiv Goswami, a student of Deshbandhu College of Delhi University. The agitation ended when Singh resigned on November 7, 1990, after the Bharatiya Janata Party (BJP) withdrew support to his Janata Dal government. (FPJ Webdesk, 2019)

Chadrashekhar aka Chandu

The survival rate of the revolutionary youth in politics is abysmally low, infact negligible. Chandu was one of the promising and rationalist, left movement inspired young not an exception to the last sentence. The 31st Day of March 1997 brought with it the news of murder of Former JNUSU president Chandrashekhar (who was famously called Chandu). He was killed in the broad daylight in Siwan, Bihar. At that time Lalu Prasad Yadav was the CM of Bihar. The main accused was MP Mohd. Shahabuddin. Another RJD leader Sadhu Yadav ordered the police to open fire on the students who were protesting outside the Bihar Bhawan in Delhi in the backdrop of Chandu's murder (Kant K. , 2017), (Bhattacheryya, 2016).

History has its own way of repeating itself, sometimes exactly the same way sometimes it changes its character. Chandrashekhar was killed during the tenure of Lalu Prasad Yadav, who was one of the seed germinated out of Jai Prakash movement, but this time it was students who were on the opposite end. Lalu Yadav was under fire. Students of JNU demanded a meeting with Lalu Yadav. Another RJD leader Sadhu Yadav allegedly ordered police to open fire on them. The students demanded hanging of MP Mohammed Shahabuddin and arrest of Laloo's brother-in-law Sadhu Yadav for allegedly ordering opening fire on protesting students. State offered a monetary compensation to Chandrashekhar's mother Kaushalya Devi which she denied to accept. In the words of JNU Professor Ashwin K. Ray,

“Bihar has become a metaphor for criminalized politics” The murder of Chandrashekhar influences the famous Director Mahesh Bhatt to cast a movie depicting the life and struggle of Chandrashekhar. However, due to stiff resistance from various stakeholders the project was stalled. The protest by the JNU students was strong that then Prime Minister had to offer a cheque of Rs. 1 Lakh which mother of Chandrashekhar denied as a mark of insult to his son’s death. (Kant K. , 2017)

2006 Indian anti-reservation protests

The 2006 Indian anti-reservation protests were a series of protests that took place to oppose decision of Congress-led United Progressive Alliance government to implement reservations for the Other Backward Classes (OBCs) in central and private institutes of higher education.

The government proposed to reserve 27% of seats in the premier educational institutions of India like All India Institute of Medical Sciences (AIIMS), Indian Institutes of Technology (IITs), National Institutes of Technology (NITs), Indian Institutes of Management (IIMs), Indian Institute of Science (IISc) and other central institutions of higher education for the OBCs in order to help them gain higher levels of representation in these institutions. This move led to massive protests, particularly from students and doctors belonging to the forward castes, who claimed that the government's proposal was discriminatory, discarded meritocracy and was driven by vote-bank politics.

FTII Protests, 2015

On 12th June, 2015, Gajendra Chauhan was appointed the Chairman of the Film and Television Institute of India (FTII). In July 2015, the students of Film and Television Institute of India, Pune, launched a stir against the nomination of actor Gajendra Chauhan as the chairman of the prestigious institute. Students of the FTII went on an indefinite strike protesting against the appointment, with protests in places like Delhi erupting into a clash of the students with the police. In July, well-known filmmaker Jahnu Barua, cinematographer Santosh Sivan and actor Pallavi Joshi quit the 12-member governing council of the FTII, expressing unhappiness over the government's handling of the crisis. A number of filmmakers and artists had come out openly in support of the students, accusing the government of "saffronising" FTII. The students also demanded that the FTII society be dissolved and search committees be set up with a transparent process in place to look into the appointments of the chairperson and members. They also demanded that FTII be given the

status of a premium national institute like the IIT and the IIM and that no bureaucrat should be appointed as FTII director. And moreover it was not just about appointment of the Director but also of the governing council of which four out of eight members were directly related with right wing organization of BJP, which was ruling centre. There was allegation of saffronizing the institution. The protest lasted for 140 days and gained solidarity throughout the nation and world over. (India Today Web Desk, 2015) (Banerjee, 2015)

Rohith Vemula

Some leaders die but some becomes leader with their ashes. The later was the case for Rohith Vemula. Rohith Vemula, a doctoral research scholar of University of Hyderabad, chose death, as ultimate solution to the alleged pressure created by the Authorities. His death can be most referenced to the death of Julius Ceaser as it was said “Caesar was most powerful when he was dead, then alive.” News channels were eager to cover his stories, the University authorities was trying to defend themselves and the govt officials and Ministers were busy, identifying the caste of Rohith Vemula. The entire movement after the death was developed by the student groups across the length and breadth of nation. Government was on a complete backfoot defending each stroke fired on them by opposition, be it left, centre-left or the centre. (Shatha, 2019)

Kanhaiya & JNU Anti-National Protest

Fall winter of 2016 (Feb 2016) saw a sensation across almost all the media channels of the so called ‘Anti-national slogans’ in JNU premises. At the outset let me explain that a JNUSU President had all his popularity within the JNU campus as any other university’ President has. Might a dash of it higher than the others. Kanhaiya Kumar was not an exclusion to it. However, situation changed and after a melo-drama and pseudo courts (News channels) started to term their sentences to latest entrants to the Indian Politics. Kanhaiya was declared Anti-National. Pseudo-Court in their sentence mentioned new words like *Tukde Tukde Gang*, *urban naxals* etc to which, even Ministry of Home Affairs did not have any proper clue. Social media this time balanced the unequal equation and allowed Kanhaiya Kumar and others to put their part in front of the public. This went on the positive note and Kanhaiya became the brightest name in the student politics of India. The so called, anti-national made youth of the nation dance to the tune of *Hum le ke rahenge azaadi*, which worked sort of national anthem in all the protest in JNU organized by the left leaning student groups. CPI took hold of the position and convinced Kanhaiya Kumar to contest Lok Sabha election from

Begusarai seat. Although he lost the seat but his election was watched carefully by the whole nation.

JNU Fee hike, Anti-CAA & NRC and Jamia Protest

The most recent JNU Fee hike protest, Anti CAA protest across the nation gave their own sets of youth leaders to the nation in the form of Amir Aquib, Shashibhushan, Safoora zargar and many more to the list. The list is ending and would get additional inches of their share in the times to come. It started with a hike in hostel fee of JNU. It was rocketed up from Rs. 10 for double occupancy to Rs. 300 and Rs. 600 for from Rs. 20 for single occupancy with several other charges adding upto it. The fee of Ph. D; M. Tech and m. Phil were raised by 161% and the fees of Ma, M. Sc, MCA courses was increased up-to 171% (Das, 2020). One of the most aware and active arena of student politics (i.e., JNU) could not afford to ignore this and the issue was taken with stiff hands. Students demanded roll back of the increased fee structure in totality. But administration gave deaf ears to their problems. Students boycotted the classes and JNU was apparently shut down with innovative slogans pasted all over the walls of JNU. At the same time there was scuffle going on among students (being right and the left) for attending examination and boycotting them. The right wing was desperate to held the examination which later culminated into hard violence allegedly from both ends. While all this was going The Parliament passed the controversial Citizenship Amendment Act 2019 on December 12, 2019 and provisions for NRC. The evergreen protest season of JNU took a harsh ride of Anti-CAA Protest and Anti- NRC Protest. This was answered by police brutality in the form of lathi charge. Many students including some visually impaired students faced the other end of police batons. In the line of JNU and other universities, Jamia Students also took part in Anti-CAA protest. To which police answered with heavy hands. Across India, thousands of students have been at the forefront of this movement against the CAA and NRC, particularly after brutal police attacks on students of Aligarh Muslim University and Jamia Milia Islamia in mid-December of 2019 (Johari, 2020). According to the police version, the police used force to maintain the Peace and order and justified its action as retaliation to the damage done by the students to the public property. The action of police was condemned across the world. The overwhelming response of the students and their active participation led the Union government on the trampled ground several times where there was no correlation between the statements of Prime Minister and Home Minister over the NRC provision and detention centers. Due to the Covid-19 and

subsequent lockdown, although the anti-CAA, Anti-NRC protest came to a halt, however role of students could not be undermined and would always be seen as a symbol of change.

Conclusion:

Students are core to the University and education system. Education paves the way for a civilized society. The history of protest in India in official records is from the British period in India. And students are still in the core of all the major protest. This is expected from students to keep away from the protest by the parents in good faith. However, looking at the protest mentioned above which were nothing less than wheel of change, it seems the student activism is imperative for change. However, at the same time the students and the youth in general should also ensure that knowingly or unknowingly they are become object of any political agenda.

Bibliography

- Banerjee, S. (2015, June 15). All you need to know about the FTII students strike. *The Hindu*, p. Online. Retrieved March 23, 2022, from <https://www.thehindu.com/news/national/All-you-need-to-know-about-the-FTII-students-strike/article60339455.ece>
- Baruah, J. (2019). The Role of students in Historic Assam Movement. *Research Review, International journal of Multidisciplinary*, 303-309. doi:10.5281/zenodo.2603031
- Bhattacharyya, U. (2016, September 11). *Before Kanhaiya Came 'Chandu': A JNU President Killed 19 Years Ago*. Retrieved March 1, 2022, from thequint.com: <https://www.thequint.com/news/india/before-kanhaiya-came-chandu-a-jnu-president-killed-19-years-ago#read-more>
- BS Web Team. (2016, september 19). <https://www.business-standard.com/article>. Retrieved August 17, 2020, from <https://www.business-standard.com/>: https://www.business-standard.com/article/current-affairs/all-you-need-to-know-about-the-dreaded-bahubali-mohammad-shahabuddin-116091500255_1.html
- Chakravarty, S. (1984). *The Upheaval Years in North East India: 1960-83*. Calcutta: Sree Saraswati Press.
- Chandrababu, D. (2022, April 19). *Student leader recalls anti-Hindi protests in 1965*. Retrieved April 21, 2022, from <https://www.hindustantimes.com>: <https://www.hindustantimes.com/india-news/student-leader-recalls-anti-hindi-protests-in-1965-101650308783686.html>
- Chattopadhyay, D. K. (Calcutta). *History of the Assamese Movement since 1947*. 1990: Minnarva India.
- Das, P. (2020, March 05). *JNU Fee Hike: Admission fees tripled, medical fees increased by Rs 1k. Students' Union to protest*. Retrieved January 21, 2022, from <https://www.edexlive.com/>: [https://www.edexlive.com/news/2020/mar/05/jnu-fee-hike-admission-fees-tripled-medical-fees-increased-by-rs-1k-students-union-to-protest-10515.html#:~:text=The%20fee%20hike%20protests%20at,%2C%20BA\)%%20in%20pre-enrolment](https://www.edexlive.com/news/2020/mar/05/jnu-fee-hike-admission-fees-tripled-medical-fees-increased-by-rs-1k-students-union-to-protest-10515.html#:~:text=The%20fee%20hike%20protests%20at,%2C%20BA)%%20in%20pre-enrolment)
- FPJ Webdesk. (2019, December 18). *From Mandal Commission to Emergency: 5 student movements that shook governments*. Retrieved April 11, 2022, from The Free Press

- Journal: <https://www.freepressjournal.in/india/from-mandal-commission-to-emergency-5-student-movements-that-shook-governments>
- Guha, R. (2007). *India After Gandhi: The History of World's Largest Democracy*. London: Picador.
- HT. (2019, December 18). *A brief history of student protests in India*. Retrieved April 15, 2022, from <https://www.hindustantimes.com: https://www.hindustantimes.com/india-news/a-brief-history-of-student-protests-in-india/story-zYvk2GebIUVBtzjOzcLA1N.html>
- India Today Web Desk. (2015, October 28). 140-day FTII strike against Chauhan ends, protest to continue. *India Today*, p. Online. Retrieved March 23, 2022, from <https://www.indiatoday.in/india/story/140-day-ftii-strike-over-gajendra-chauhan-appointment-ends-270206-2015-10-28>
- Jha, S. K. (1997, May 15). <https://www.indiatoday.in/magazine/indiascope/story/19970515-laloo-prasad-yadav-finds-himself-under-fire-from-students-831412-1997-05-15>. Retrieved August 18, 2020, from [indiatoday.in: https://www.indiatoday.in/magazine/indiascope/story/19970515-laloo-prasad-yadav-finds-himself-under-fire-from-students-831412-1997-05-15](https://www.indiatoday.in: https://www.indiatoday.in/magazine/indiascope/story/19970515-laloo-prasad-yadav-finds-himself-under-fire-from-students-831412-1997-05-15)
- Johari, A. (2020, January 5). *Who are the students protesting against the Citizenship Act across India?* Retrieved February 1, 2022, from <https://scroll.in: https://scroll.in/article/948617/who-are-the-students-protesting-against-the-citizenship-act-across-india>
- Kant, K. (2017, April 1). *The Gun That Killed JNU's Chandrashekhar 20 Years Ago Was 'Secular'*. Retrieved March 1, 2022, from <https://thewire.in: https://thewire.in/politics/gun-killed-jnus-chandrashekhar-secular>
- Kant, K. (2017, April 01). *thewire.in*. Retrieved August 18.08.2020, 2020, from <https://thewire.in/politics/gun-killed-jnus-chandrashekhar-secular: https://thewire.in/politics/gun-killed-jnus-chandrashekhar-secular>
- Kumar, V. (2022, January-March). From Bhagat Singh's Writings: An Idea of New India. (G. Aggrawal, Ed.) *Shodh Disha*, 57(3), 361-364. Retrieved April 19, 2022
- Lal, C. (2007, September 15-21). Revolutionary Legacy of Bhagat Singh. *Economic and Political Weekly*, 42(37), 3712-3718. Retrieved October 1, 2021, from <https://www.jstor.org/stable/40276385>
- Shatha, S. (2019, January 17). *Rohith Vemula's Suicide Triggered a New Political Wave*. Retrieved January 28, 2022, from <https://thewire.in: https://thewire.in/caste/rohith-vemula-suicide-triggered-a-new-political-wave>
- Verma, S. (1986). *Selected Writing of Bhagat Singh*. New Delhi: National Book centre.
- Weiner, M. (1983, June). The Political Demography of Assam's Anti-Immigrant Movement. *Population and Development Review*, 9(2), 280-289.

Panchtantra: An Epitome of Practical Wisdom through Anthropomorphism

¹Bhagyesh Vaidya and ²Dr. Naresh Solanki,

¹Research Scholar and ²Associate Professor, Department of English (Humanities)
Shubhash Mahila Arts Commerce & Home science college, Junagadh

Abstract:

Panchatantra, having touchy and practical morals to mitigate conflicts from the different walks of life is known as one of the ancient collections of the stories not only in Indian but also in the world literature. It includes five fundamental principles or strategies in the form of didacticism to inculcate values to the modern society. It was composed in Sanskrit language during 3rd-4th centuries and had been translated in to around 50 different languages with almost 200 different versions. It has also total 84 interwoven stories and sub stories that focus on practical wisdom or the power of common sense. As the practical wisdom is the key to resolve day to day conflicts of human life in the modern era, my aim of presenting this paper is to justify the selected stories from Panchtantra and how the morals are helpful to mitigate day to day conflicts consisting of inter - personal , intra personal disciplinary which may be supporting to answer my research questions shown here:

1. How do morals from ancient tales help to tackle current interdisciplinary conflicts in the modern life style of the people?
2. Is learning from animal characters possible today?
3. Can moral values bring about radical change in day to day human life?

KEYWORDS: Panchatantra, conflicts, didacticism, wisdom, interdisciplinary, Anthropomorphism

Introduction:

The original Panchtantra was created either in Kashmir or Magadh in around 1st century A.D., in Sanskrit . It was translated in to Pahlavi or Persian language around 6th century A.D by Borzuya (Borjo), a physician who was the doctor of the Persian king named Nashirvan in around 300 AD. The Persian version was translated in to the Syrian language in 570 A.D. and then in to Arabic in 750 A.D. The Arabic version was later translated in to Hebrew ,Latin ,German , Italian , French and Greek language around 11th century A.D. In India , some of the stories of Panchatantra appeared in ‘Katha Manjari’ and ‘Katha SaritSagar’ and in Jain version of ‘Panchakhyana’ and ‘Hitopadesha’ written by Narayan Pandit . Thus, the presently available Sanskrit version of Panchatantra was authored by a

South Indian teacher , savant and saintly scholar Vishnu Sharma, at the age of 80. The best known English translations were made by the American Orientalist Franklin Edgerton in 1924 and Arthur W Ryder in 1925.

The excerpted sources from the book entitled as ‘Panchatantra’ authored by Arthur W Ryder have been justified to make this research very valid and interesting in such a way which have been useful for the readers to understand the research topic meaningfully. The word Panchatantra means the “Five Books”, Each of the five books is independent, consisting of a framing story with numerous inserted stories, told ,as fit circumstances arise ,by one or another of the characters in the main narrative. Thus, the first book relates the broken friendship of the lion Rusty and the bull Lively , with some thirty inserted stories,told for the most part by the two jackals , victor and Cheek. The second book has its framing story the tale of the friendship of the crow ,the mouse,the turtle, and the deer, whose names are Swift , Gold, Slow and Spot. The third book has as framing story of the war between crows and owls. These three books are most considerable to justify the best examples of the practical wisdom through various animal characters in different situations of their lives. A somewhat different impression is left by book 4 and book 5 in character from the others. The framing story of book 4 , the tale of the monkey and the crocodile , has less interest than the inserted stories, while book 5 can hardly be said to have a framing story , and it ends with a couple of grotesque (distorted, deformed) tales, somewhat different in character from the others. The stories ,indeed , are charming when regarded as pure narrative; but it is the beauty, wisdom , and wit of the verses which lift the Panchatantra far above the level of the best story books[Quoted from A W Ryder ‘s Panchtantra book ;introduction page]

The purpose was to teach statecraft in an attractive and delightful manner having focus on ‘Niti’(wise conduct) through anthropomorphism (non- human character). The inter woven stories of the Panchatantra have been divided in to five ‘Tantras’ or five principles (Sutras)in which the author Vishnu Sharma attempted to teach ‘Rajniti’ to the princes of the king of ‘Mahilaropya Kingdom’ named Amarashakti (used to be Maghdh).The interwoven stories deal with several social, economical and political contexts that glorify the cleverness of animals which survived by outwitting their covert enemies. The practical wisdom has been reflected through such non- human characters through their smartness or presence of mind in different critical situations. The genre of composition is in the form of illustrative stories which may be satirical, didactic and pictorial which exhibits human foibles (minor weakness) and follies as well as virtues and villainies. Thus,the humanization of animals through social

relationship is shown as more dominant impulse in the frame stories ending with the touchy morals for today's modern society. Each Tantra or the principle contains interwoven stories reflecting practical wisdom through animal characters is par excellent to justify today's modern era in different socio-economic and political contexts. The relevant details of this research paper has been depicted by references available from various sources as the review of literature and try my level best to justify the sources as the secondary data analysis methodology.

Vishnu Sharma and Legend:

Vishnu Sharma was the author of the anthropomorphic political treatise called 'Panchatantra' who lived in Varanasi (a city in the present day state of Uttar Pradesh) in the 3rd century BC. He was a Sanskrit scholar and the official Guru of the then princes of Kashi. He wrote the 'Panchatantra' to teach political science to his royal young disciples. Panchatantra is one of the oldest collections of Indian fables surviving today as the role model in perspective of social, economical and political contexts. These five parts or treaties or the principles have been narrated with keen interest interwoven stories of animal characters as symbolic to educate the dimwit princes of Magadhking Amarshakti who were the disciples of Savant and Scholar Vishnu Sharma

1. Mitrabhedam : Estrangement Between Friends or The Separation of Friends

The first principle deals with the jackal Damanaka gaining favour with the lion and climbing the ranks rapidly, and the subsequent plot by the jackal to bring down the bull who also grew very close to the king out of pure jealousy. The plot succeeds and the bull is murdered by the lion unjustly. The basic moral of this story is that one must not accuse others falsely, and should strive to preserve friendships. The selected stories of this part provide deep understanding of how a good friendship can turn in to enmity. These stories mention how opponents or enemies can create rift between friends. Any rift between friends help the enemy to become stronger and helps them in achieving their goal. First Sutra 'Mitrabhedam' says, A king wishing long life should never keep foolish servants" There is a list of such selected stories¹ which convey the strong message based on the first principle

¹1.The Monkey And The Wedge 2.The Jackal And The Drum 3.The Fall And Rise Of A Merchant 4. The Foolish Sage And The Jackal 5.Crafty Crane And The Craftier Crab 6.The Cunning Hare and The Witless Lion 7.The Bug and The Poor Flea 8.The story of The Blue Jackal 9. The Camel , The Jackal And The Crow 10.The Bird Pair and The Sea 11.Tale of The Three Fish 12.The Elephant and The Sparrow

2.Mitrasampratikam: The Gaining of Friends

The second principle tells about such stories which give insight into how can be gained back and how to make new friends. They also teach how people or friends with mutual interest can join together to achieve a common goal and .come out of difficult situations. The list of such stories² has been mentioned here for the reference of this study

3.Kakolookiyam :Of Crows and Owls (re: War and Peace)

The third principle deals with deceit and glorifies it to a certain extend as it deals with the crow who pretends to be an outcaste from his own group to gain entry into the rival owl group. And by doing so, he gains access to their secrets and learns of their vulnerabilities. He later summons his group of crows to set fire on all entrances to the cave where the owls live and suffocate them to death. This story reveals the importance of mental strength and deceit which are stronger than brute force. Here the fight is between Crows and Owls and how the crows finally destroyed the oppressing owls with their wit. This principle is on how create misunderstanding in the enemy camp, weaken their unity and to win a war using deceit and duplicity.The list ³of such stories is shown here as the reference

4. Labdhpranasam: Loss Of Possession

This principle gives an insight into how gains made earlier can be lost if proper care is not taken or the consequences not analysed.Thus, the fourth principle deals with the artificially constructed symbiotic relationship between the monkey and the crocodile.Crocodile risked the relationship by conspiring to acquire the heart of the monkey to heal his wife, the monkey finds out about this and avoids this grim fate. This tale informs that one mustnever betray friends, and should stay vigilant at all times. Here is the list of such stories which convey the messages regarding the fourth principle of the Panchatantra.There are some interwoven stories⁴ reflecting thewonderful message for an easy and simple life by using wit and wisdom

13.The Lion and The Jackal 14.Suchimukha and The Monkey 15.How a Sparrow Came to Grief 16.The Foolish Crane and The Mongoose 17.The King and The Foolish Monkey

²1.The Crow – Rat Discourse 2.Meeting a New Friend 3.The Hermit and The Mouse 4.Shandili and Sesame Seeds 5.Story of The Merchant's Son 6.The Unlucky Weaver 7.The Rescue of A Deer

³1. Elephants and Hares 2. The Cunning Mediator 3.The Brahmin and The Crooks 4. The Brahmin and The Cobra 5. The Old Man, His Young Wife and The Thief 6.The Tale of Two Snake 7. The Wedding of The Mouse 8. The Tale of The Golden Droppings 9. Frogs That Rode a Snake

⁴1.The Crocodile and The Monkey 2.The Greedy Cobra and The King of Frogs 3.The Lion and The Foolish Donkey 4.The Story of The Potter5.A Three – in – One Story 6.The Carpenter's Wife 7.The Price of Indiscretion 8.The Jackal's Strategy.

in any sort of situation in human life. These stories are useful to those who can implement the didacticism to mitigate day to day issues in personal , inter personal as well as intra -personal situations in the practical life context. These stories have been practical support for those who have faced some confused or puzzled state in various socio-economic and political context and they have been worth to all of those who have learnt the strategies through anthropomorphism. This research aims to fulfill the objectives stated as the research questions by the application of the standard examples in various situations that may lead towards the happy endings. Shirin Kulkarni has quoted the stanza which has been mentioned by Vishnu Sharma to justify the fourth Tantra and begins like..

“He overcomes all problems
Who does not lose his cool
Even in the face of adversity
Like the monkey in the water”

5. Apareekshitakarakam: Consequences of Rash Action

The fifth principle talks about consequences of taking action in haste without knowing the details or the truth which reflects in one of the stories like a Brahmin who leaves his child with a weasel friend of his and upon returning and finding blood on the weasel's mouth, he kills it. He later finds out that the weasel actually defended his son, and killed a snake that attempted to kill the boy. This story indicates the fact that one must never rush in making judgements. There are such stories convey the practical wisdom by animal characters here which can be the best examples for sorting out the puzzled or confused situations of human life. These stories are the relevant sources to understand the critical as well as the touchy moments of the life and showing the way to overcome such situations by outwitting the enemies surrounding us in different forms. There are such moral stories⁵ which convey the practical wisdom through anthropomorphism.

In addition to the five tantras, the Panchatantra contains an introductory section called the Katha –Mukh , which is common to all the five sections of the book and it throws light on the background of the work known as the piece of story-telling art. The Panchatantra is a work that instructs ‘niti’, the art of running kingdom in general, of success in life. The term

⁵1.Imprudence 2.The Brahmin and The Mongoose 3.The Lion That Sprang to Life 4.The Tale of Two Fish and a Frog 5.The Story of The Weaver 6.The Miserly Father 7.Tale of the Bird With Two Heads

‘Neeti’, ‘Tantra’, and ‘Yukti’ are used in India with a wide spectrum of connotation in India. Many examples of the practical wisdom have been derived from the various stories of the Panchatantra. The tales of Panchatantra are ethical in essence, that promote a worldly, pragmatic and rational attitude based on the experience of life. It is believed that birds and animals have some basic instincts, qualities and they behaved accordingly. On the contrary, human beings are more complex and it is difficult to understand their motives and thoughts as they are conditioned by education, culture, environment and other socio-economic and political factors. The key objective of the Panchatantra justifies human qualities through certain animal characters such as; the lion is strong but lacks wit; the jackals are crafty but not brave, the cat a hypocrite, the heron is stupid yet honest while fox stands for cunningness, hare for timidity, dog for fidelity, tiger for ferocity, lion for kingship and donkey for stupidity. The view of life presented in this book is the life with astuteness, a sense of judgment that distinguishes between what is right and wrong. It also aims at exposing the falsehood, hypocrisy, and egoism besides in the process of producing wit, humour and amusement. There are some examples in accordance with the political allegories as the old lion tired of hunting demands from each animal a victim for his daily nourishment that shows current status of the supreme position in today’s political existence. Similarly, the lion is not always wise as he is outwitted even by a hare in the well-known story ‘The Clever Rabbit’. Besides, the crocodile in the Panchatantra is first shown to be clever enough to deceive the monkey but gives himself away by talking boastfully. The monkey invents a characteristic of its species –it leaves heart on the top of the tree and the foolish crocodile takes him back to the bank of the river and lets him jump up to his tree. Thus, a human drama of bourgeois existence has been justified here. Moreover, a well-meaning friend may not be able to help a person because of the person’s own stupidity in the story of friendship between a talkative tortoise and two cranes. This story explains that even friends cannot help a fool and justifies an irony that the good intention of the birds have come to naught as they contravened the nature of the tortoise. There are some tales of the Panchatantra glorify the ‘clever’ animal which survives by outwitting the covert enemies. This secular moral- “Be wise and live”, “outwit your enemies”- can not be described as an ethical imperative. In fact, ethics is a system of imperatives. The imperatives of ‘Tantra’ presupposes a world full of competition and the survival of the fittest. It is believed that the world is full of crooks, cranks and foolish therefore; the good man is asked to be clever as he may be excused if he is not good, but suffers immediately if he is not clever. The justification of this message is shown in the one of the stories entitled as ‘The sweet song of the donkey’ in which the jackal warns the donkey

not to bray while enjoying the cucumbers in the field and is beaten mercilessly by the farm guard and in the end the donkey realized his mistake and felt sorry for not listening to the good advice of the jackal. There is one more moral; 'Be content with what you have' has been explained in the story 'The Magic Pond'. It narrates that there was a pond in the forest which had strange magical power to turn any animal in to a human being but if the same animal fell twice in to the pond then it would get back to its original form. One hot summer the two monkeys were playing on the tree, which was above the magical pond. They both slipped into the magical pond and when they came out as a beautiful girl and an ordinary looking man; the latter was not satisfied as an ordinary look of man he decided to take another dip in the magical pond, hoping to become more handsome; therefore he jumped in to the pond and instantly turned in to the monkey again and was taken to the circus to perform the tricks and the beautiful girl married a handsome prince and led a life of ease and luxury. Such is the moral 'When greed begins, friendship ends' has been explained in the story 'The monkey and the crocodile'. Similarly, the proverb has been known as 'As you sow so shall you reap' in the story of the rich merchant called Naduk who submitted his heavy iron beam to his trusted friend Lakshman and went to the city to earn so he could regain his lost possessions but when he returned and asked his friend Lakshman for his iron beam, his friend replied that his iron beam was eaten by the mice. Then Naduk asked Lakshman to send his son Ramu at his home to receive the gift he had brought for him and Naduk locked up Ramu and when Ramu didn't return back at night, Lakshman inquired of this and Naduk replied that on his way to his house, a hawk swooped down and carried Ramu. Thus matter was presented before the magistrate of the court and Naduk was asked to reason, he replied that if a huge iron beam can be eaten by mice, then a boy could be definitely be carried off by a hawk. Thus, the magistrate ordered Lakshman to return the iron beam to Naduk and Naduk to return Ramu to his friend.

It must be noted that the Panchatantra shows importance to the knowledge of the 'arthasastras' as is traditionally taught and the power of commonsense, thought and analysis as Viveka. As far the practical wisdom is concern, the views of Panchatantra explain that Good conduct (Viveka) is more important but that the knowledge of the traditional arthashastra (polity) is not less important too. Thus, Vishnusharama, the author of Panchatantra whose eyes on the Dharmashastra and is careful to see that his work doesn't have asthetic tendency and go against the principles of the Dharmashahstra. There seems to be another view of Natural Law in which self-protection is the highest duty and all other moral and religious

duties are nothing when they go against the self protection. Therefore, throughout the book conflict between worldly wisdom and higher moral ethics is nicely depicted. Moreover, the moral of the story is always told in the form of proverb and is very easy to remember. The devices used in their expressions support their memorable quality. Each tale of the Panchatantra ends having either a moral or a saying in such a way that reflects practical way out or the solution from any circumstances in the socio-economic and political contexts. There are several well known sayings include the form of wisdom or the right way to survive in human nature too. In the stories of The Panchatantra, Vishnusharma had used such characters from the royal class like a king, princes, Brahmin and minister as instruction to the princes. The characters are mainly animals of the forest and the birds of the air and sometimes human beings and supernatural beings. They all speak, act and reason as if they were human beings. Each of them displays some elements of human character such as common sense, wisdom, courage, enterprise, feelings: stupidity, greed, guile and craft. The lion is majestic, the horse as proud, the fox as cunning, the hare as timid, the monkey as imitative and the ass as patient and hard working. These characters are simply variants of the ordinary human being, woven in to a meaningful tales where animals are actuated by human motivation. Stories about animals are only useful lessons for human beings if human beings have traits in common with other animals. For the analogy between human beings and other animals to hold up, human beings must be understood as being a kind of animals themselves. The stories comprise of an introduction to the animals and rising action emerge from the introduction of the motives and comparability of each character in the active practice of worldly wisdom; concerns the wiser, the stronger, and the more diplomatic. Thus, it reflects the moral lesson about virtue and vice in the ending of the each story of the Panchatantra. And the readers always identify with the characters and enjoy or suffer with them. Similarly, the same stories stand to instruct children in the practical wisdom and to entertain them with its fantasy world of talking animals too.

Migration and Translation:

This masterpiece entitled as Panchatantra, was migrated to Iran in the 600 BC to be translated for the first time in any foreign language (Pehlavi) with a little KalilahwaDimnah (De Blois 1990) But then translated into Old Syrian language in 570CE (Yuka 1999). This Syrian version went in to Germany and get dressed in German in 1876 CE by Bickell and then again by Schulthess in 1911CE. The third important translation of Panchatantra in Europe have their roots in this Arabic translation (Irwin 2006). The journey of the Panchatantra

throughout Asia and Europe has been extended in form of didactic literature that has been world - wide accepted epitome to justify the practical wisdom through anthropomorphism. The stories have been translated in to nearly every languages in the world that has a script. The story form appeals to not only children but also all age group which represents the earliest folk tales form in the world of literature. There are several versions of Panchatantra tales in circulation in the world but the one that is popular in India is the Sanskrit original of Vishnu Sharam.

“ No other work has played so important a part in the literature of the world as the Panchatantra..(translated in to) Greek, Latin, Spanish, Italian , German ,English, old Slavonic , Czech(and fifty other languages) .Its range has extended from Java to Iceland. Indeed , the statement has been made that no book except the Bible has enjoyed such as extensive circulation in the world as a whole... Yet, perhaps it is easier to underestimate than to overestimate the spread of the Panchatantra.” [Franklin Edgerton]

Conclusion:

In a nutshell, Panchatantra , the oldest collection of stories known as an anthology of animal stories in the field of literature which introduced animal characters with human conducts to illustrate their situation for the political allegory and the purpose of giving moral instruction at the end of each story contains wisdom of Ages for people of all classes, Moreover , it has purpose to teach state craft and rules of politics in an attractive and delightful manner Sometimes, stories glorify the clever animals which survive by outwitting their enemies Who have most of human qualities and they have been justified through such animal characters as fox represents cunningness , hare stands for timidity , dog for fidelity , donkey for foolishness , tiger for ferocity and lion for kingship. There are some quotations and sayings in form of proverbs from various stories which may deal with good conducts and practical wisdom here:

1. “Those who have no education , no patience , no charity , no wisdom , no conduct , no virtue , no religion , are nothing but the burden on the earth , they are animals in form of human beings” (A Sanskrit saying)
2. “Where there is no give and take;Where there is no exchange of secrets;And of hospitality either;There is no true friendship”(from: Monkey and crocodile story p-8 from a research paper by Shirinkulkarni)

3. "Enemity with evil intention trying to be friend and a friend in his frankness looking like an enemy"
4. "The trustful strong are caught by weaker foes with ease: The wary weak are safe from strongest enemies"
5. " Human survival is the main source of stories in the Panchatantra. It has dominant motif of survival rather than virtues. It is said that it is a cruel competitive world in which creature live by their cleverness and take the advantage of the foolishness of others" (P-66: C I Pawate)
6. First Sutra Mitrabhedam says " A king wishing long life should never keep foolish servants" [Olivele(1997)]
7. If beasts enjoy so great a prize; Of friendship, why should wonder rise in men , who are so very wise?
If birth and death did not exist; Nor age nor fear of loved ones missed,
If all were not so quick to perish; Whose life were not a thing to cherish?
(Introduction to Panchatantra: A.W. Ryder: Falk Tales and Fables from Ancient India: Translation)

Moreover, these moral based stories have been included such proverbs and sayings that can be the source of examples to convey the message of the practical wisdom in socio-economic as well as political context. There are such proverbs or the sayings⁶having moral notes to convey an easy, simple and conflict free environment that can be gainful to the modern generation to lead their lives at the height of success.

So, it is said that Panchatantra is the most creative and interesting way of preventing, avoiding, eliminating, reducing and resolving conflicts and ensuring governance of human relations through examples and illustrations of stories which contain lessons, morals and ideas full of practical wisdom. This is how, it has become an excellent resource for learning from the Indian scriptures.

⁶1.Harm seek, harm find 2.Like will draw like 3.More haste , less speed 4.Like father like son

5.Two is company, three is none 6. Sour grapes 7. Abstain and enjoy8.Stoop to conquer

9. Might is right 10. A stitch in time saves nine

Thus, this research paper has included such relevant sources and reviews of literature that can be the best justification to prove the research title and any human can find the way out in any interdisciplinary conflicts which may lead towards happy ending life to create a very positive and constructive environment in socio-economic and political contexts.

References:

- Nandana N.G. "Moral Ethics of East and West: A comparative study of Panchatantra and Aesop's Fables". Online Interdisciplinary Research Journal , vol.09,2019.
- Ryder,Arthur W(transl).(1925). The Panchatantra Folk Tales and Fables from Ancient India,Embassy Book Distributors.
- Patrick Olivelle (2009). Panchatantra : the book of India's Wisdom , Oxford Uni. Press
- Edgerton , Franklin,Thepanchatantra, translated in 1929,London:George Allen and unwin : 1965 edition <https://www.sodhganga.inflibnet.ac.in>
- <https://www.ijellh.com>
- Narayana G. "Wisdom from the tales of Panchatantra strategies for conflict management"
- Fontaine, Jean de La: the Panchatantra in Indian Folk –lore :Journal of the American Oriental Society, vol 1, part 1 Feb.1911.
- Sunitha, R. "A Comparative and Contrastive analysis of Vishnu Sharama's the Panchatantra tales and Aesop's Fables", Ph D diss.,Bharthiar Uni,2009.
- Pawate C.I, "The Panchatantra and Aesop's Fables a study in genre"(1986:edition -1)
- Kulkarni, Shirin. "Panchatantra – an example of using narratives in teaching in ancient Indian education" , Tampere University Press 2013,199-216.

AN EFFECTIVE TOOL TO DEVELOP THE READING SKILL OF ESL STUDENT: INTERACTIVE WHITEBOARD TECHNOLOGY

Dr. Kinjal G. Sojitra

Asst. Teacher

Shree A. G. Domadiya Highschool – Junagadh

Email: kinjalsojitra307@gmail.com

ABSTRACT

Generally, it has been seen that the students, especially of government and State Board schools, who join any professional course after completing their 12th from these boards, are very weak in reading English in comparison to the students of CBSE board and English medium schools even after having studied for more than six years. The presented paper will disclose the reasons of weakness of students in reading skill in English language and also suggest the remedial measures to enhance reading skills of students in the form of use of new technology i.e. Interactive Whiteboard Technology (IWB).

Key Word: Reading Skill, ESL, Interactive Whiteboard Technology (IWB)

INTRODUCTION

Although English is not an indigenous or native language, it remains as an ‘Associate Language’ in India, along with Hindi, the ‘Official Language of the Union of India’ and twenty two ‘National Languages’. According to Wikipedia the Government of India has given 22 “languages of the 8th Schedule” the status of official language.

Teaching English language in such a multilingual country is certainly a challenging task. The ultimatum of English is increasing day by day as it has been titled as ‘International language’; other than this it has a unique place in India. Within the 22 regional languages and thousands of dialect and idiom it is enjoying the status of most popular, widespread, general, common and elite class language. English has not only continued to embellishment in the educational and official network of India but has also become one of the official languages of the nation and thus continues to enjoy the support of the Indian elite.

Teaching of English is based on four major skills. That is listening, speaking, reading, and writing along with the communication skill. By listening and speaking English can be learnt easily, but one have to sit tight it by reading and writing. There are two traditions or ways of learning any language one is oral which comprise listening and speaking while second is written which contain reading and writing. There is a lot of alteration between both the ways. Occasionally grammatical and structural rubrics are avoided while talking but in writing we respect grammar. In the present paper stress will be given on written arrangement of language

learning. Reading is one of the input methods skills. Learning to read is essential as well as important to success in school and outside the school too. Reading is significant and important to understand a language in a much better way. It's true 'We write as we read'.

REASONS FOR POOR READING SKILLS

Subsequently cross-examining many students who came from different state board under the same roof of an institute researcher found numerous reasons why the students of these boards are weak in English reading. These reasons are, sometime, related to environment, sometime related to the teachers who were teaching them English, and sometime the problems are related to students' attitude. Following are some most said reasons by the students-

- Lack of trained English teachers who are not fair in English.
- English is not practiced at home or in environment.
- English reading is done only in school in the English period and that to seldom because teacher pays more attention to other exercises.
- Mostly teachers and Students remain busy in doing other different exercises like question & answer, word & meaning, writing comprehension etc. rather than giving stress on reading and then understanding.
- English has become a subject rather than taken as language learning program.
- The reading is not done on the regular bases.
- The lacks of practice make the students poor in reading English.
- Lack of interest of teachers in reading as they think it unnecessary for a subjective course
- Reading has not been given a proper place in government and state board course curriculum.
- There are very few exercises based on reading practice in the text books.
- Hesitation of weak students makes them weaker in reading.
- There is no proper guidance for reading practice

Several methods have been espoused to improve the reading skill in English but the result is not satisfactory. Technology has also been integrated in the schools to improve the reading skill of the students. But the main problem is related to their right guidance from teacher side. If teacher can make reading interesting then only students can take interest in reading. IWB is such a tool which makes learning interesting and innovative, in this respect it can enhance the reading skill of students.

INTERACTIVE WHITEBOARD

IWB is not very new to the world but to India it is in infant stage and penetrating education sectors very fast especially in the private educational institutes and schools. This technology, in language learning, is in experimental phase in India. This technology works on touch screen

technology. A big whiteboard is connected to a computer and a projector either via wires (USB) or wirelessly (blue tooth). This giant white screen becomes live when projector projected the desktop of computer on it. Now board is ready to take command. One can control the computer through touch sensitive board. Commands can be given either by finger or a special pen called stylus. This board is called interactive as it is attached with audio-video equipment as well as multi user sensitivity technique in it. It is really nice to work on IWB with your students as it facilitates both the teacher and student to find new ways of learning. It has been designed for business purpose (Griffon, 2002) but later it has been recommended by the educationist in the education field. Later various subjects have been benefited by this technology and language teaching is not an exception. It is found that it is useful in English language teaching as it has some salient features which make it

- Interactive
- Flexible to topic presentation and versatile
- Revolutionary
- Fascinated and efficient
- Multitasking and multi-sensory presenter
- Motivator
- Time saver and so on.

Due to above mention and many more other qualities of IWB has set its position in language classrooms. Teachers and students both appreciated, respected it for its versatile nature and flexibility in presenting data, text, pictures, PPTs, in addition to audio assistance. It gives novelty to classroom and creates longer effect on students due to video impact in the mind of the receiver. IWB is helpful in practicing all the skills (reading, writing, listening, and speaking) in learning a language.

IWB IN READING

Improvement and increase in reading can be brought by motivating students to read extensively and for that we need to make them interesting in reading. IWB can do a favour for English teacher and students. They can bring attention of reader in the class to the content on the white giant board. Once the reader is in the class attracted by the colourful screen he starts taking throbbing of reading in the class.

IWB can support the reading skill in many ways

- Can present the text in no time.

- Reduce the tension to bring text to class.
- Can annotate the difficult word for the whole class
- Can highlight the difficult words
- The difficult words highlighted throughout the exercise remain long in the mind of the student.
- Reading text can be easily relate to any picture to make reading a fun
- Group exercise can give them confidence
- Peer discussion before reading will give them support to read in the class
- Motivation from their group members will improve their morale
- Teacher can pay more attention to weak group
- Audio player helps them to pronounce the word correctly and confidently
- Certain grammar point can also be highlighted.
- In later stage mike can also be supplied

AIM OF RESEARCH

Teachers of English language are facing trouble, struggle and difficulty in almost every country to make their student learn how to read a language effectively to give better result. Teaching English language in a multilingual country like India is a very big challenging task. Much has been done by the educationist to improve and increase the reading of the students in the schools but the result is not satisfactory. Most of the students who passed their senior secondary are not able to read out simple instructions which are generally written on the forms which they need to fill to register in any entrance exam or college. Recently, much has been said and promised about the potentiality of IWB in language teaching in different countries. Teaching reading English language is the demand of the hour and the aim of this research is, too, study the impact of interactive technology in enhancing reading skill in English language learning and to help teachers to find a solution to enhance reading English when they leave school. This research investigated the way in which IWB attracts students to read more.

PLACE OF RESEARC

This research has been carried out in a reputed Jay JalaramTalimiSnatakMahavidhyalaya, Thava, Ta.-Netrang, dist.-Bharuch in Gujarat, India. The college has set up smart class to give student the experience of future generation teaching learning environment. Firstly teachers were introduced for a short training period and then class were open to every methods trainee in small group. This College was targeted because the trainee teacher are a good mix to serve the society and ready to be a good as well as effective teacher and want to contribute to the

nation building and going to teach in government as well as private schools. Most of them have one common thing in them i.e. difficulty in reading English.

METHODOLOGY

The reading practice has been done in Jay Jalaram Talimi Snatak Mahavidhyalaya, Thava, Tal. - Netrang, dist. - Bharuch where interactive white board technology has been already set up in language classroom. The students were from different states qualified their graduation and post-graduation from the different university of Gujarat and India. They have completed their schooling from the state board. 76 students were targeted to fill questionnaire after giving them reading practice in IWB classrooms. A direct question has also been given to them. "How did you find IWB the most helpful/the most unhelpful in enhancing reading in language class?" After written data an open discussion has been done in the class to discuss the points that why did they feel so.

PROCEDURE OF DATA PRESENTATION, AND RESULT

The collected data has been segregated according to the comments written by the students. Somewhat similar answers were put in categories. The whole data has been put in to seven categories then presented in the form of table as given below (table-1)

Table-1- data presentation of helpful or unhelpful features of IWB

S. No.	Helpful or unhelpful features (while doing reading with IWB)	Total answers in favour	Result in percentage
1	I love listening to a difficult word and practice with it.	26	28.88889
2	Reading in group is good and helps in removing hesitation	18	20
3	I love how reading is associated with pictures and cartoons. It makes reading fun.	14	15.55556
4	I love when teacher annotate any word or highlight a word and we use it in many sentences.	12	13.33333
5	It reduces the tension of forgetting the text.	10	11.11111
6	It allows peer discussion which is the best thing to support reading.	06	6.66667
7	It is new to me and I felt nervous	04	4.44444

DISCUSSION:

The summary of the collected data is presented in table-1 by putting a glimpse on the table we come to know that majority of the students favour this technology while we also got some remarks which are not strictly against but also not in favour. The percentage of those

comments is very low but we are not ignoring them so we'll discuss those comments too and given a place in the table for the same purpose.

- Students enjoyed the combination of various features of IWB as a result of combination of various audio-visual equipment's to make IWB a unique tool to enhance interest of students so reading. About 28% students love the combo of display and the listening of difficult word through audio player.
- 20% students appreciated the group activity which makes them really confident and helpful in removing hesitation to which they were a victim since childhood (as they told in an open discussion.) they love to be reviewed by their peers rather than their teachers.
- Near about 15% students love the picturesque use of IWB in reading comprehension. Students felt that it is easy to relate story with the given picture. Picture grabbed their attention to read more lines to find out what will happen next.
- Approximate 13% Students very much appreciated the feature of highlighting and annotating the difficult words and repeating the same to make other sentences in discussion time.
- 11% students were very happy as they were tension free to bring the targeted text for the reading class. Before that either this or that student was out of text and felt himself in embarrassing situation in front of teacher. IWB solved this problem the text presented on the board is universal for class students.
- Near about 6% students love to share that they love review from peers than teacher. They love to learn more from their friends in the group and IWB is helpful as teacher in IWB class love to see their students talking and sharing so teacher prefer group activity even in reading too.
- Nearly 4% students wrote that they were afraid of the new technology. They hesitate to discuss even within group because they think that if their friend come to know that they don't know about the latest they will laugh on them.

CONCLUSION

Written feedback to question and statements of students after in group discussion showed their fascination towards new technology. They haven't seen such type of language classroom before this college and novelty in education is a rare thing. They appreciated the combination of audio-visual presentation with text which helps them to restore the word in their memory for a longer time. As it is a well-known fact that Motivation, attention, and behavior represent an overall student attitude in the classroom, and IWB motivates students, catch their attention through audio-

visual aids and bring a change in their behavior not to see the reading as a boring exercise but do it passionately to enhance their language competence.

REFERENCES

- Arnott S. "Computers to replace school blackboards. Computing". 2004. Web. 9 August 2009. < <http://www.computing.co.uk/print/it/1157215/>>.
- Austin N. "Mighty white". The Guardian, 7 January 2003. Web.13th august 2011. < <http://www.guardian.co.uk/education/2003/jan/07/elearning.technology6>>.
- Bhatia. "Summary". Web. 15 June, 1010BECTA. "It's white in front of you!" 2000. Web. 15 June 2008. BECTA. "What the research says about interactive whiteboards." 2003. Web. 15 June 2008
- Boyle, J. "Virtual Magic." Times Educational Supplement. London. Buckingham LEA. Developing the Use of Interactive Whiteboards. 2002. Web. 22 sep, 2010. <www.bucksict.org.uk/Effective/Whiteboards.html>.
- Heather J. Smith, Steve Higgins, Kate Wall & Jen Miller. "Interactive whiteboards: boon or bandwagon? A critical review of the literature." Journal of Computer Assisted Language. pp. 91-101 2005. Web. 10 Oct, 2011. Jamerson J. " Helping all children learn: action research project". 2002. Web. 15 Nov, 2010. <<http://www.smarterkids.org/research/paper15.asp>>. Languages in India. Web. 15 nov, 2011.
- Levy P. "Interactive whiteboards in learning and teaching in two Sheffield schools: a developmental study". 2002. Web. 20 April, 2008. <<http://www.shef.ac.uk/eirg/projects/wboards>>.
- Languages in India. Web. 23Nov, 2010.
- Thomas A. "The White Stuff". Times Educational Supplement, London. 2002.

CYBER CRIME AND ITS CONTROL BY ENACTING LAWS IN INDIA : A LEGAL ANALYSIS

Dr. Sanjay G. Dhanani,
Professor, JJCET Law College - Junagadh
Email : dhanani.sanjaykumar@gmail.com

ABSTRACT: -

Information technology an important and indispensable to the life of human beings. Transmission, recording or memory and processing of information are three essential processes of information. Computers are a major segment of the new information technologies. With the help of satellite communication, the transmission of data has become very fast. The data can be telexed, the voice over a telephone can be transmitted on local, national and international network. The computer is a boon or a bane depends on its use. If used for the benefits of the mankind it is a boon, if used for the evil purpose it is a bane. This study aims to the technological transformation of crime the streets to the networked super highways of cyberspace. Cyber crime to day has the potential to affect the lives of each and every one of us. The laws relating to cyber crime are quite complex. Under the frame work, simple things we unwittingly do online may be punishable and severe offenses may go unnoticed. Hence the need to know more about the how cyber crime is policed in the Indian context and what laws govern Indian cybercrime.

Keywords: Cyber Crime, Cyber Security Incident, Illegal down loading, Cyber Hacking, Cyber Security Breaches, Cyber Crime Acts.

INTRODUCTION:

Charles Babbage developed the first analytical engine in 1812. This machine had the concepts of modern computers namely memory, arithmetic unit and capacity to handle stored programme. But this machine could not be put into practical applications due to technological limitations at that time. In 1854, George Boole, invented the logic system which is the basis for today's digital computers. In 1937, the first electro machine calculator was developed by Howard and Aitten. In 1946, the first computer came into existence. It was named as ENIAC (Electronic Numerical Integrator and Calculator). It was developed by Dr John Nouchly and J.P. Eckert of the University of Pennsylvania, USA. In 1951, Remington Rand corporation of USA brought out a commercial computer named UNIVAC (Universal Automatic Computer). These computers had the short coming of value technology. They were slow in operations and un reliable. These computers were named the first-generation equipment. Transistor

technology gave advent of second generation of computers. These were smaller in size, but more reliable and had higher speed of operation. Third generation computer consisted of IBN-370 type. The fourth-generation computer, presently manufactured by USA, Japan and other European and Asian Countries are based on large scale integration. Better Computers are under trail in USA and Japan. These are based on artificial intelligence. They will think like the human brain, collect most information from their reservoir of memory, make expert judgement and decisions.

REVIEW OF LITERATURE:

The word computer comes from the word 'Compute' that means to calculate. So a computer was normally considered to be a calculating device that can perform arithmetic calculations at an enormous speed and with perfect accuracy. But now-a-days more than 80% of the work done by computers is of non-mathematical or non numerical nature. Today the computer has become cornerstone of our industrial and scientific development. The computers have shrank the world into a room. In all walks of life from manufacturing of a small item, to exploration of ocean and space, computers are being used extensively. The computers on the one side helped the mankind to solve many crucial problems, on the other side it has put the world at the verge of destruction. In spite of that it is not at all the fault of the computers it self. It is a machine which obeys the orders of the user, therefore, fault lies with the user not with the computers.

Upto 1990's the Internet was largely used by Academic, Government and Industrial researchers. But with the invention of new application the www (world wide web) millions of new non-academic users were added to the Internet. Internet is a web which has a very large numbers of computers connected to each other. These computers are connected with one and another either through wire, satellite, microwaves. Internet is essentially a big network that links smaller net works and individual computers all over the world using modems, phone lines and satellite links. With the easy availability of Internet access, the internet is being misused not only by the youth and but also by the matured people. The government has to tackle this situation in order to keep the youth away from such sites enacted the Act called the Information Technology Bill having been passed by both the Houses of Parliament, received the assent of the President on 9th June, 2000. It came on the statute book as the Information Technology Act 2000. The Information Technology Act 2000 came into force on 17th October 2000. As per the Information Technology Act 4 [(nb) cyber 'security' means

protecting information, equipment, devices computer, resource, communication device and information stored therein from unauthorized access, use, disclosure, disruption, modification or destruction;]. 4 [(ze) 'Secure System' means computer hardware, software and procedure that:

- are reasonably secure from unauthorized access and misuse;
- Provide a reasonable level of reliability and correct operation.
- Are reasonably suited to performing the intended functions.
- Adhere to generally accepted security procedures.

OBJECTIVE OF THE STUDY:

- To discuss what is cyber crime?
- To discuss various types of cyber crime.
- To discuss the existing Indian laws pertaining to cyber crime and how various crimes are treated.
- To discuss punishment for computer related offences as per the existing IT Act 2000 and IT amended Act 2008.
- To discuss the cyber security by Government of India.
- To suggest some safety tips to users for check cyber crimes.

STUDY METHODOLOGY :

(a) Sources of Data -

- (i) Books, Journals and Magazines.
- (ii) News Papers
- (iii) Law Magazines and Law Books
- (iv) Internet

SCOPE OF STUDY :

The scope of study is limited to theoretical and conceptual analysis. The accuracy of the study is limited to the accuracy of these sources.

FINDINGS AND DISCUSSIONS :

What is Cyber Crime ?

Cyber Crime means any illegal activity committed using a computer and / or the internet can be called a cyber crime. Cyber crime is basically an extension of existing criminal activity. Studies show that on an average more than one cyber crime occurs every 10

seconds. There have been recorded losses of over \$500 million in one year solely due to cyber crime. The crime is basically an attack on information about people or groups, and though the attack is not physical (it's virtual), it is equally harmful. The most common targets of cyber criminal activity are found to be government offices and financial institutions. The majority of teenage hackers are doing it for the motive of recreation rather than for profit or causing harm.

WHY CYBER LAWS ENACTED ?

As a result of the technological advancement in the IT industry, computers and internet became accessible to the common man in our country quite rapidly. Like any technology, IT too met with two kinds of people – the users and the abusers. While cases of hacking came to light and identity, privacy and information security was found to be increasingly compromised by the new IT revolution, the need was felt for law and order mechanism in the electronic world too.

CYBER LAWS :

Cyber law or Internet law is a term that encapsulates the legal issues related to use of the Internet. This law same as any other branch of law, help what is legal and illegal and stipulate mechanism to detect, convict and punish offenders and protect electronic property and its rightful use. Cyber laws pertain to diverse aspects of the electronic world such as :

- Software licences, copyright and fair use.
- Unauthorized access, data privacy and spamming.
- Export of hardware and software.
- Censorship.
- Computerized voting.

IT ACT 2000 AND IT (AMENDMENT ACT, 2008) :

The Information Technology (IT) Act 2000 was passed by the Indian Parliament in May 2000 and came into force on 17.10.2006 of the same year. Its Prime Purpose is to provide the legal infrastructure for e-commerce in India. It was the first legal instrument to provide legal sanctity to electronic records and contracts expressed through electronic means of communication. The act was later amended in December 2008 through the IT amended Act, 2008 and came into force 27.10.2009. The two IT Acts together define below.

- Digital Signatures : Electronic records may be authenticated by a subscriber by affixing digital signature; further, the signature may be verified using the public key provided by the subscriber.
- Certifying Authorities : Domestic and foreign certifying authorities (which provide digital signature certificates) are recognized by the law : a “controller of certifying authorities” shall supervise them.
- Electronic Governance : Documents required as per Law by any arm of the government may be supplied in electronic form, and such documents are to be treated the same as hand written, type written or printed documents.
- Offences and Penalties : An adjudicating officer shall judge whether a person has committed an offence in contravention of any provision of the IT Act, 2006; the maximum penalty for any damage to computers or computer systems is a fine upto Rs.1 crore.
- Appellate Tribunals : A cyber Regulation Appellate Tribunal shall be formed which shall hear appeals against orders passed by the Adjudicating Officers.
- Investigation : Offences shall only be investigated by a police officer of the rank of the Deputy Superintendent of Police or above (amended to the rank “Inspector” or above by the IT amendment act 2008).
- Amendment to other Laws: Other Acts such as the Indian Penal code 1860, the Indian Evidence Act 1872, the Bankers Book Evidence Act 1891, the Reserve Bank of India Act 1934 were to be amended to align them with the IT Act.
- Network Service Providers : Intermediaries in the data transmission process, such as Internet service providers, are not liable in certain cases, so long as the intermediary expeditiously acts to prevent the cyber crime on getting such instruction from the Government or its agency.

PUNISHMENT FOR COMPUTER RELATED OFFENCES AS PER IT ACT 2000 AND IT (AMENDED ACT) 2008 :

- Under Section 65 :- Tampering with computer source documents such as alter any computer source code, computer programme, computer system, computer network, shall be punishable with imprisonment upto three years or with fine which may extend up to two lakh rupees or with both.
- Under Section 66 :- Where a body corporate possessing or handling any sensitive data or information in a computer resource dishonestly or fraudulently, he shall be

punishable with imprisonment for a term which may extend to three years or with fine which may extend to five lakh rupees or with both.

- Under Section 66 (A) : Any information that is grossly offensive, false, danger, ill will, criminal intimidation use any electronic mail message shall be punishable with imprisonment for a term which may extend to three years and with fine up to two lakh rupees or with both.
- Under Section 66 (B) : Punishment for dishonestly stolen computer resources or communication device shall be punished with imprisonment of either description for a term which may extend to three years or with fine which may extend to rupees one lakh or with both.
- Under Section 66 (C) : Punishment for identify theft such as electronic signature, password any other identification feature of any other person shall be punished imprisonment of three years and shall also be liable to fine with may extend to rupees one lakh.
- Under Section 66 (D) : Punishment for cheating by personating by using computer resource shall be punished with imprisonment for a term which may extend to three years and shall also be liable to fine which may be extend to rupees one lakh.
- Under Section 66 (E) : Punishment for violation of privacy whoever, intentionally or knowingly captures, publishes the image of a private area of any person without his or her unsent shall be punished with imprisonment which may extend to three years or with fine not exceeding two lakh rupees, or with both.
- Under Section 66 (F) : Punishment for cyber terrorism : (i) who ever with intent to threaten the unity, integrity, security or sovereignty of India to commit cyber terrorism shall be punishable with imprisonment which may extend to imprisonment for life.
- Under Section 67 : Punishment for publishing or transmitting obscene material in electronic form shall be punished for a term which may extend to three years and with fine which may extend five lakh rupees and in the event of second or subsequent conviction with imprisonment of either description for a term which may extend to five years and also with fine which may extend to ten lakh rupees.
- Under Section 67 (A) : Punishment for publishing or transmitting of material containing sexually explicit etc in electronic form, who ever conduct this shall be punished first conviction for a term which may extend to five years and with fine which may extend to ten lakh rupees in the event of second conviction with

imprisonment of a term which may extend to seven years and also with fine which may extend to ten lakh rupees.

- Under Section 67 (B) : Punishment for publishing or transmitting of material depicting children in sexually explicit act in electronic form – whoever conduct or explicit this act shall be punished on first conviction with imprisonment of either description for a term which may extend to five years and with fine which may extend to ten lakh rupees and in the event of second or subsequent conviction with imprisonment of either description for a term which may extend to seven years and also with fine which may extend to ten lakh rupees.
- Under Section 67 (C) : Any intermediary knowingly contravenes the provisions of sub section (I) shall be punished with an imprisonment for a term which may extend to three years and also be liable to fine.

WHAT OFFENCES ARE COVERED UNDER THESE LAWS ?

- Hacking : It is not defined in either IT Act, which in itself may have considerably weakened the cyber crime legislation in India.
- Data theft : This offence is defined as copying or extracting information from a computer system without the owners, including computer theft and theft of digital signals during transmission.
- Identify theft (including password theft) : As per the IT Act 2008, this offence is defined as fraudulently or dishonestly making use of the electronic signature, password or any other unique identification feature of a person.
- Email spoofing : This is commonly used by hackers to hide the actual email address from which phishing and spam message are sent, it may also be used in conjunction with other fraudulent methods to trick users into providing personal confidential information.
- Sending Offensive Messages : The IT Act defines this offence as sending offensive or false information for the purpose of causing hatred, ill will etc.
- Voyeurism : This is defined as publishing / transmitting of “Compromising” images / videos of a person without his / her consent.
- Child Pornography : This covers offences against all individuals who have not completed 18 years of age. Despite being one of the most serious offences, it does not attract any severe punishment.
- Cyber Terrorism: The addition of this offence was a major difference between the two IT Acts. Cyber terrorism is described in fair detail as denying access to a

computer, attempting to access a computer resource without authorization, or contaminating a computer system.

TYPES OF CYBER CRIME :

➤ Hacking with Computer System:-

Whoever with the internet to cause or knowing that he is likely to cause wrongful loss or damage to the public or any person destroys or deletes or alters an information residing in a computer resource or diminishes its value of utility or affects it injuriously by any means, commits hacking. Various techniques used by hackers which are below.

- (i) SQL Injections : An SQL injection is a technique that allows hackers to ply upon the security vulnerabilities of the software that runs a web site. It can be used to attack any type of unprotected or improperly protected SQL data base. This process involves entering portions of SQL code into a web form entry field most commonly username and password. It can also be used to retrieve information such as credit card numbers or passwords from unprotected sites.
- (ii) Theft of FTP Passwords : This is another very common way to tamper with websites. The thief search the victim's system for FTP login details and then relays them to his own remote computer. He then logs into the website via the remote computer and notified the web pages as he or she pleases.
- (iii) Cross Site Scripting : This is also known as XSS, It is very easy way of circumventing a security system. In a typical xss attack, the hacker infects a webpage with a malicious client side script or program.

➤ Virus dissemination :

Viruses are computer programs that attach themselves to infect a system or files and have a tendency to circulate to other computer on a network. They disrupt the computer operation and affect the data stored either by modifying or by deleting it altogether. Computer viruses usually spread through internet or removable media.

➤ Logic Bombs :

A logic bomb also known as slag code, is a malicious piece of code which is intentionally inserted into software to execute a malicious task when triggered by a specific event. It is not a virus, although it usually behaves in a similar manner. Logic bombs are usually employed by disgruntled employees working in the IT sector.

➤ Denial – of – service attack :

Using this technique, the attacker can render a website inoperable by sending massive amounts of traffic to the targeted site. A site may temporarily malfunction or crash completely, in any case resulting in inability of the system to communicate adequately. A denial of service attacks violates the acceptable use policies of virtually all internet service providers.

➤ Phishing :

This is a technique of extracting confidential information such as credit card numbers and username password.

➤ Email bombing and spamming :

This type of attack is more difficult to control due to multiple source addresses and the bots which are programmed to send different messages to defeat spam filters.

➤ Web Jacking :

Web jacking devices its name from vjacking. The hacker takes control of a web site fraudulently. He may change the content of the original site. The owner of the website has no more control and the attacker may use the website for his own interests.

➤ Cyber Stalking :

Cyber stalking is a new form of internet crime in our society. A cyber stalker does not physically follow his victim. The cyber stalker virtually following online activity to harvest the information of stake. Most victim of this crime are women who are stalked by men and children.

➤ Data diddling :

This is one of the simplest methods of committing a computer related crime because even a computer armature can do it.

➤ Software Piracy:

Software piracy is the unauthorized use and distribution of Computer Software.

CYBER SECURITY:

Cyber security is a complex issue that cuts across multiple domains and therefore needs a set of multi dimensional and multi layered structures. It also requires the government to think and act as a single entity even though several ministries are impacted differently.

➤ Mindful of the great vulnerability that India faces due to cyber threats at one level and the tremendous opportunity that it has to shape global dialogue.

➤ Cyber threats take various forms including cyber warfare, cyber crime, cyber terrorism and cyber espionage. All these require a comprehensive cyber security policy that is well coordinated through a nodal authority within the country and

international cooperation, preferably through conventions on cyber space outside the country.

- The two best known international sources of cooperation are the United Nations Convention against Transnational Organized Crime and the Council of Europe's Council on Cyber Crime. India also has several bilateral agreements with countries like the United States and Korea.
- Recent data shows that the number of cyber security incidents, including website intrusion, malware, spam, virus, network scanning and probing and phishing have gone up from less than 400 in 2005 to over 13,000 by 2011.

INDO-US CYBER SECURITY CO-OPERATION :

India and the US have signed an accord that will enable them to jointly secure their cyber spaces amid increasing attacks on sensitive records from hostile elements, including terrorists. The accord on cyber security co-operation was signed between the Computer Emergency Response Teams (CERT-IN and US-CERT) the lead agencies in the respective countries to respond to virtual attacks. The CERT-IN functions under the ministry of communication and IT and its primary role is to raise security awareness among India's cyber community and to provide technical assistance and advise them to recover from computer security incidents. The US-CERT is the operational arm of the National Cyber Security Division in the Department of Homeland Security.

As per the accord, the two countries will now be able to share expertise in artifact analysis like studying traces of virus and worm, network traffic analysis and exchange of information. Though attack from hackers – professional or amateur – can come from anywhere in the world, cyber onslaughts on Indian websites have been more frequent from China and Pakistani hackers peeking into India's sensitive business, security and strategies records. The nature of cyber attacks becomes more complex due to rapid change hackers put in place.

PUBLIC PRIVATE PARTNERSHIP (PPP) FOR CYBER SECURITY:

National Security Adviser Shivshankar Menon recently opened up the National security regime to the private sector, with the launch of a cyber security report titled "Recommendations of Joint Working Group on Engagement with Private Sector on Cyber Security. The enormous potential for damage has made cyber security a major concern. There is no question that both the government and private sector need each other. The unique nature of this collaboration is because of the unique nature of the domain. Referring to the recent

spate of riots in Uttar Pradesh, Assam and Mumbai, Mr. Menon pointed towards the misuse of social media to affect communal harmony. The challenge lies in creating a virtuous circle of security while maintaining our democratic rights of freedom of speech and privacy. Deputy NSA Vijay Latha Reddy, has been leading the initiative from its conception. At the lunch of the report, she stated that the primary objective of creating a permanent mechanism for public –private partnership (PPP) in the area of cyber security is to eventually establish India as the global hub for cyber security services, products and manpower. She also pointed out the need for a mind boggling five lakh professionals to protect cyberspace. The available talent is just a fraction of this , necessitating a rapid scale up of capacities. According to the cyber security report, collaboration is invited across four issues : the setting up a permanent JWG under the aegis of National Security Council Secretariat (NSCS), with representatives from Government and Private Sector, a permanent advisory committee called ‘Joint committee on International co-operation and Advocacy to promote India’s National Interests at various international for a, and information sharing and analysis centres in various sectors to cooperate with computer emergency response teams at the operational level. The composition of these working groups will be finalized in consultation with industry associations.

FINDING FROM THE STUDY :

Computer is a machine which obeys the orders of the user therefore fault lies with the user not with the Computers. The computer is a boon or a bane depends on its use. A cyber crime is a virus program that can modify another program in deemed infected. This can also become an evolved copy of the original virus program. Every program that gets infected may also act as a virus and thus the infection multiplus. The key property of a virus is its ability to infect other programs. Every general purpose system currently in use is open to viral attack in some secure systems, virus tends to spread further when created by some user of the system. A virus has the potentials to spread throughout any system which allows sharing. The virus can be generated and introduced by a hacker. The perpetrator gets the satisfaction of demonstrating human superiority over a cybernetic system. The most fundamental precaution against virus attacks is to limit access to a machine to avoid tamper with the system.

HOW TO SOLVE THE PROBLEM OF CYBER CRIME :

Cyber Forensics is basically the application of computer investigation and analysis techniques in the interests of determining potential legal evidence. Cyber Forensic is the use of technology and science for investigation and fact recovery when dealing with criminal matters. Computer forensics is the technological aspect of retrieving evidence to use within criminal or civil courts of Law.

SUGGESTION:

The following prevention shall be implemented to safe guard the cyber crime of computers and computer information system.

- Proper placement and installation of information technology equipment to reduce the effects of interference due to electromagnetic emanations.
- Only authorized and legal software shall be used on the network.
- The suitability of new hardware, software particularly the protocol compatibility should be assessed before connecting the same to the organisation's network.
- Organisation shall adopt a clean desk policy for papers, diskettes and other documentation in order to reduce the risks of unauthorized access, loss of and damage to information outside normal working hours.
- Virus detection software must be used to check storage drives both internal and external to the system on a periodic basis.
- The level of protection for communication and network resources should be commensurate with the criticality and sensitivity of the data transmitted.
- System programmers shall not be allowed to have access to the application system's data and programme files in the production environment.
- Certain minimum quality standards for password shall be enforced.
- Passwords shall always encrypted in storage to prevent authorized disclosure.
- For computer system processing sensitive data, access by other organizations shall be prohibited or strictly controlled.
- The use of user IDs for emergency use shall be recorded and approved. The password shall be rest after use.
- After maintenance, any exposed security parameters such as passwords, user IDs and account will be changed or rest to eliminate and potential security exposures.
- All floppies should be scanned individually and periodically by using a qualified and uninfected virus scanning (or detection) program.

- Discourage the use of floppies of other users unless these are individually scanned and checked for any virus.
- Do not use previously formatted floppies brought by others even if these are apparently empty. Reformat all empty floppies with your uninfected system before further use.
- Avoid lending floppies.
- Use of pirated software should be completely avoided as most of them are virus carriers.
- If the computer system, computer network or any of its devices is vulnerable to computer viruses as a result of performing maintenance, system operators or users shall scan the computer system and its devices.
- User should also have some basic knowledge about viruses, their prevention and cure. Use of good antivirus software for scanning files regularly should be used by every user.

CONCLUSION:

Now India's position become pivotal on the global cyber security dialogue is its over 800 million mobile subscribers and a targeted half – a – billion internet users, who could contribute (Rs.5 Lakh crore) to India's GDP by 2015 as per a report that will soon be released by global management consulting firm McKinsey. Equally, India's IT and BPO industry, which is expected to cross (Rs. 5 Lakh crore) in 2012 with export revenue \$69.01 billion, is in the business of software development and outsourcing contracts for large global corporations and governments, making India's cyber security a matter of deep concern for global companies and western governments alike. India is now taking on the issues of cyber security to enhanced cooperation with international governments towards cyber security strategy.

REFERENCES

- 1) Advanced Computing : An International Journal (ACIJ), No.6, November- 2011.
- 2) Atul Jain (2005), Cyber Crime : Issues, Threats and Management, Pub : Isha Book Publishing House, New Delhi.
- 3) A.K. Pore, A.S. (1999) : *Free expression in age of Internet : Social and Legal boundaries*, Pub – Boulder, West View Press, USA.
- 4) Bawa Sukhminder, Mand H.S., Sharma Suraj (2008) *Fundamentals of Information Technology and MIS*, Pub – Kalyani Publishers, New Delhi – 110002
- 5) Chronicle – Journal – October 2012.
- 6) Chronicle – Journal – December 2012.

- 7) Dr. B. Muthukumaran, Chief Consultant, Gemini Communication Ltd., *Cyber Crime Scenario in India*.
- 8) Forder. Jay (2001), *Electronic Commerce and the Law*, Pub : John Wiley and Sons, Singapore-2001.
- 9) First Track to Cyber Crime, Pub – Journal “digit”, Vol-7- issue December, 2012.
- 10) King David (1992) *Project Management made simple : A Guide to successful management of Computer System Projects*.
- 11) Kaur Amandeep, Gill Gurpreet (2009) *Analog Communication System*, Pub – Kalyani Publishers, New Delhi – 110002.

THE ROLE OF ONLINE ADVERTISING AS A MARKETING STRATEGY FOR FMCG SECTOR IN INDIA

Dr. Ishankumar Bipinchandra Khatri
Assistant Professor, Govt. Arts and Commerce College, Sami, Dist. Patan
Affiliated to Hemchandracharya North Gujarat University, Patan

Abstract

One can observe an advertisement on YouTube while watching any video. This way of advertising is now common being an integral part of Online Marketing Strategy. You may observe different ways of online marketing through advertisement on different social media platforms and websites. The internet usage of Indian people has increased due to market penetrating strategy of cheap internet providers and healthy competition among them. Decreasing prices of quality smartphones is also a significant factor. The combination of smartphones and internet has changed the way of life of people and companies are compelled for Online Marketing to reach this big mass of potential consumers.

This paper says about Online Marketing in Indian scenario. The main purpose of this paper is to study the modern concept of online marketing which is cost effective and time saving concept. the way we communicate has changed in the past few years, a few years back, people were skeptical to buy online, we never thought we would buy groceries, furniture, cloths online but now we book our shows online, tickets, everything is online and in mobile.

Under this research paper the researcher has studied the concept of marketing, online marketing and online advertising. The researcher has described about the marketing mix, 7P's of online marketing, types of online advertising.

In this paper the researcher has tried to study about the online marketing in India and its effect.

Introduction

During and after Covid-19 era, a jump has been observed in the usage of internet. There are companies who have allowed employees to work from home. These companies have been providing services to their customers through online platforms. In this way, a new fast paced digital economy is emerging. Tomorrow there will be companies that will exist only inside computer networks. Most business transactions will be made electronically, directly from the producer to the consumer, bypassing the supply chain. In the Online Marketing environment,

the consumer becomes an integral player in the development of the product. In fact, a consumer might build the product himself from a wide array of parts provided by the Company. It is e-commerce that is changing the way products and services are conceived, manufactured, promoted, priced, distributed and sold. The reason being that it is much cheaper; it allows vast coverage and helps in serving the customer better.

[Source: <https://www.wordstream.com/blog/ws/2018/07/17/how-to-start-a-digital-marketing-agency>]

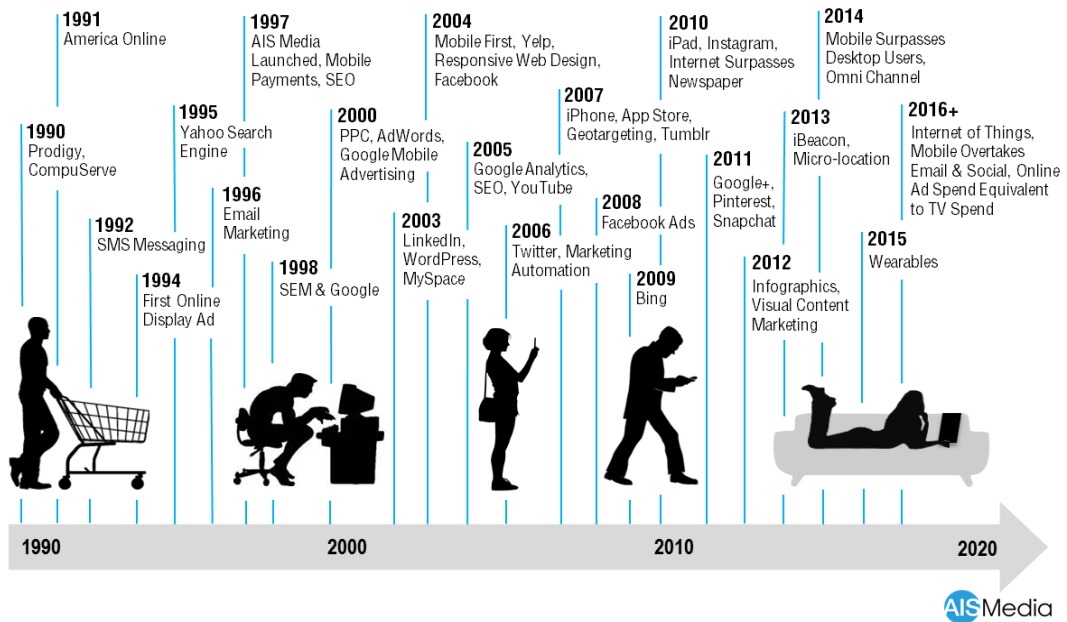
Online Marketing is promoting products and services using online distribution channels to reach consumers in a manner relevant, personal and cost-effective. Online Marketing includes many of the techniques and practices contained within the category of Internet Marketing. Online Marketing covers more of traditional marketing areas such as Direct Marketing by providing the same method of communicating with an audience but in a digital way. This marketing method is more effective when a marketer combines multiple channels in the message campaigns.

Literature Review

The purpose of doing research in the area of Online Marketing is because it seem huge, intimidating and foreign. Businesses are looking for clearer picture to start but do not know where and how to start doing digital marketing. In today's time, social media channels such as Face book, Twitter, Google and other social media firms have successfully transformed the attitudes and perceptions of consumers and in the end helped revolutionized many businesses.

This was done through measurable vast network of customers with trustworthy data with real-time feedback of customer experiences. It is much more convenient for businesses to conduct surveys online with a purpose to get relevant information from targeted groups and analyzing the results based on their responses. Potential customers can look for reviews and recommendations to make informed decisions about buying a product or using the service. On the other hand, businesses can use the exercise to take action on relevant feedback from customers in meeting their needs more accurately. Online Marketing is the use of technologies to help marketing activities in order to improve customer knowledge by matching their needs (Chaffey, 2013). Marketing has been around for a long time. Business owners felt the need to spread the word about their products or services through newspapers and word of mouth. Online Marketing on the other end is becoming popular because it utilizes mass media devices like television, radio and the Internet. The most common Online Marketing tool used today is Search Engine Optimization (SEO). Its role is to maximize the way search engines like Google find your website. Online Marketing concept originated from the Internet and search engines ranking of websites. The first search engine was started in 1991 with a network protocol called Gopher for query and search. After the launch of Yahoo in 1994 companies started to maximize their ranking on the website (Smyth 2007). When the Internet bubble burst in 2001, market was dominated by Google and Yahoo for search optimization. Internet search traffic grew in 2006; the rise of search engine optimization grew for major companies like Google (Smyth 2007). In 2007, the usage of mobile devices increased the Internet usage on the move drastically and people all over the world started connecting with each other more conveniently through social media. In the developed world, companies have realized the importance of digital marketing. In order for businesses to be successful they will have to merge online with traditional methods for meeting the needs of customers more precisely (Parsons, Zinsser, Wait man 1996).

EVOLUTION OF DIGITAL MARKETING

[Source: <https://medium.com/@rikwalters/the-evolution-of-digital-marketing-strategy-in-the-enterprise-1b9687a85e09>]

Online Marketing Strategy Mix

7 P's of digital marketing

1. **Product:** Product on the Internet usually changes form online, and the user experiences it electronically, in the form of text, images and multimedia. Physical goods are usually presented in the form of a detailed online catalogue that the customer can browse through. Technology allows the user to virtually touch and feel the product on the Internet - rotate it, zoom in or zoom out and even visualize the product in different configurations and combination.
2. **Price:** It has been drastically changed over the Internet. It lets the buyer decides the price. Also it gives the buyers information about multiple sellers selling the same product. It leads to best possible deal for the buyers in terms of price. Pricing is dynamic over the Internet.
3. **Place:** It revolves around setting up of a marketing channel to reach the customer. Internet serves as a direct marketing channel that allows the producer to reach the customer directly.

4. Promotion: It is extremely necessary to entice the customer to its website, as there are currently more than one billion web pages. Promoting a website includes both online and offline strategies.
5. Presentation: The presentation of the online business needs to have an easy to use navigation. The look and the feel of the web site should be based on corporate logos and standards. About 80% of the people read only 20% of the web page. Therefore, the web page should not be cluttered with a lot of information.
6. Process: Customer supports needs to be integrated into the online web site. A sales service that will be able to answer the questions of their customers fast and in a reliable manner is necessary.
7. Personalisation: Using the latest software it is possible to customize the entire web site for every single user, without any additional costs. The mass customization allows the company to create web pages products and services that suit the requirement of the user.

Benefits of Online Marketing

1. Convenient to both the parties
2. Detailed Information
3. Less hassles
4. Lower cost
5. Audience size
6. Relationship building
7. Quick adjustment to market conditions

Research Methodology

Objectives of the study

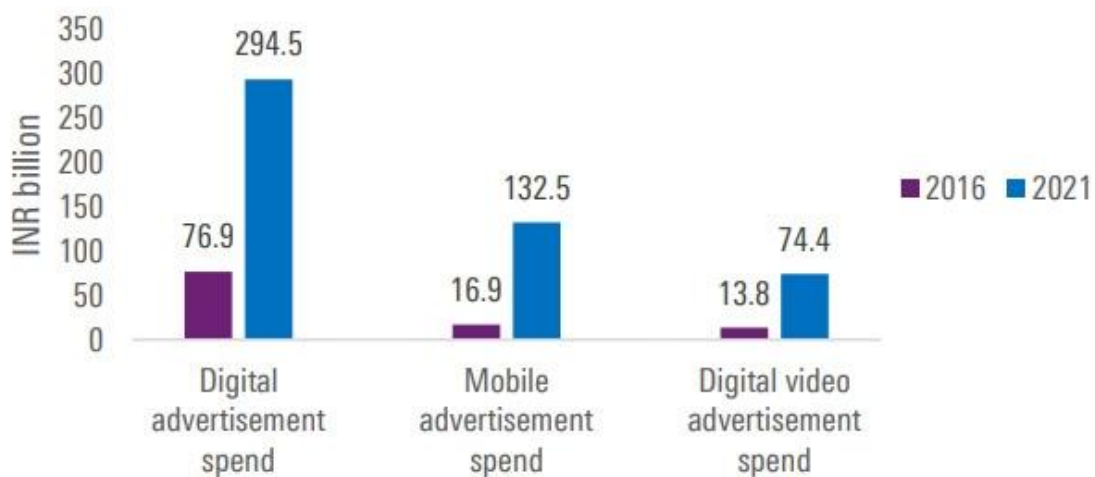
- To compare the relationship between internet usage and online advertising
- To find the effectiveness of online advertising (reach and creation of awareness)
- To find the reliability of online advertising (recall and remembrance)

This is a descriptive research as it will clarify the doubts about online advertising. It would give us a clear picture on the effectiveness and reliability of online advertising compared to the traditional form of advertising. In this study we have collected data using secondary data sources like websites, magazines, online journals etc.

Data Analysis

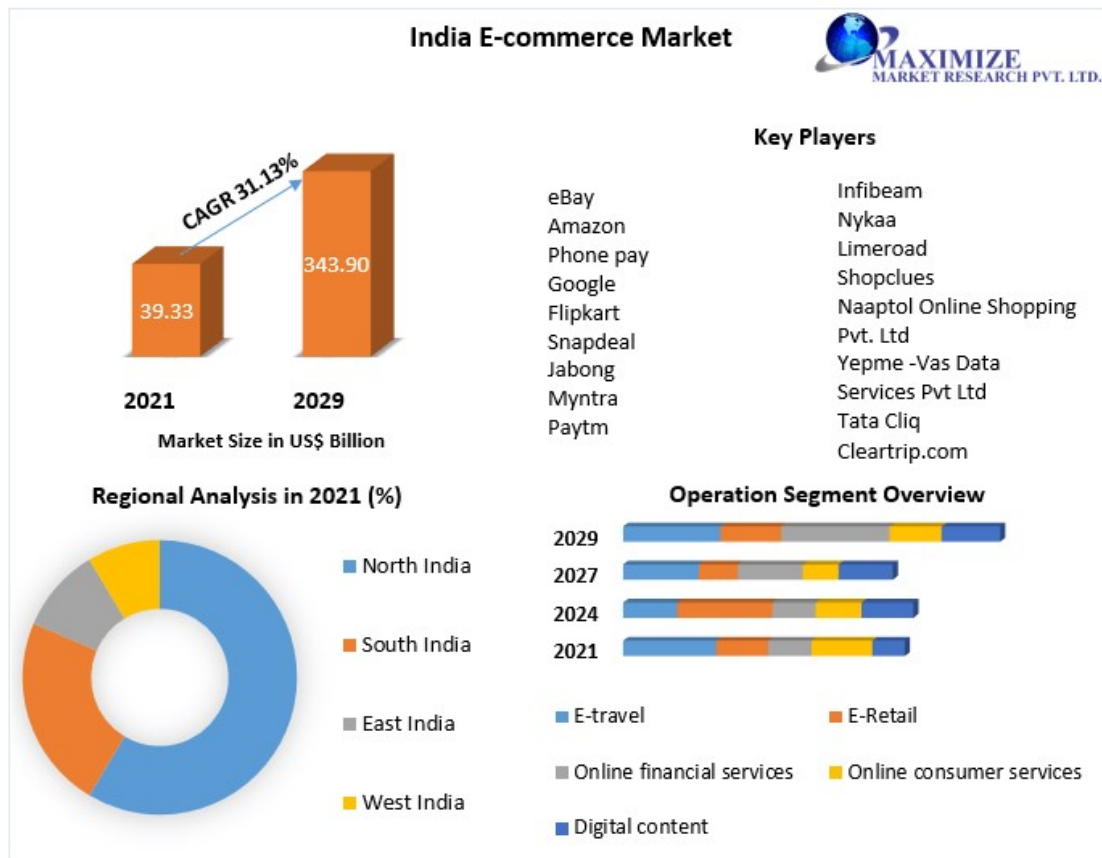
Trust of the customer on Online Marketing

Growth of digital advertisements in India and its constituents

[Source: <https://www.consultancy.in/news/202/digital-advertising-spend-in-india-to-near-295-billion-by-2021>]

Online Marketing is growing with a rapid pace not only in India but throughout the world as well. While all other Industry are struggling with a growth rate of 5-10%, Online Marketing industry is booming high and already achieved growth rate of 30% last year and estimated growth for year 2016 was 40% and the most important part is that growth rate is not going to be stagnant in coming years.

[Source: <https://www.maximizemarketresearch.com/market-report/india-e-commerce-market/44404/>]

As the internet users are increasing day by day ecommerce industry is also on a booming path. Companies are shifting their advertising budget from traditional marketing to Online Marketing strategies.

From above data you can easily analyse the growth rate of Online Marketing and its impact of online sales. With Online Marketing growth E commerce is also booming and touching new heights.

Search:

Rank	Country	Internet Users	1 Year Growth %	1 Year User Growth	Total Country Population	1 Yr Population Change (%)	Penetration (% of Pop. with Internet)	Country's share of World Population	Country's share of World Internet Users
1	China	641,601,070	4%	24,021,070	1,393,783,836	0.59%	46.03%	19.24%	21.97%
2	United States	279,834,232	7%	17,754,869	322,583,006	0.79%	86.75%	4.45%	9.58%
3	India	243,198,922	14%	29,859,598	1,267,401,849	1.22%	19.19%	17.50%	8.33%
4	Japan	109,252,912	8%	7,668,535	126,999,808	-0.11%	86.03%	1.75%	3.74%
5	Brazil	107,822,831	7%	6,884,333	202,033,670	0.83%	53.37%	2.79%	3.69%
6	Russia	84,437,793	10%	7,494,536	142,467,651	-0.26%	59.27%	1.97%	2.89%
7	Germany	71,727,551	2%	1,525,829	82,652,256	-0.09%	86.78%	1.14%	2.46%
8	Nigeria	67,101,452	16%	9,365,590	178,516,904	2.82%	37.59%	2.46%	2.30%
9	United Kingdom	57,075,826	3%	1,574,653	63,489,234	0.56%	89.90%	0.88%	1.95%
10	France	55,429,382	3%	1,521,369	64,641,279	0.54%	85.75%	0.89%	1.90%

Growth in Indian Market is 14% YOY

<http://www.internetlivestats.com/internet-users-by-country/>
http://en.wikipedia.org/wiki/Global_Internet_usage

Internet Users by Country (2016)

#	Country	Internet Users (2016)	Penetration (% of Pop)	Population (2016)	Non-Users (internetless)	Users 1 Year Change (%)	Internet Users 1 Year Change	Population 1 Y Change
1	China	721,434,547	52.2 %	1,382,323,332	660,888,785	2.2 %	15,520,515	0.46 %
2	India	462,124,989	34.8 %	1,326,801,576	864,676,587	30.5 %	108,010,242	1.2 %
3	U.S.	286,942,362	88.5 %	324,118,787	37,176,425	1.1 %	3,229,955	0.73 %
4	Brazil	139,111,185	66.4 %	209,567,920	70,456,735	5.1 %	6,753,879	0.83 %
5	Japan	115,111,595	91.1 %	126,323,715	11,212,120	0.1 %	117,385	-0.2 %
6	Russia	102,258,256	71.3 %	143,439,832	41,181,576	0.3 %	330,067	-0.01 %
7	Nigeria	86,219,965	46.1 %	186,987,563	100,767,598	5 %	4,124,967	2.63 %
8	Germany	71,016,605	88 %	80,682,351	9,665,746	0.6 %	447,557	-0.01 %
9	U.K.	60,273,385	92.6 %	65,111,143	4,837,758	0.9 %	555,411	0.61 %
10	Mexico	58,016,997	45.1 %	128,632,004	70,615,007	2.1 %	1,182,988	1.27 %
11	France	55,860,330	86.4 %	64,668,129	8,807,799	1.4 %	758,852	0.42 %
12	Indonesia	53,236,719	20.4 %	260,581,100	207,344,381	6.5 %	3,232,544	1.17 %
13	Viet Nam	49,063,762	52 %	94,444,200	45,380,438	3.3 %	1,564,346	1.07 %
14	Turkey	46,196,720	58 %	79,622,062	33,425,342	5.1 %	2,242,750	1.22 %
15	Philippines	44,478,808	43.5 %	102,250,133	57,771,325	4.4 %	1,855,574	1.54 %
16	South Korea	43,274,132	85.7 %	50,503,933	7,229,801	1.2 %	522,375	0.42 %
17	Italy	39,211,518	65.6 %	59,801,004	20,589,486	1.7 %	666,922	0.01 %

[Source: <https://www.w3trainingschool.com/blog/growth-rate-digital-marketing-india/>]

From above both of the images you can compare the growth of Online Marketing of Indian market compare to rest of world. India in 2016 became world no 2 in internet uses by no of people throughout the world. As we see in 2014 India was on 3rd position where as now in 2016 it is on 2nd position.

With a penetration rate of 34.5% India is world's 2nd most internet surfing population so it's clear there are still lot to go. The growth is rapid in this field and still a long way to go with higher pace that's the reason every fresher and professionals looking to build their career in digital marketing.

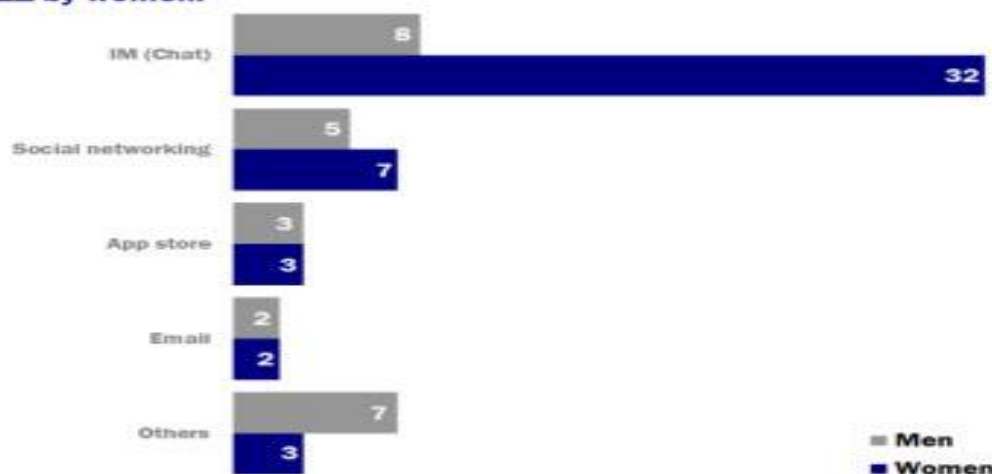
Government Digital Literacy scheme and many others factor are giving a boom to increase internet users in India. Online shopping industry is also growing with a rapid pace which is still getting sales from major metros and mid-level towns only.

Find the effectiveness of digital advertising (reach and creation of awareness)

Online Marketing and advertising is influencing peoples to buy and sell online and e commerce is getting more and more sales. With a hi growth through Online Marketing in business companies have starter spending more and more in Online Marketing as they are

Online App usage for men and women: India

Women use online instant messaging applications three times as much as men, and are more active social networkers. However men install more apps than women with 16 apps added per month compared to just 11 by women.

www.DigitalStrategyConsulting.com

Source: Nielsen Informate Mobile Insights, March 2012

5198

Notes: Measured in time spent in minutes per day

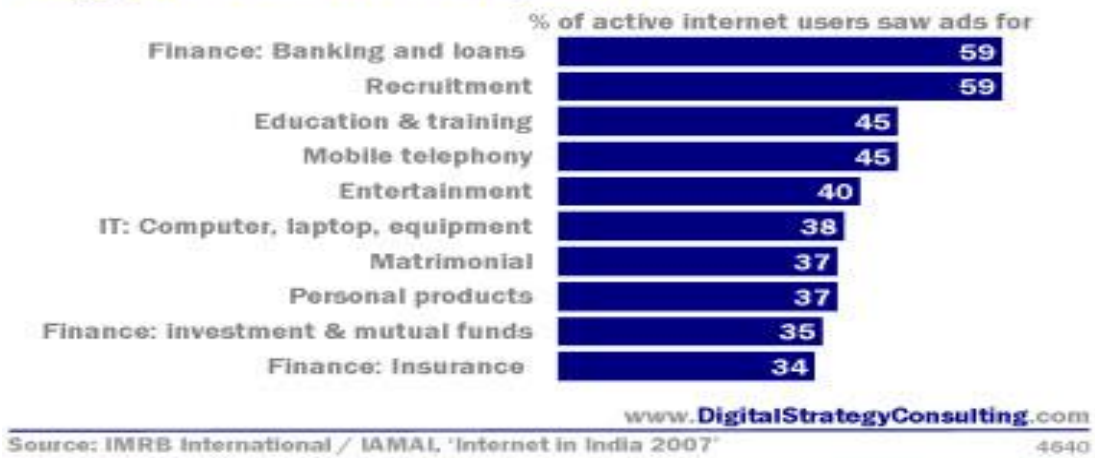
getting better ROI in Digital medium compare to traditional, another major benefits are all the expense and return are measurable which is not possible in Traditional Marketing.

For a generation that spends almost a maximum of their waking hours on the World Wide Web, it would seem inevitable that online advertising would be gathering momentum and critical mass to emerge as the fastest growing medium for advertisers to reach the target audience. According to reports, the online advertising market is slated to touch \$220 Million this year in India. A report published by Internet and Mobile Association of India, says that the biggest online spenders on advertising are BFSI, FMCG and retail. Another sector that spends heavily online is the education sector, given that their target audience is the one that is most comfortable with the medium. Interestingly enough, social media is the one that will be the greatest gainer in the budgets allocated to online marketing in the current year with estimates going up from the previous year. Email and other marketing are reported to witness a decline. Among the sectors that used online marketing heaving in the previous year were travel, Auto, online publishing, IT Industry, Telecom, FMCG, consumer durable and education industries.

According to Shivi Krishna, Partner, La Publicite, “With the internet gaining multiple access points, it is becoming more effective. It is currently limited to a niche but influential demography however it can explode rapidly in coming years.”

Online advertising sectors: India

Category of advertisements seen by users

According to Imran Khan K, Studio Head, “Online advertising is effective to reach a crowd that consumes online media, especially ones in Tier I and Tier II cities in the 15-35 age group. For the rest, SMS makes better sense.”

Find the reliability of digital advertising (recall and remembrance)

Internet advertising delivers purely on its ability to be measurable and target audiences in detail. Methods like pay per click, pay per play, pay per action can get direct response from the specific audience, making the Return on Investment measurable for the audiences. Another interesting factor about online advertising is that the consumer is focused on the computer, and the interactivity of the medium can engage the consumers in an in depth manner, which effectively gets the message across or a response. The target audience can give comments, feedback and responses which can help a company. Social networking sites

like Facebook, Orkut or Twitter can help online campaigns go viral effectively.

Top ten online retail sites: India

This research highlights Amazon's popularity with the Indian online community. Amazon sites have nearly twice as many unique visitors as Apple.com

	Total Unique Visitors (000)	% Reach
Total Internet : total audience	46,390	100.0%
Retail	27,171	58.6%
Amazon sites	6,805	14.7%
Apple.com worldwide sites	3,426	7.4%
Samsung group	2,759	5.9%
Flipkart.com	2,675	5.8%
Homeshop18.com	2,286	4.9%
Naaptol.com	2,145	4.6%
Bookmyshow	2,125	4.6%
Myntra.com	2,110	4.5%
Priceindia.in	2,047	4.4%
Alibaba.com corporation	1,973	4.3%

www.DigitalStrategyConsulting.com

Source: comScore Media Metrix, November 2011

5196

Notes: India visitors, aged 15+, accessing the internet at home or work locations

Karthik Srinivasan, Head of Digital Strategy, Edelman India, “Yes, advertising on the internet is effective – given good targeting and a great call-to-action. Of course, the standard pitfalls apply - poor targeting in a media that allows for great targeting and poor content in ads.”

Conclusion

There are more than 300 million mobile connections in rural India (more than in urban parts of the country) representing a huge opportunity to reach consumers. The high quality products and serviced are accessible by rural Indian consumer as well. The companies which do not target the rural consumers so far the FMCG is concerned may not survive in coming future. One can observe the daily parcels of online shopping in small cities and villages too; earlier it was limited to big cities only. Online marketing and sales of FMCGs have created trouble for small traders to survive in the market but on the other new employment opportunities have also been generated. Small traders from interior parts also do marketing of their products online. There are various products available for selling by these small manufacturers and vendors on Amazon, Flipkart, Meesho, Bigbasket, etc.

References

1. <https://www.wordstream.com/blog/ws/2018/07/17/how-to-start-a-digital-marketing-agency>
2. <https://medium.com/@rikwalters/the-evolution-of-digital-marketing-strategy-in-the-enterprise-1b9687a85e09>

3. <https://www.consultancy.in/news/202/digital-advertising-spend-in-india-to-near-295-billion-by-2021>
4. <https://www.maximizemarketresearch.com/market-report/india-e-commerce-market/44404/>
5. <https://www.w3trainingschool.com/blog/growth-rate-digital-marketing-india/>
6. <http://www.theadvertisingclub.net/index.php/features/editorial/3230-how-effective-is-online-advertising-in-india>
7. <http://www.digitalstrategyconsulting.com/india/>
8. Kotler, Philip and Armstrong, Gary, Principles of Marketing, 12th edition, Pearson Education India, 2008, Pg.252
9. Goyal, Dr. Aparna P., Bagga, Teena and Bansal, Dr. Sanjeev., Impact of increasing trend of Online Marketing on Consumer Buying Behaviour: FMCG brands in Indian Scenario, International Journal of Engineering, Technology, Management and Applied Sciences, May 2016, Volume 4, Issue 5, 218-229.
10. Guptu, Biswaroop, Ganguli, Payal and Variyar, Mugdha (25th Nov, 2016), Demonetization: How India's Internet commerce industry is coping currency recall. Retrieved on December 4th , 2016 from
11. Images Retail Bureau (Aug 30th, 2016), Online shopping trends: facts and figures on Indian e-commerce sector. Retrieved on December 12th , 2016 from
12. Singh, Rajiv (27th Nov, 2016). Demonetization: why the challenge to take digital payment to rural India is as huge as the opportunity. Retrieved on December 9th , 2016 from
13. <http://economictimes.indiatimes.com/news/economy/policy/sunday-et-making-rural-india-pay-digitally-and-challenges-postdemonetisation/articleshow/55640316.cms>
14. Indian Express TECHi.e. (4th Feb, 2016). Mobile Internet Users in India to reach 371 mn by June 2016 Retrieved on December 13th, 2016.
15. https://www.researchgate.net/publication/339200531_ROLE_OF_DIGITAL_MARKETING_IN_FMCG_SECTOR_OF_INDIA

CONSUMER BUYING BEHAVIOUR REGARDING HEALTH DRINK PRODUCTS-A STUDY OF RAJKOT CITY

HARSHA RAMANI
harsharamani88@gmail.com

Abstract:

To understand consumer behaviour is a challenging task for the marketers because of the existence of heterogeneity among the mind-set of people. So, that the marketers felt the need to obtain in-depth knowledge of consumer buying behaviour. That knowledge will act as an imperative tool in the hands of marketers. This will help to forecast the future buying behaviour of the consumer and to diverse the marketing strategies in order to create long term customer relationship. This paper is based on consumer behaviour health drink products. Chi-Square, NPS(Net Promoter Score) ,Weighted Average method, Correlation and one Way ANOVA are used for data analysis. The value of $r = +0.279$ so, there is weak positive relationship between the size of the family and quantity purchase.

KEY WORDS: Consumer Behaviour, Health Drink, NPS

RESEARCH METHODOLOGY

Objectives of the Study:

1. To study the consumer awareness regarding various health drink brands.
2. To study the brand preference of consumer for health drink products.
3. To know the frequency of purchasing the health drink products.
4. To identify consumer's need and expectations towards health drink products.
5. To identify the factor affecting purchase decision of health drink products.
6. To know the effect of various scheme on health drink products.
7. To analyze the level of satisfaction for health drink products.
8. To study the brand loyalty of consumer regarding health drink products.
9. To analyse the type of consumer.

HYPOTHESES:

1. H_0 = Age and preference of brand are independent
 H_1 = Age and preference of brand are dependent
2. Occupation and preference of brand are independent
 H_1 = Occupation and preference of brand are dependent
3. H_0 = Monthly Family Income and preference of brand are independent

- H_1 = Monthly Family Income and preference of brand are dependent
4. H_0 = Education and preference of brand are independent
 H_1 = Education and preference of brand are dependent
5. H_0 = Gender and preference of brand are independent
 H_1 = Gender and preference of brand are dependent
6. H_0 = Gender and preference of scheme are independent
 H_1 = Gender and preference of scheme are dependent
7. H_0 = Age and preference of scheme are independent
 H_1 = Age and preference of scheme are dependent
8. H_0 = Age and level of satisfaction are independent
 H_1 = Age and level of satisfaction are dependent
9. H_0 = Gender and level of satisfaction are independent
 H_1 = Gender and level of satisfaction are dependent
10. H_0 = There is no significant difference between various Age groups regarding Preference of product attributes
 H_1 = There is significant difference between various Age groups regarding product attributes

PERIOD OF THE STUDY:

This research work is carried out for the 4 months. The duration start from December-2016 to March - 2017

POPULATION OF THE STUDY:

The population of the study is each and every person in the world who consume the health drink products. This research work can be extended up to the universe/ population of the study.

SAMPLING METHOD:

It is very difficult to cove the whole population for the study. For that purpose, the researcher has to adopt one method from the various techniques. Keeping in view the problem, convenience sampling method of choosing the health drink products consumers are selected from the Rajkot City.

SAMPLE SIZE OF THE STUDY:

After deciding the sampling method, the sample size has been decided by the researcher. Due to the time constraint, initially the sample size was decided 250 for the better results as well as better generalization of factors.

DATA COLLECTION:

The primary data for the study is collected through structured questionnaire. The close ended questions are asked to the respondents. Which are fulfilled by the selected respondents.

TOOLS AND TECHNIQUES:

- Weighted Average
- NPS
- Correlation

DATA ANALYSIS:

Weighted Average Method:

Table: Classification Based on the Ranking to Preferred Brand

Brand Name	Rank 1	Rank 2	Rank 3	Rank 4	Rank 5	Total
Horlicks	98	69	34	22	27	250
Bournvita	62	65	60	39	24	250
Complan	43	45	73	55	34	250
Nestle Milo	28	27	58	84	53	250
Amul Pro	19	44	25	50	112	250
Total	250	250	250	250	250	1250

[Source: Primary data from survey]

On the basis of the above table, the weighted average score for each brand is calculated by using the following formula:

$$\text{Weighted Average} = \frac{\sum WX}{\sum W}$$

Where,

$$\sum WX = \text{Frequency} \times \text{Weight}$$

$$\sum W = \text{Total of Weight like, } \{5+4+3+2+1\} = 15$$

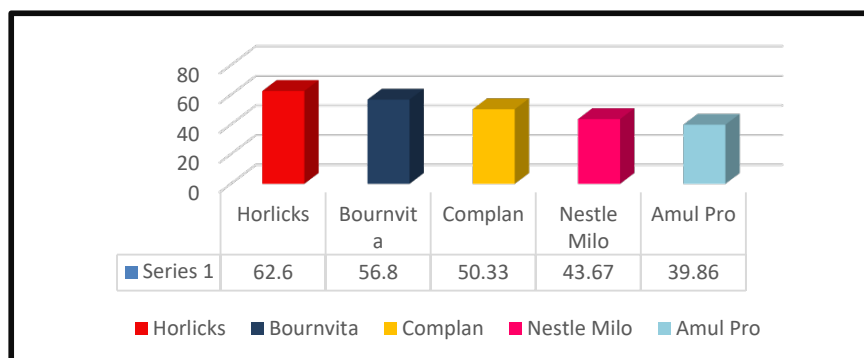
So, the following weighted average table for the brand preference can be prepared.

Table: Weighted Average for Preferred Brand

Brand Name	W-5	W-4	W-3	W-2	W-1	Total	Weighted Average	Rank
	R-1	R-2	R-3	R-4	R-5			
Horlicks	490	276	102	44	27	939	62.6	1
Bournvita	310	260	180	78	24	852	56.8	2
Complan	215	180	219	110	34	758	50.33	3
Nestle Milo	140	108	174	168	53	643	43.67	4
Amul Pro	95	176	75	100	112	558	39.86	5

[Source: Computing from Table]

Figure: Weighted Average for Preferred Brand

[Source: Constructed from Table]

❖ Interpretation:

Above table and chart represents the weighted average of the given rank to the preferred brand of health drink products for the consumption purpose by the respondents. The frequency of 1st rank is multiplied with 5 and 2nd rank is multiplied with 4 and so on. The $\sum WX$ is divided with the $\sum W$ so final weighted average is getting. The final rank is given to the highest weighted average.

The final 1st rank is given to the Horlicks and the average of Horlicks is 62.6 which means that the respondents highly prefer the Horlicks for the consumption purpose. The second rank is given to the Bournvita. The average of Bournvita is less compare to Horlicks and the average is 56.8. The third rank is given to the Complan because weighted average is lower compare to Bournvita i.e. 50.33. The fourth and fifth rank is given to Nestle Milo and Amul Pro respectively because the weighted average of Nestle Milo and Amul Pro is 43.67 and 39.86 respectively.

Correlation:

The following calculation shows the mutual relationship or connection between the size of the family and purchase quantity of health drink products. The size of the family is denoted as X and purchase quantity is denoted as Y. After that the X is multiplied with Y and the 3rd column can be prepared i.e. XY. The 4th column is for the square of X and 5th column is for the square of Y i.e. X^2 and Y^2 respectively. The total of the all columns are denoted as $\sum X$, $\sum Y$, $\sum XY$, $\sum X^2$, and $\sum Y^2$,

Table: Correlation between Family Size and Quantity

$\sum X$	860
$\sum Y$	131400
$\sum XY$	468700
$\sum X^2$	3094
$\sum Y^2$	95380000

[Source: Computed from Table which is shown in the Appendix]

Now the following formula of Karl Pearson is used to find out the r.

$$r = \frac{n(\sum xy) - (\sum x)(\sum y)}{\sqrt{[n\sum x^2 - (\sum x)^2][n\sum y^2 - (\sum y)^2]}}$$

$$r = 0.279$$

❖ Interpretation:

The value of $r = +0.279$ so, there is weak positive relationship between the size of the family and quantity purchase. Thus, if the size of the family increases there will be increase in the quantity purchase.

NPS:

Classification of Horlicks Users According to

Recommendation Score

Score/ Rank of Recommendation	Frequency	Percentage
0 to 6	6	6.68%
7 & 8	19	20.21%
9 & 10	69	73.40%
Total	94	100%

[Source: Primary data from survey]

Above table shows the classification of respondents according to the how they recommend the Horlicks to the others. Out of 99 respondents 4 respondents were gave their neutral response so 94 respondents are taken into consideration. Out of 94 respondents, 6 respondents (6.38%) have given rank between 0 to 6, 19 respondents (20.21%) have given rank 7 and 8, 69 respondents (73.40%) have given rank 9 and 10.

So, the Net Promoter Score for the Horlicks is 67.02% [73.40%-6.38%]. So, out of 94 respondents, the 6 respondents are Detractors, 19 respondents are passive and 69 respondents are Promoters. The detractors may create the negative advertisement of Horlicks. Passive respondents are satisfied but they will not recommend others to purchase the Horlicks and promoters will be satisfied as well as they will recommend others for purchase of the Horlicks.

CHI SQUARE:

Findings Based on Chi-Square Application

NO	NULL HYPOTHESES	RESULT
1	Age and preference of brand are independent	Accept
2	Occupation and preference of brand are independent	Accept
3	Monthly Family Income and preference of brand are independent	Accept
4	Education and preference of brand are independent	Accept
5	Gender and preference of brand are independent	Accept
6	Gender and preference of scheme are independent	Accept
7	Age and preference of scheme are independent	Reject
8	Age and level of satisfaction are independent	Reject
9	Gender and level of satisfaction are independent	Accept

[Source: Calculated from primary data]

ONE WAY ANOVA: One-Way ANOVA of Product Attributes v/s Age Group

Attributes	SOV	SS	DOF	MS	F	Sig.-P	H0
Nourishment	Between Group	17.745	4	4.436	.836	.504	Accept
	Within Group	1300.655	245	5.309			
	Total	1318.400	249				
Colour	Between Group	42.156	4	10.539	2.686	.032	Reject
	Within Group	961.444	245	3.924			
	Total	1003.600	249				
Economy	Between Group	26.718	4	6.680	1.330	.260	Accept
	Within Group	1230.882	245	5.024			
	Total	1257.600	249				
	Between Group	4.941	4	1.235	.268	.898	Accept

Taste	Within Group	1129.283	245	4.609			
	Total	1134.224	249				
Shelf-Life	Between Group	34.190	4	8.548	2.452	.047	Reject
	Within Group	853.906	245	3.485			
	Total	888.096	249				
Promotion	Between Group	12.095	4	3.024	.837	.503	Accept
	Within Group	884.709	245	3.611			
	Total	896.804	249				
Brand Image	Between Group	12.355	4	3.089	.837	.503	Accept
	Within Group	904.301	245	3.691			
	Total	916.656	249				
Packaging	Between Group	3.565	4	.891	.311	.870	Accept
	Within Group	701.939	245	2.865			
	Total	705.504	249				

[Source: Calculated from primary data]

CONCLUSION:

In short, at concluding part it can be said that the health drink products are more consumed by the age below 10 years and the influence of scheme is higher due this age group. Majority of the respondents use the Horlicks due to best quality, test, colour, nourishment and so on. The suggestion for improvement in current position are also described in the point no:5.4 i.e. suggestions. So, health drink product brands have tried to attract more and more customers to use their products. and the health drink brands as well as users of the consumer have to keep in mind the various suggestions.

REFERENCES:

- A. Abdul Brosekhan, D. C. (2016). Consumer Buying Behaviour- A Literature Review. *IOSR Journal of Business and Management*, 08-16.
- Agarwal, D. M. (July-2012). Consumer behaviour in health food drink product category. *Pacific Business Review International*, Vol-5, Issue-5, P. 78-84.
- Ali, D. E. (Jan- 2015). Consumer Satisfaction Towards Selected Health Drinks in Tiruchirappalli Town. *IJM*, 226-232.

- Ali, D. (January-2015). Consumer satisfaction towards health drink in Tiruchiappalli Town. *International Journal of Management*, Vol-6, Issue-1, p. 226-232.
- Arasu, K. (2015). Analysing Consumer preference in selection of health food drink.
- Bedi, M. (Sep-2013). An analysis of Indian Consumer Attitude Towards health drinks. *International Journal on Consumer Relations*, Vol-1, Issue-2, p. 16-24.
- devi, S. (2013). Consumer Preference and Satisfaction towards health drinks. *Internationa journal of Homescience*, Vol-2, Issue-1, p-22-28.
- Dr. P Sekar, S. T. (2016). A study on consumer's perception and buying pattern towards health drink with special reference to rural areas of Coimbatore district. *International Journal of Applied Research*, 187-191.
- Ganpathi. (Vol-3, Issue-2, p. 65-68). A study on the preference of Consumer for health drinks. *International Journal of Scientific Research*.
- J.C.Olson, P. a. (7th Edition, 2005). *Consumer Behaviour and Marketing Strategy*. McGraw Hill Higher Education.
- Jacob, S. (2013). Consumption Pattern of Nutritional health drinks and energy drinks among University students in Ajman, UAE. *Gulf Medical Journal*, Vol-2, Issue-1, P. 22-26.
- K., J. T. (2014). Consumer Behaviour Models: An Overview. *Sai Om Journal of Commerce and Management*, 34-43.
- K.Veerakumar. (2016). A study on consumer satisfaction towards selected health drinks in Pollach Taluk. *International Journal of Multidisciplinary Research and Modern Education*, Vol-2, Issue-1, p. 112-115.
- Khadse, P. A. (April-2016). Health drinks and role of branding with special reference to Nagpur District. *GE- International Journal of Management Research*, Vol-4, Issue-4, p. 34-40.
- Latha, D. A. (April-2016). Consumer brand preference towards health drink products in Tripur City. *International Journal of Scientific Research*, Vol-5, Issue-4, p. 124-127.
- Rajeshwari, K. R. (March-2016). A study on consumer behaviour towards Nestle with special reference to Coimbtore City. *International Journal of Applied Research*, Vol-6, Issue-3, P. 607-610.
- S, R. (2012). Influence of E-Commerce and its emerging innovations in Banks. *International Journal of Marketing and Technology*, Vol 2 Issue 8.
- Sathya. (2005). Consumer awareness and brand preference for health drinks. *ICFAI Journal of Business Management*, Vol-3, Issue-4, p. 42-46.
- Sekar, D. P. (2016). A Study on Consumer's Perception and Buying Pattern Towards Health Drinks with Special Reference to Rural Areas of Coimbatore District. *International Journal of Applied Research*, 187-191.
- Vijayalakshmi, D. G. (April-2016). Factors Influencing Brand Loyalty- A study on health drink products. *International Journal of Research in Management, Social Science and Technology*, Vol-14, Issue-14, p. 22-35.
- Vyas, D. M. (March-2015). Brand preference market potential and marketing strategy of malt food products with special reference to Ondore. *International Journal in Management and Social Science*, Vol-3, Issue-3, p. 405-414.

An Analytical Study on Impact of Dividend Payout on Profitability of Selected Pharma Companies in India

¹Kathad Divyesh G. and ²Dr N.D. Zala

¹Research Scholar and ²Associate Professor, ¹Saurashtra University, Rajkot

M. B. Arts and Commerce College, Gondal

Abstract

The primary objective of this research study is to analyze the impact of dividend payout on profitability of selected Pharma companies during the period of study which is for past Five Years. For the present study, dividend payout and profitability were taken as independent and dependent variables respectively to examine the impact of said variables. The samples were selected on the basis of Net Profit criteria. Based on secondary data, this study has examined the impact of dividend payout on profitability by using regression analysis and the results were tabulated. At last the study concluded that there is no significant impact of Dividend payout on Profitability of selected Pharma Companies during the period of study.

Key words: Dividend Payout, Profitability and Regression.

1. Introduction

Dividend affects market value of organization's portion and its profitability which has always been a debatable statement. A few financial experts accept that profits influence the market cost of offers and few are against this statement. They opine a different view in this matter. However, it has been demonstrated that profits significantly affect share price and profitability of the firm. There are five significant motivations behind why dividend matters for financial backers or investors, incorporate the reality they broadly raise stock money management benefits, offer an additional measurement of fundamental analysis, decrease the portfolio risk, offers tax benefits and assist with keeping up with buying influence of capital.

Dividend is made sense of as the piece of profit which is designated to the investors and shareholders of the organization. It very well might be characterized as the return that an investor gets from the organization, out of its benefits, on his shareholdings. Financial backers accept one of the essential advantages of putting resources into dividend delivering organizations is that profit will generally consistently develop throughout some undefined time frame. Profoundly settled organizations deliver profit normally to increment dividend payouts from one year to another. There is various "profit blue-bloods/"dividend aristocrats," or organizations that have persistently expanded their dividend payouts for over 25 years

sequentially. The profit normal Build Yearly Development Rate (CAGR) for Standard & Poor (S&P) Organizations that offers profit has been 3.2%.

There is dependably all over the place of stock, yet there is no affirmation to increment in its cost. If investors have any desire to put your cash into profit paying organizations, there is no assurance to get more benefits. Be that as it may, these organizations give better profit from speculation. Indeed, even the greater part of the profit delivering organizations consistently proclaims the dividends to the shareholders over time.

2. Literature review

1. Chauhan J. et al. (2019) examined profit strategy and its effect on performance of Indian IT companies. The motivation behind the review is to explore the effect of dividend policy on profitability of selected IT organizations recorded on BSE. Top 10 organizations were chosen based on market capitalization. Relationship matrix and panel data regression model were used to dissect the information. The review concludes that there was a positive relationship among profitability and dividend policy.
2. Majumdar A. (2017) concentrated on the dividend decision elements of Nifty organizations. The review comprised of information of 50 organizations from the year 2006 to 2015 and used autonomous factors like profitability, liquidity, leverage, size, growth, free cash flow, life cycle and past profit and dependable variable like dividend payout proportion. Pooled and pane data regression were used in this review to break down and analyze the information. The assessment results showed that profitability and past year dividends are positively related and liquidity, free cash flow and growth are adversely connected. The investigation additionally discovered that dividend payout proportion has no critical relationship with leverage, firm size and life pattern of the firm during the review time frame.
3. Najjar (2009) directed research in Jordan and utilized profit per share, influence, acquiring per share, institutional possession, return on value, and business risk as factors. That's what he reasoned "the variables which influence the probability of profit installment are like those which influence the profit strategy". At last, the outcomes show that the Lintner model is legitimate for Jordanian information, and that Jordanian firms have target payout proportions and that they change in accordance with their objective generally quicker than firms in more developed nations.

4. Nissim (2001) led the examination to investigate the connection between dividend change and future profitability. He viewed that as "dividend changes give data about the degree of profitability in coming years, gradual to market and accounting information. The author additionally archives that dividend changes are positively connected with change in income in every one of the two years after the profit dividend".

3. Research Questions

- Does dividend payout have any impact on profitability?

4. Objectives of the study

1. The significant goal of this research study is to critically analyze the possible impact of dividend payout on profitability of the selected Pharma Companies in India.

5. Hypotheses of the study

This study concentrates on assessing the impact of dividend payout on profitability of the selected Pharma Companies in India. As per the objectives of the study the null hypotheses are framed as follows;

H01: There would be no significant impact of dividend payout on profitability of Divi's Laboratories Ltd. during the period of study.

H02: There would be no significant impact of dividend payout on profitability of Cipla Ltd. during the period of study.

H03: There would be no significant impact of dividend payout on profitability of Glenmark Pharma Ltd. during the period of study.

H04: There would be no significant impact of dividend payout on profitability of Dr. Reddy's Laboratories Ltd. during the period of study.

H05: There would be no significant impact of dividend payout on profitability of Alkem Laboratories Ltd. during the period of study.

5. Research methodology

Type of research	Analytical
Study period	Five years from 2022 to 2018
Data Type	Secondary
Sources of data	Journal, official websites , data provided by BSE & NSE
Statistical tools	Mean, standard deviation, Regression
Sample selection criteria	Top 5 Pharma Companies based on Net Profit listed on BSE
Variables	Independent – Dividend Payout Dependent – Profitability

7. Analysis of data

The information gathered through trusted sites of the chosen companies and information given by BSE been appropriately arranged, classified and tabulated according to the requirement of the present study and regression analysis was used for objective analysis and defining meaningful conclusion.

Table No. 1 – A table showing Model Summary of regression analysis of Divi's Laboratories Ltd.

Model Summary					
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson
1	.929	.863	.818	1.67601	1.880

In the above table, it indicates the Model summary of regression analysis between dividend payout and profitability of Divi's Laboratories Ltd. As indicated in the above table, we can see that R-square value is 0.863 which means that our Independent variable causes 86.3% change in the dependent variable.

Table No. 2 – A Table Showing Coefficients of Regression Analysis of Divi's Laboratories Ltd.

Coefficients						
Model		Un-standardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	35.868	3.364		10.662	.002
	Dividend payout ratio	-3.011	.692	-.929	-4.352	.022

Divi's Laboratories Ltd., P-value stand to be 0.022 which is less than significance value of 0.05 and hence here null hypothesis is rejected which interprets that there stands to be a significant impact of dividend payout on profitability.

8. Summary, Findings and

Company Name	P Value	H0 (Accepted/Rejected)
Divi's Laboratories Ltd.	0.022	Rejected (H01)
Cipla Ltd.	0.813	Accepted (H02)
Glenmark Pharma Ltd.	0.468	Accepted (H03)
Dr Reddy's Laboratories Ltd.	0.012	Rejected (H04)
Alkem Laboratories Ltd.	0.626	Accepted (H05)

The above table shows the summary of result of regression analysis of all the selected samples during the period of study. Based on which conclusion can be made for each samples. As for the Divi's Laboratories Ltd. null hypothesis is rejected.

For Cipla Ltd. P-value stands at 0.813 which is greater than 0.05 and hence here null hypothesis is Accepted and alternate is rejected which interprets that there is no significant impact of dividend payout on profitability.

In case of Glenmark Pharma Ltd., null hypothesis is accepted and alternate hypothesis is rejected as the P-value results at 0.468 which is higher than 0.05, this states that there is no significant impact of dividend payout on profitability.

P-value for Dr. Reddy's Laboratories Ltd. stands out at 0.012 which is again less than significance value of 0.05, here null hypothesis is rejected which says that there is a significant impact of dividend payout on profitability.

For Alkem Laboratories Ltd. P-value 0.626 is greater than significance value of 0.05, therefore null hypothesis is accepted which means that there is no significant impact of dividend payout on Profitability.

9. Conclusion

Based on the above findings, it can be concluded that there is no significant relationship between profitability and dividend payout, but his may not always be the case. It may happen that profitability along with other factors may get affected by the dividend payout or vice-versa. There may be a relationship between them but for that to be happen there might need bucket of variables to check the impact of dividend payout. Some authors have opined that hike in the financial wellbeing of a firm tends to positively impact the dividend payout level of firms.

References

- Bulan, L., Subramanian, N., & Tanlu, L. (2007). "On the Timing of Dividend Initiations", *Financial Management*, 31-65.
- Chandra, P., "Financial Management- Theory and Practice", New Delhi, Tata McGraw Hill Publishing Company, 1984.
- Chauhan, J., et al., (2019). "Dividend Policy and Its Impact on Performance of Indian Information Technology Companies", *International Journal of Finance and Accounting*, 36-42.
- Miller, M. H., & Modigliani, F. (1961). "Dividend Policy, Growth, and the Valuation of Shares", *Journal of Business*, 411-433.
- Najjar B. (2009), "Dividend Behavior and Smoothing: New Evidence from Jordanian Panel Data", *Studies in Economics and Finance*, 182-197.
- Nissim, D., & Ziv, A., (2001). "Dividend Changes and Future Profitability", *The Journal of Finance*, 6-12.

Study the Efficiency of Plant Based Mosquito Vaporizer Repellent

¹Ms. Shital Prabhakar Aher and ²Miss Ozma Noorani Shaikh,

¹Asst. Prof. Ashoka College of Education, Nashik

shitalpaher@gmail.com

Abstract:

Plant oil may serve as suitable alternatives to synthetic repellent. As they are relatively saved in expensive and readily available in many parts of the world. In recent years plant based repellents have been revived, as they contain rich source of bioactive phytochemicals that are safe & biodegradable into non-toxic by products. The present research work aimed to access the effectiveness of plant based repellent against Anopheles mosquitoes.

Key words – Repellent, Mosquito, Herbal Plant

Introduction:

Traditionally plant based repellents have been applied or practice as a personal protection approach against Anopheles (Mosquito) Knowledge of traditional repellent plants is a significant resource for development of new natural products as an alternative to chemical repellents. This systematic research conducted aimed to assess the effectiveness of plant based refillable mosquito repellent against Anopheles.

Mosquito repellent is used to keep mosquitos away. Many researchers conducted studies that resulted in diverse repellents such as coils, Lotions, Mats etc. although there are significant gaps. Coils & sticks emits smoke causes breathing problem. Cream form of repellent causes skin related issues. While most individuals use vaporizers, they are expensive for the poor. I observed the aforementioned gaps by performing a Google survey in the form of a questionnaire.

Objectives:

To Study the Efficiency of Plant Based Mosquito Vaporizer Repellent

Research Gap

By conducting a Google survey, I observed significant problems in several repellents.

1. Chemical based mosquito repellents causes breathing problem
2. It also shows skin related issues
3. Cost is more, not affordable for many poor peoples.

To address all of these shortcomings, a plant-based mosquito vaporizer repellent was developed.

Research Methodology:

Experimental, Demonstration and Google survey methods

Formations:

Plant based formation	In Percentage
Camphor	10%
Neem Oil	50%
D.Kerosene oil	39%
Transfluthrin	1%
Approximate Cost	22 Rupees

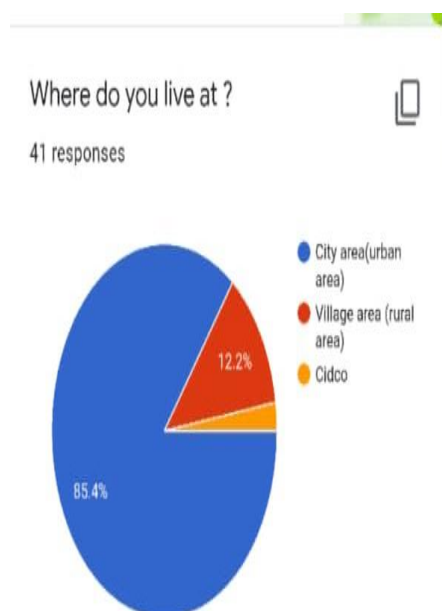

Methodology

Refill these empty bottle containers with above formulation and use it. Demonstration is done Successfully.

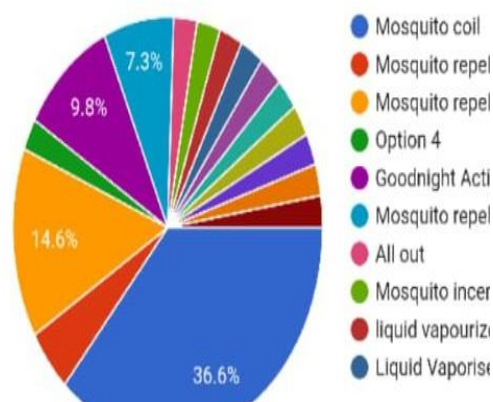
Data Analysis

Google survey was conducted to know the usage of mosquito repellents. Following are the results:

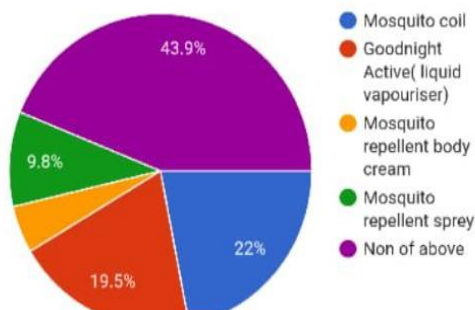
Which product do you use at home mostly?

41 responses

Is any product that you tried cause irritation or any other problem to you ?

41 responses

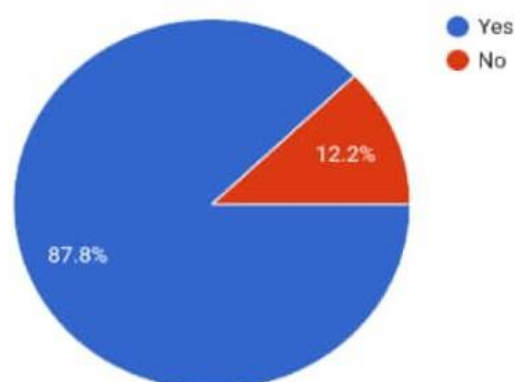
If any product will launch for mosquito repellent that can save your money which is plant based herbal product that means it' will not cause any harm . will you replace ur product against mosquito which you used at home ?

41 responses

Is the price of your using product is comfortable for you ?

41 responses

Findings

People who use Chemical based mosquito repellents face a variety of health issues including skin discomfort, breathing difficulties, Eye allergy, eye irritation, cough & cold, red eye, sneezing, allergies & rashes. Furthermore, chemical-based insect repellents are expensive and pollute the atmosphere. Plant-based mosquito vaporizer is herbal in nature and do not cause any health risks. It is refillable and inexpensive in comparison to other repellent products. It

also helps to prevent plastic pollution. The formation of mosquito vaporizer repellent is effective.

Future Scope

Herbal effective formation will replace the chemical formations. Demand of herbal mosquito repellent products will increase as it is refillable, affordable and eco-friendly.

Conclusion:

We may circumvent the disadvantages associated with chemical vaporizers by employing a plant-based mosquito repellent vaporizer. To fill these gaps and make the vaporizer Target particular Natural composition, it eliminates skin irritation and breathing difficulties. It is cheap and environmentally friendly.

References:

1. Park, J. H., Ryu, K. Y., Jee, H. J., Lee, B. M., & Gho, H. G. (2008). Evaluation of Insecticidal Activity of Plant Extracts against Three Insect Pests. Korean Society of Applied Entomology, 47(1), 59-64
2. <https://malariajournal.biomedcentral.com/articles/10.1186/1475-2875-10-S1-S11>
3. <https://malariajournal.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12936-019-3064-8>
4. <https://www.nature.com/articles/s41598-022-06185-9>

Financial Inclusion Week Editions: Analysis of its Relevance to Stakeholders (Why Does it Matter?)

Mr. Felix Chicoh Kampaundi,

PhD. Scholar in Business Economics, Department of Business Economics, Faculty of Commerce, The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Vadodara-390002, Gujarat, India.
felixkampaundi@gmail.com

Abstract

Financial Inclusion remains to be a global issue that is being taken as a priority by many developmental leaders and other various stakeholders in bringing the required formal financial service options to the targeted and excluded populations. This conceptual paper tries to look at the impact of observing annual Financial Inclusion Week (FIW) by several Financial Inclusion stakeholders in the world in relation to its relevance in reaching the last mile and the progress made over time. A panel of FIW editions in form of secondary data has been analysed. The analysis focussed on the previous seven annual events and on other related sources in order to establish the relevance the convention has on the financial inclusion stakeholder. The paper also discusses the conceptual propositions of holding the event and concludes with the possible relevant and expected outcomes of holding Financial Inclusion Week edition every year.

Keywords: Microfinance, Excluded Populations, Last mile, Financial Service Providers and Inclusive Finance.

1. Introduction

Financial Inclusion is trending high as it catches the attention of the developmental leaders and other remarkable stakeholders in the global as one way of achieving sustainable development. This sustenance brings in the much-needed economic growth which many nations are striving to achieve so that they can serve their citizens well.

The World Bank Group defined the term financial inclusion as “individuals’ and businesses’ having access to useful and affordable financial products and services that meet their financial needs in transactions, payments, savings, credit and insurance delivered in a responsible and sustainable way” (World Bank, 2018). Previous studies have shown that financial inclusion has a potential in escalating the achievement of most Sustainable Developmental Goals of ending extreme poverty and promoting shared prosperity of many developing nations. In fact, financial inclusion is linked to possible achievement of at least 8 of the United Nations’ acclaimed 17 Sustainable Development Goals (SDGs).

In Morden perspective financial inclusion embraces inclusive growth concepts as it ensures that even the marginalised populations are getting access to their required financial services. In the eyes of many, financial inclusion is a continuum of a range of financial related products and services aimed at combating the element of financial exclusion affecting the poor people. This continuum can be characterised by both financial services and no financial services, where by the former includes money transfers, savings, pension, credit, micro insurance: while the later includes financial literacy, awareness, advice and technical support etc.

Financial service providers ({FSPs}commercial banks, microfinance institutions, fin techs) make a large chunk of financial inclusion players and they all aim at broadening the access to affordable and responsible financial service delivery. Through banks, microfinance institutions and cooperatives poor people are getting access to appropriate financial services and products (micro credit, micro savings, banking services) which are specifically designed to target the excluded section and trigger a remarkable development. Letta (2022) pin pointed that financial inclusion concept is highly linked to microfinance; another concept that upholds people in generating income, building assets, smoothening consumption and managing risks. This transcends to the term inclusive finance which goes beyond microfinance as it emphasizes on financial literacy, consumer protection and the capability to build financial resilience. This thinking colludes with the United Nations Secretary-General's Special Advocate for Inclusive Finance for Development (UNSGSA), who opined that.... "Access and usage of safe, affordable and effective financial services (to the poor, women, smallholder farmers, and Micro, Small and Medium Sized Enterprises {MSMEs}) is the major role of financial inclusion as it helps to foster positive development outcomes amidst of dealing with continuing mix of global crises (Queen Maxima, 2022). These may include the impacts resulted from social and economic turmoil, deepening poverty, escalating climate change issues as well widening gender inequalities.

Despite their call in adopting a responsible and social approach in assisting the poor, these institutions who are offering these noble financial services are still susceptible to a number of challenges that needs to balance the call in serving the poor while being economically viable as a corporation. As one way of resolving these paining issues of the sector the stakeholders established a Financial Inclusion Week (FIW) annual edition from the year 2015.

According to ADA (Appui au développement autonome) Microfinance (2022) FIW is an opportunity window for global community of financial inclusion stakeholders as it gives them a platform to advance issues of inclusive finance, creates a society for the exchange of ideas, research outcomes and emerging perspectives of the financial service sector. Over the years FIW annual events has offered a credible content of most pressing issues affecting the domain of inclusive finance with other workable solution in growing the digital era as it makes the going much easier for most stakeholders in reaching the last mile.

Likewise, InFiNe (Inclusion Finance Network) leadership (2019) had described FIW as a global conversation on most important steps to advance financial inclusion, as it strengthens the diverse community of players involved in building a more inclusive financial ecosystem. This is done in a spirit of bringing the entire financial inclusion community together and explore issues of financial inclusion beyond access. Secondly, FIW ensures to create some leadership opportunities among diverse stakeholders. Thirdly, FIW strives in creating much needed dialogue and community that would resolve issues rocking the entire sector. And lastly, FIW fosters the spirit of creating some partnerships and coordination within the financial service industry of the global.

2. Objective of the Paper

Based on this glimpse of understanding the phenomenal nature of FIW edition on financial inclusion stakeholders; this paper aims to highlight its relevance in advancing global financial inclusion. This is answering the interrogative question of FIW: For What? Upon outlining the background and the objectives, the rest of the paper presents the literature review, methodology and conceptual framework, proposition of assumptions, as well as the conclusions and discussions section where the expected outcome and discussion has been outlined.

3. Literature Review

3.1 Conceptual Literature Review

FIW is an annual and virtual event organised by a global body known as the Centre for Financial Inclusion (CFI) Accion, which invites partner organisations to join the conversation and deliberate on issues. Over the years this gathering has been convened under different themes, issues were deliberated and knowledge was shared. Likewise, the year 2022 gathering was under the offing from 17th to 20th October, 2022. It was dubbed #FIW22 and organised under the theme, “Inclusive Growth in a Digital Era”. This theme was being followed as a demonstration of the trend towards digital finance, which had also been

accelerated by the current 2019 Covid pandemic. Digital exploits should aid adoption of all citizens into the formal financial services and ensure offering of safe and affordable services to all. It was being anticipated that the #FIW22 would explore how global financial inclusion community harnesses the digital innovation in expanding inclusive financial services to all people across the global while ensuring meeting of customer needs, appropriate fit and contributing to the much-needed inclusive economic growth., (FIW, 2022).

In the year, 2021 CFI convened #FIW21, thus a Financial Inclusion Week 2021 convention which was held under the theme, “Promoting Prosperity in an Era of uncertainty” from 01st to 04th November, 2021. This theme was inspired by the effort the financial service provider demonstrated amidst the Covid 19 pandemic when the global was highly devastated due to its impact. Government to person payments were done beyond precedence, innovative approaches were taken to identify beneficiaries and in disbursement of the payment. Financial Service Providers (FSPs) in liaison with their customers restructured the loan repayments of the outstanding debt and provided the covid 19 preventive resources to their customer during service delivery. During this convention the financial inclusion community resolved that, “The crisis is far from over and threatens to reverse years of progress in reducing extreme poverty”, (FIW, 2021). It was fulfilling to observe that amid crisis FSPs remained optimistic in their service delivery and kept on building the much-needed financial resilience. This outcome served the real purpose of FIW convention as it enabled the players to build strong relationships, learn from each other, engage in dialogue and build a strong community amongst themselves.

In the year 2020, CFI convened Financial Inclusion Week 2020 that was dubbed as #FIW20 and was held between 13th to 16th October, 2020. This was one of the envisioned, robust, engaging and multi-faceted global event platforms that offered the community to advance global conversations of inclusive finance nature. This convention was characterised by the move to countercheck financial vulnerability which may even be manifested during the best times in challenging the households and MSMEs like never before. These challenges exist on top of those brought by climate change, gender inequality, data issue and lack of consumer protection as well as empowerment of the underserved (FIW, 2020). This convention had a theme of, “The Challenge: Climate Change and its Impact on Emerging Markets”. With this mindset, the convention derived an interview from a leading expert in climate change and brought a discussion that enlighten the trends, the impact on emerging markets, impact manifestation. Gammage (2020) disclosed that, “#FIW20 included a conversation of systems

change in terms of its nature, its importance's and the thought of mitigating the impacts in low-income communities.

The year 2019, saw the convention of #FIW19 which was held under the theme of, "Financial Inclusion: For What? Between 21st to 25th October, 2019. This was a strong call to action for the community members to reflect and examine their goals and renew the efforts in pursuing the same. It required the members to undertake a self-assessment by adopting the slogan, "re-examine, redefine and align the respective member goals" (FIW, 2019). The convention emphasised that in the face of myriad trends...as different stakeholders were pursuing different goals (ultimate goals/profits/SDGs), in such circumstances one can't get enough help but to ask, "What is financial Inclusion for?" and strategize. The integrated message of the convention was that, "achievement of financial inclusion was within reach but it would only happen if cooperation was there in addressing the existing gaps. With that kind of thinking in convention union participants were challenged and emerged with new insights, energy and focus.

The year 2018 saw #FIW18 as a Financial Inclusion Week 2018 number four, under the theme of, "getting Inclusion Right", held from 29th October to 02nd November, 2018. This convention reflected on the previous three events that many of the partner organisation effort in engaging thousands of people worldwide in spreading and discussing the gospel of financial inclusion. In order to embrace this reflection, the convention aimed at continuing the conversations built from past events and engage a wider community of stakeholders in dialogue (FIW, 2018). It emphasized at which strings to pull in order to get right and desired feedback in ensuring maximum gains of financial service access that lead to improved living standards of underserved. In the convener's mind getting inclusion right transcended at creating products and implementing policy that bridged the gap between access and financial health.

The last but one Financial Inclusion Week took place between 17th to 21st October, 2016. As usual, on this convention the partner organisations gathered to host conversations that focused on ensuring the essence of customer empowerment and protection within the financial service ecosystem that had now broke the walls of mortar and brick set up. This is the era that financial service providers embraced phones and internet delivery channels. These conversations were aimed at developing a connection link with the 2015 convention which was held around 02nd to 06th November, of that year. In 2015 a 34-partner members

organisation deliberated on worldwide discussion on paining issues of the sector and actions required to advance and achieve global financial inclusion. As a matter of fact, this was a maiden convention of the most famous financial inclusion week editions (FIW, 2016 and 2015).

3.2 Summary of the Review

As years went by the partner member number went on increasing as well as the engaging issues outlay broadened. In other words, this covers the evolution of the FIW as it moved from the engagement of stakeholders from a mere wish of extending financial inclusion globally to embracing digital finance in reaching the last mile era. The review has disclosed thematic patterns on every convention held that suggest a probable formation of an assumption and illustrations phenomenon of establishing the relevancy of the concerned activity. This has been achieved by taking a critical review of all conventions held since the year 2015.

4. Methodology and Conceptual Framework

The analytical approach review of this study followed the objective of the research as proposed. In order to analyse the relevance of FIW annual editions and progress made over time to its respective stakeholders of the financial inclusion community, the researcher deployed a Panel Event analysis method on the secondary data pertaining to a series of FIW conventions held and other related secondary sources (reports/speeches/documents). This analysis was based on the goal and sole purpose of convening FIWs and borrowed a leaf from the themes run over time which were highly linked to annual goals and objectives.

Table 1: Summary of Events Analysed in the Study

Event	Source	ID
FIW Convention 2015	CFI website and documents	#FIW15
FIW Convention 2016	CFI website and documents	#FIW16
FIW Convention 2017	CFI website and documents	#FIW17
FIW Convention 2018	CFI website and documents	#FIW18
FIW Convention 2019	CFI website and documents	#FIW19
FIW Convention 2020	CFI website and documents	#FIW20
FIW Convention 2021	CFI website and documents	#FIW21
FIW Convention 2022	CFI website and documents	#FIW22

Source: Authors construction based on identified conventions held

Based on the review of literature/events/reports, this study established some unique words and phrases which bordered on a range of terms like: “to create and build a community, resolve paining issues, share knowledge/research/perspectives, drive financial inclusion to the global, engaging partners to dialogue, getting inclusion right, financial inclusion for what? Prosperity in times of uncertainty, the challenges and its impact on emerging issues, inclusive growth in digital era, inclusive finance nature and appropriate service delivery”. Therefore, there is an assumed relationship pertaining establishment of the relevancy of holding FIWs as shown below:

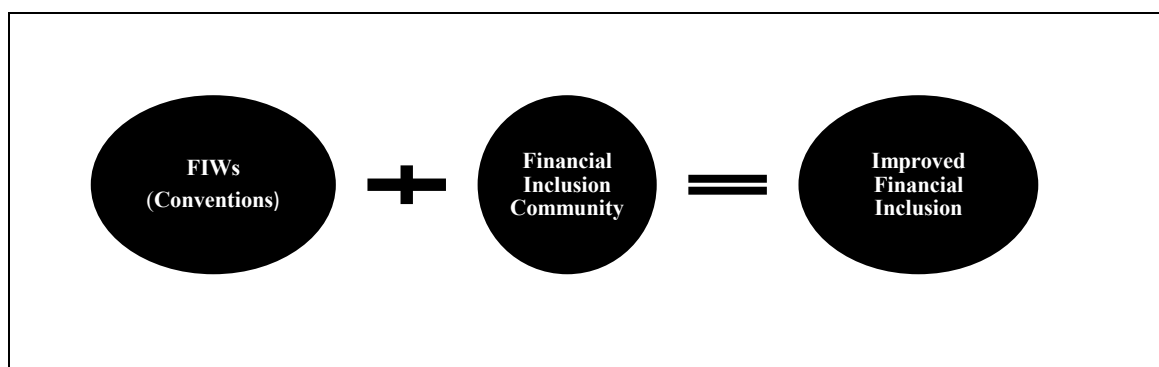

Fig.: 1. The relationship concept of the outcome between the conventions and community integration

Source: Authors construction based on identified relationship

Taking this into consideration the following conceptual frame work holds up some water as it comprises a number of assumptions relaying the benefits of holding annual FIW convention to various stakeholders.

Fig.: 2. Framework illustration on how FIWs achievements overtime

Source: Authors construction based on identified concepts

5. Proposition of Concepts

From the conceptual review done on the secondary data the following propositions are made in highlighting the accomplishments the various stakeholders would derive in holding FIW annual convention. This has been outlined in the below table:

Table 2: Summary of Assumptions

Assumptions	FIW Series	Expected Result
Right Inclusion Approach	#FIW15	Improved global financial Inclusion
FI Goal Alignment	#FIW16	Improved global financial Inclusion
Community and Partnerships	#FIW18	Improved global financial Inclusion
Solutions and Support	#FIW19	Improved global financial Inclusion
Created Knowledge and Perspective	#FIW120	Improved global financial Inclusion
Dialogue and Focus	#FIW21	Improved global financial Inclusion
Prosperity despite Uncertainty	#FIW22	Improved global financial Inclusion

Source: Authors construction based on identified concepts

6. Conclusions and Discussions

Based on the above presentation of the conceptual finding, the paper here by outlines the conclusions and discussions of the study in a form of expected outcome and recommendations.

6.1 Expected outcome of study

The study has revealed that consistency in holding annual FIW convention has potential in improving financial inclusion levels in the world. This assumption is reached at upon looking the positives which are derived by the financial inclusion community stakeholders from the convened meetings which illustrates that FIW conventions are relevant to respective stakeholders. This in turn upholds to the concept propositions made by the researcher in the study as it turns out that the expected result supports the claims made.

6.2 Discussion and recommendation of study

The study further noticed that by implementing right inclusion approach and realigning goals the players are likely to improve financial inclusion because at this point they are able to use appropriate procedures and technique towards re-examined and focused goals. The study also noted that the annual conventions help in creating a community of same minded players of financial sector who approach the problems facing the industry together and provide workable solutions and necessary support. This is achieved because of the shared emerging knowledge and new perspective of the financial ecosystem based on the prevailing trends. The conventions offer a platform for the community to effectively engage in dialogue, even

in times of the rocking challenges and let the respective players prosper from global innovations in tackling global issues affecting the financial sector industry in their quest of reaching the last mile. Therefore, the study compels the stakeholders to carry on with this tradition and serve the poor with their required financial service needs. Further future research is suggested in order to rectify some challenges of the current study.

References:

- ADA (2022), "SAM at Financial Inclusion Week 2022 Newsletter", ADA Microfinance, Cape town, South Africa. 29th September, 2022. <https://www.ada-microfinance.org/en/blog-actualites-ada/la-sam-a-la-financial-inclusion-week-2022>
- Financial Inclusion Week (2022), "What is Financial Inclusion Week?", Centre for Financial Inclusion, 17th to 20th October, 2022, Accion International. <https://www.centerforfinancialinclusion.org/about/what-we-do/financial-inclusion-week>
- Financial Inclusion Week (2021), "What is Financial Inclusion Week?", Centre for Financial Inclusion, 1st to 04th November 2021, Accion International. <https://www.centerforfinancialinclusion.org/about/what-we-do/financial-inclusion-week>
- Financial Inclusion Week (2020), "What is Financial Inclusion Week?", Centre for Financial Inclusion, 13th to 16th October, 2020, Accion International. <https://www.centerforfinancialinclusion.org/financial-inclusion-week-2020>
- Financial Inclusion Week (2019), "What is Financial Inclusion Week?", Centre for Financial Inclusion, 21st to 25th October, 2019, Accion International. <https://www.centerforfinancialinclusion.org/financial-inclusion-week-2019>
- Financial Inclusion Week (2018), "What is Financial Inclusion Week?", Centre for Financial Inclusion, 29th October to 02nd November, 2018, Accion International. <https://www.centerforfinancialinclusion.org/financial-inclusion-week-2018>
- Financial Inclusion Week (2016 and 2015), "What is Financial Inclusion Week?", Centre for Financial Inclusion, 17th to 21st October, 2016 and 02nd to 06th November, 2015 respectively, Accion International. <https://www.centerforfinancialinclusion.org/financial-inclusion-week-2016>
- Gammage, S. (2020), "Financial Inclusion Week 2020", Centre for Financial Inclusion, 13th to 16th October, 2020, Accion International, Washington DC.
- InFiNe (2019), "Financial Inclusion Week-Financial Inclusion: For What?", Inclusive Finance Network (InFiNe), Luxembourg. <https://www.infine.lu/financial-inclusion-week-financial-inclusion-for-what/>
- Letta, A. (2022), "Insights of the Certified Expert in Microfinance Program of the Frankfurt School: The origins of Financial Inclusion", Inclusive Finance Network (InFiNe), Luxembourg. <https://www.infine.lu/insight-of-the-certified-expert-in-microfinance-programme-of-the-frankfurt-school-the-origins-of-financial-inclusion/>
- Queen Maxima (2022), "Financial Inclusion: UNSGSA 2022 Annual Report to the Secretary General", UNDP, Washington DC. <https://www.unsgsa.org/publications/unsgsa-2022-annual-report-secretary-general>
- World Bank (2020). "Digital Financial inclusion", Financial inclusion Publication. Retrieved on 04th October, 2022 from <https://www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion/publication/digital-financial-inclusion>

The Overview of Indian Mutual Fund Industry: Concept and Growth

Mr. Pranavdev Rameshbhai Vyas,
Department of Commerce, Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh-362 263,
Gujarat, India.
Email – devvyas091@gmail.com

Abstract:

The financial system is a root cause of economic development and growth. The financial system of any economy should be enough powerful for growth and development of country. For sustainable economic growth financial stability is important. Financial stability can be achieved by channelizing and mobilizing financial resources and effective deployment to the productive assets. So, mutual fund is pool of resource which contributed by many investors whose having common objectives and getting mutual benefits in terms of capital appreciation and dividend as return consideration. Indian mutual fund industry is growing rapidly since entry of private sector funds. This paper aim to focus on the concept, history, growth and overview of Mutual fund industry in the context to the worldwide as well as special consideration to the Indian Mutual Fund market. This paper will provide benefit to the investors to understand the scenario and growth of the mutual fund industry.

Keywords: *Mutual fund industry, growth, overview*

Introduction:

The economical development is largely depends on how economical sources are being utilizing and how well it is managed. Behind every developed country's economy, the utilizations of economical sources are the prime reason for the development. The talk of mutual fund is that's why coming into picture. The mutual fund is pool of resources from various investors groups and deploys the collected resources to the financial markets through professional managers, and in return to their investors it is providing wealth creation, income, safety and many more. Mutual fund is capable to cover every type of investor's needs as it is having variety of schemes.

The Mutual fund segment in financial assets is very good option in today's time as it allows investors for customizing risk, return and liquidity aspects. Further mutual funds plays crucial role in development of the financial system. It is acts as gap filler as it mobilizing the small

savings to more productive purpose. It collects the savings and makes investment in a variety of schemes.

The growth of Indian economy was powered up by considerable growth in the field of Indian mutual industry. Mutual fund in India looked back to 1963, in this year India's very first mutual fund company was established and that was Unit Trust of India.

Literature Review:

Sarish, (2012), studied opportunities and challenges of Indian mutual fund industry. The scholar has discussed various benefits and drawbacks of investment in mutual fund. This paper has aim to explore the potential of mutual funds in India with all problems, complexities and variables, and suggesting the means and ways of meeting the challenges for developing the mutual funds in tandem with its potential of economic growth.

(Sharma P. G., 2016), in their article discussed about the development of mutual fund industry since inception to current scenario. This study concludes that mutual fund industry in India having marvellous growth over a year. Further, SEBI have to introduce strict regulation in matter of disclosures and insolvency. In India mutual fund is not consider as preferable investment option and distribution channels have not been utilized to a expected level. At last, study concludes that mutual fund industry has to make efforts towards the stable growth and sustained profit rather than short term growth.

Sharma, M. et.al. (2020) in their study discussed the growth of mutual fund industry in India. It concludes that mutual fund industry has recorded exponential growth after liberalization. Further, study finds that among the various sectors operating in the mutual fund industry, private sector mutual fund industry has become a more prominent player in the market when compare with public sector mutual fund industry in terms of resources mobilized. It is also seen that mutual fund industry is growing in metropolitan cities in India and so for it is requirement to spreading information and knowledge about Mutual funds and develop marketing strategies in below categories cities.

(Adhav & Chauhan, 2015) studied recent trends in mutual fund industry in India. The study finds that the mutual fund industry in India has undergone a most successful phase in the last 10 years. The AUM has witnessed tremendous growth since inception from Rs.25 crore in 1965 to Rs.701443 crore in March 2013. But this incredible growth in the mutual fund

industry in India is still lacking far behind other developed nations. The reason behind the poor growth of mutual fund industry in India is the lack of awareness for mutual funds and lack of trust on mutual fund companies and policy makers in investors. This study suggested strong regulatory framework, greater transparency, increased innovations, better services to the investors; liquidity and higher returns could make mutual fund schemes more popular and investor friendly in India.

Concept of Mutual Fund

Mutual funds are a financial intermediary between suppliers and users of fund that pools the savings of investors and spread investment in different securities as per scheme objectives and thus, it can protect investment from direct and total loss while facing downfall in the market.

Mutual funds are considered as one of the great investments option as compare to others they are very economical and also easy to invest in, thus by pooling money together in a mutual fund, investors can invest in stocks and bonds as per scheme of mutual fund.

Definitions:

According to AMFI, “Mutual fund is a pool of money managed by professional fund manager. It is a trust that collects money from a number of investors who share a common investment objective and invests the same in equities, bonds, money market instruments and/or other securities. And the income / gains generated from this collective investment is distributed proportionately amongst the investors after deducting applicable expenses and levies, by calculating a scheme’s “Net Asset Value” or NAV.

Mutual fund is a common investment tool which offer professional management of fund to their investors and investors can invest any personal analysis about particular stock and bond.

History of Mutual Fund

Early history of Mutual Fund

The idea of pooling capital for investment purpose was in center from a long time. The history of mutual fund beginning is not clear, there are many view about mutual fund emergence. But, many researchers and authors believe that earlier in history starts in the 18th century in Netherlands and historians gives credit to the Dutch businessman known as

Adiraan Van Ketwich. The name of van Ketwich's fund, Eendragt Maakt Magt, that means 'unity creates strength,' His aim was to provide small investors with an opportunity to diversify.

After passing the time 'Ketwich's' fund's has attracted sight of world and as a result in 19th century in Britain first investment trust was established in 1868 named Foreign and Colonial Government Trust. The trust's objective was to offer the investor of moderate revenue with the comparable benefits to the large capitalist and managing the finance by diversifying the investment. In this time frame 1890 in U.S. also investment trust was launched. But earlier time in U.S market for mutual funds was just for Close-ended fund type with a pre-fixed number of shares which frequently traded at prices above the value of the portfolio. The first close-ended fund of U.S. was Boston Personal Property Trust in the year of 1893.

In the time of 20th century, historian pointed this time for emergence of first modern open-ended fund. It was Massachusetts Investors Trust (Now managed by MFS Investment Management) was established in the march 1924 and started with 45 stock and \$50,000 in assets. Further, this 20th century flourishing as in by 1929 there were 19 open-ended mutual funds and nearly 700 closed-end funds in the U.S. But, this flourishing time come to end as a reason of stock market crash in 1929 and it has applied break to the growth of mutual fund market and market fall in great depression. But, this lead to some good things as for protecting interest of common investors the U.S. congress laid down series of acts for regulating securities market and mutual funds. The Securities Act of 1933 requires that all investments sold to the public, including mutual funds, be registered with the Securities and Exchange Commission and that they provide prospective investors with a prospectus that discloses essential facts about the investment.

History of Mutual Fund in India

The idea of mutual funds emergence derived from visionary man Shri. T. T. Krishnamachari (Finance Minister), in the time when Indian market faces economic depression in 1960s. The mutual fund industry in India started in 1963 with the formation of Unit Trust of India, at the initiative of the Government of India and Reserve Bank of India. The history of mutual funds in India can be broadly divided into four distinct phases.

- First Phase - 1964-1987

In the first phase Unit Trust of India (UTI) was established in 1963 by an Act of Parliament. It was set up by the Reserve Bank of India and functioned under the Regulatory and administrative control of the Reserve Bank of India. In 1978 UTI was de-linked from the RBI and the Industrial Development Bank of India (IDBI) took over the regulatory and administrative control in place of RBI. In this Phase UTI was dominant in mutual fund industry in India. At the end of 1988, UTI had Rs. 6,700 crores of assets under management.

- Second Phase - 1987-1993 (Entry of Public Sector Funds)

In the period of first phase during 1963 to 1987 UTI was the one of the only player in the industry. But, in 1987, the government permitted other public sector banks and insurance companies to promote mutual fund schemes. The Indian Mutual fund industry start flourishing after the entry of public sector players in 1987. This year marked the entry of non-UTI, public sector mutual funds set up by public sector banks and Life Insurance Corporation of India (LIC) and General Insurance Corporation of India (GIC). SBI Mutual Fund was the first non-UTI Mutual Fund established in June 1987 and this stream followed by Canbank Mutual Fund (Dec 87), Punjab National Bank Mutual Fund (Aug 89), Indian Bank Mutual Fund (Nov 89), Bank of India (Jun 90), Bank of Baroda Mutual Fund (Oct 92). LIC established its mutual fund in June 1989 while GIC had set up its mutual fund in December 1990. At the end of 1993, the mutual fund industry had assets under management of Rs. 47,004 crores.

- Third Phase - 1993-2003 (Entry of Private Sector Funds)

This phase considered as golden era for Indian mutual fund Industry as the exponential growth recorded in this time. This phase remarkable for Indian mutual fund Industry because of the economic policy changed in 1991 the permission given to private sectors and foreign fund Management companies to enter into Indian Mutual Fund Industry. With the entry of private sector funds in 1993, a new era started in the Indian mutual fund industry, giving the Indian investors a wider choice of fund families.

Also, 1993 was the year in which the first Mutual Fund Regulations came into being, under which all mutual funds, except UTI were to be registered and governed. Now, Indian mutual fund industry is functioning under SEBI (Mutual Fund) Regulation 1996. The erstwhile Kothari Pioneer (now merged with Franklin Templeton) was the first private sector mutual fund registered in July 1993.

In this era the number of mutual funds houses started to increase with many foreign companies setting up mutual funds in India as well as many merger and acquisitions founds. At the end of January 2003, there were 33 mutual funds with total assets of Rs. 1,21,805 crores.

- Fourth Phase - since February 2003

The mobilization of funds and number of AMCs are increasing day to day as a result for the benefit of investor and protecting them SEBI introduced some strict regulations. SEBI regulation 1996, set uniform standards for all mutual funds in India. The government also encourages investors by declaring tax free dividend income.

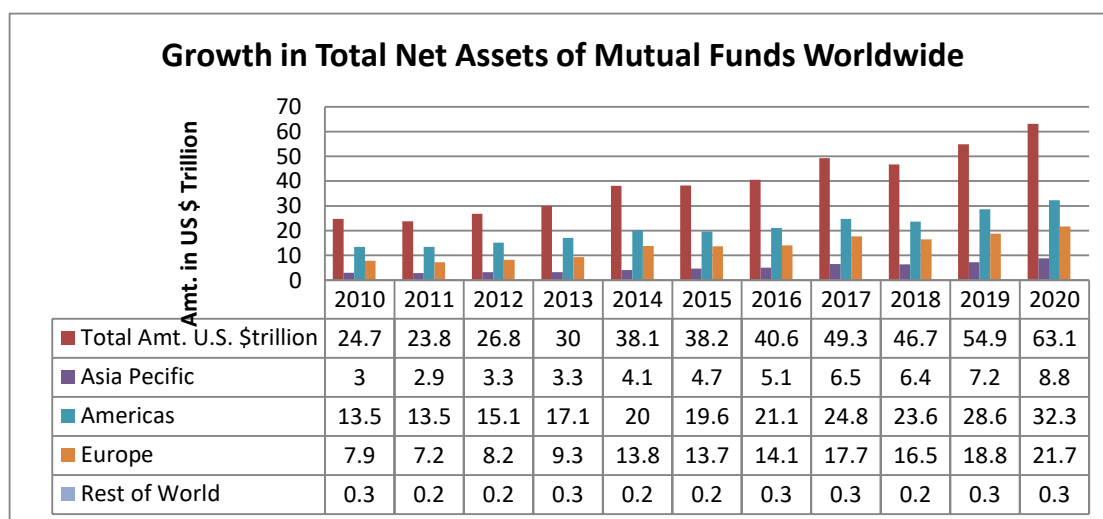
In February 2003, following the repeal of the Unit Trust of India Act 1963 UTI was split into two separate entities. One is the Specified Undertaking of the Unit Trust of India. The Specified Undertaking of Unit Trust of India, functioning under an administrator and under the rules framed by Government of India and does not come under the purview of the Mutual Fund Regulations.

The second is the UTI Mutual Fund, sponsored by SBI, PNB, BOB and LIC. It is registered with SEBI and functions under the Mutual Fund Regulations.

Growth of Mutual fund Industry Worldwide

The world wide mutual fund industry had witnessed the exponential growth as increasing in total net assets of world wide open ended funds from \$4.0 trillion in 1993 to \$63.1 in 2020, nearby 16 times growth in just 3 decades. This growth was shared across broad regions of the world: the United States, Europe, Asia-Pacific, and the rest of the world.

Figure: 1

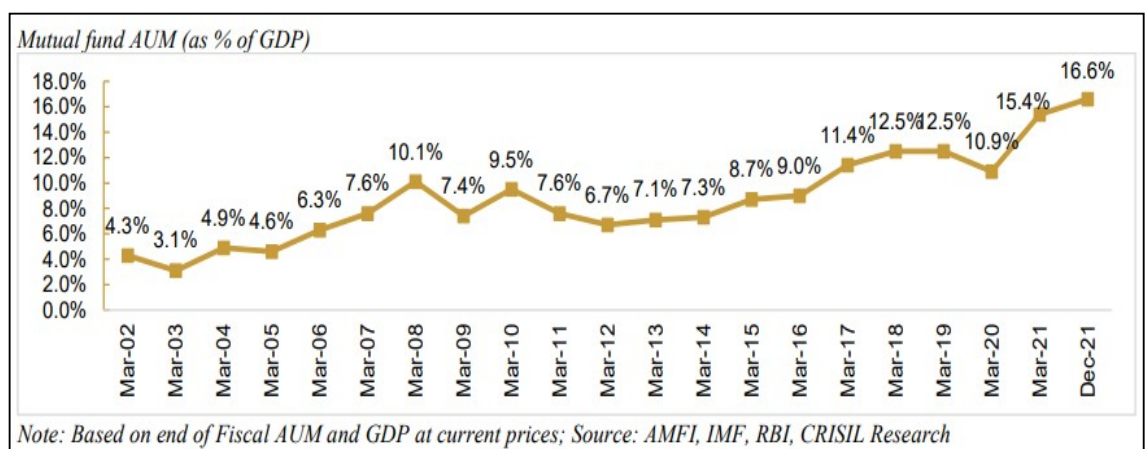
(Data Source: ICI fact book)

It is seen from above graph that total net assets in the year 2010 were 24.7\$ trillion and in 2020 it reached at 63.1\$ trillion with 10% CAGR. The highest growth rate found in Asia-Pacific region with 193% and followed by Europe (175%) and America (139%). Although, Americas consider as major contributor in total assets compared to other regions.

Growth and Performance of Mutual Fund Industry in India

The Indian mutual fund industry is fast growing and most competitive segment of the financial sector. However, it is observed that Indian mutual fund industry has not yet seen its global peak. India's Mutual Fund AUM-to-GDP ratio is low 16% against global average of 74% and US average 140%. Although, penetration of Indian mutual fund industry has reached all time high in December 2021. Indian mutual fund industry is witnessed for high inflows after covid-19 period and the mutual fund AUM to GDP ratio reached to new height of 16.6% in December 2021.

Figure 1.2
Mutual Fund AUM to GDP

Source: cafemutual.com

Table: Growth in Asset Under Management

(Amt. In Crore)

Year	AUM	Year	AUM	Year	AUM
1964-65	25	1983-84	1261	2002-03	79464
1965-66	26	1984-85	2210	2003-04	139616
1966-67	34	1985-86	3218	2004-05	149554
1967-68	49	1986-87	4564	2005-06	231862
1968-69	65	1987-88	6871	2006-07	326388
1969-70	88	1988-89	13456	2007-08	505152
1970-71	105	1989-90	19131	2008-09	417300
1971-72	119	1990-91	23161	2009-10	613979

1972-73	142		1991-92	37973		2010-11	592250
1973-74	172		1992-93	47734		2011-12	587217
1974-75	170		1993-94	62430		2012-13	701443
1975-76	177		1994-95	72967		2013-14	825240
1976-77	207		1995-96	74315		2014-15	1082757
1977-78	280		1996-97	70197		2015-16	1232824
1978-79	394		1997-98	68984		2016-17	1754619
1979-80	455		1998-99	68472		2017-18	2136036
1980-81	514		1999-00	113005		2018-19	2379584
1981-82	679		2000-01	90587		2019-20	2226203
1982-83	870		2001-02	100594		2020-21	3142764

The Industry's AUM had crossed the milestone of ₹10 Trillion (₹10 Lakh Crore) for the first time in May 2014 and in a short span of about three years, the AUM size had increased more than two folds and crossed ₹ 20 trillion (₹20 Lakh Crore) for the first time in August 2017. The AUM size crossed ₹ 30 trillion (₹30 Lakh Crore) for the first time in November 2020.

It is remarkable performance of Indian Mutual fund Industry in very short span. Currently, the industry crossed a milestone of 30 trillion AUM and stands at 32.30 trillion on February 2021.

Advantages of Investing Mutual Funds

1. **Diversification of Risk:** Investing in a mutual fund is an easy way to diversify your investments across many securities and asset categories such as equity, debt and gold, which helps in decreases risk.
2. **Professional investment management:** A mutual fund is managed by professional asset managers who have the expertise, experience and resources to buy, sell, and monitor investments.
3. **Well Regulated:** Mutual Funds come under the purview of SEBI (Mutual Funds) Regulations, 1996. For protection of Investors and making mutual funds transaction more transparent SEBI laid down strict rules and regulations.
4. **Liquidity:** In Open ended Mutual Funds Schemes Investor can easily liquidate units to meet their financial needs on any working day. But in Close ended schemes investors can redeemed only on maturity.

5. Tax Benefits: ELSS (Equity Linked Saving Scheme) offers tax benefit to investors. In ELSS scheme Investor can get benefit up to ₹1,50,000 under section 80C of the Income Tax Act, 1961.
6. Flexibility: In mutual funds there are various schemes offers so investor has wide choice of selecting best one as well as investor in future time can transfer easily its entire or partial investment from one scheme to another scheme.

Limitation of Investing in Mutual Funds

1. Risk: Investments in Mutual Funds are subject to market risk. Risks that are associated with mutual funds are settlement risk, liquidity risk, and default risk including the possible loss of principal.
2. Cost: Mutual funds AMCs hired expert peoples for managing investment, and so for that they are providing high perks and salaries to them and those expenses ultimately on investors' heads and it can reduce investors return.
3. Value of Investment: Investment Value may fluctuate as the price / a value / interest rate of the securities in which the Scheme invests fluctuates. Investors need to know daily NAV for valuation of their Portfolio.
4. Equity shares are subject to volatile and prone to price fluctuations on a daily basis While, Debt Securities are subject to the risk of an issuer's inability to meet principal and interest payments on the obligation.
5. Generally, Market value of debt securities is inversely related to interest rate movement. It observed, that when interest rates rise, prices of existing fixed income securities fall and when interest rates drop, such prices increase.

Conclusion

Indian mutual fund Industry is a fast growing and having marvellous growth over the years. Since, Indian investors are not more aware about its significance; the growth of the industry is not up to the mark with global peak. India's Mutual Fund AUM-to-GDP ratio is low 16% against global average of 74% and US average 140%. This paper also focused on the world's mutual fund industry and it is seen that the highest contributor in total assets of mutual fund industry is America, but the highest growth rate found in Asia-Pacific region.

This paper also focused over the concept of mutual funds and try to highlight the scenario of Indian mutual fund industry so, the potential investor class can also shift their investment in

mutual fund and this paper also helps to the various AMC's, mutual funds distributors and other mediators in regards that still this market is not fully occupied, there is lot of work remaining in order to develop and grow the Indian mutual fund market. The AMC's and Mediators should applied more efforts to inform the Indian investors in remote areas also as it is found that the village and other remote area's people are still not as much aware compare to cities and developed areas.

References

- Adhav, M. S., & Chauhan, D. P. (2015). RECENT TRENDS IN MUTUAL FUND INDUSTRY IN INDIA. *International Journal of Science, Technology & Management* , 4 (4), 54-61.
- sarish. (2012). A study of opportunities and challenges for mutual fund in India: vision 2020. *VSRD International journal of business & management* , 2 (4), 167-178.
- Sharma, M., Didwania, D. M., & D. K. (2020). GROWTH OF MUTUAL FUND INDUSTRY IN INDIA: AN OVERVIEW. *Alochana Chakra Journal* , IX (VII), 92-101.
- Sharma, P. G. (2016). THE DEVELOPMENT OF MUTUAL FUND INDUSTRY IN INDIA. *International Journal of Research – Granthaalayah* , 4 (7), 162-173.
- Seema Sharma, M. A. Khan, R. K. Srivastava, "Mutual Funds in India: Evolution, Significance and Need for Study in Reference to ELSS Mutual Funds", Department of Finance, Sydenham Institute of Management Studies, Research & Entrepreneurship Education (SIMSREE), Mumbai, India (University of Mumbai), Management, p-ISSN: 2162-9374, e-ISSN: 2162-8416, 2016; 6(4): 113-135, doi:10.5923/j.mm.20160604.03
- *Mutual Fund Fact Book*, Investment Company Institute, Washington, 2010 to 2021.
- <https://www.amfiindia.com/indian-mutual>
- <https://www.amfiindia.com/investor-corner/knowledge-center/SEBI-categorization-of-mutual-fund-schemes.html>

Saving and Investment Pattern Among Teachers in Kachchh District

¹Mr. Suresh V. Maheshwari and ²Dr. Anitaba S. Gohil

¹Research Scholar and ²Assistant Professor, Department of Commerce & Management,
BKNM University Junagadh – Gujarat

Abstract:

A Quality of education is determined by teacher's efficiency. Many factors are responsible for their professional advancement. Quality of life greatly influence competency of teacher. The quality of life is abreast with consumption, saving and investment. Teacher's pattern of consumption, saving and investment could reflect their economic behavior which impact profession and education system.

Various investment avenues, Post offices and Banks provide various schemes for saving and investment. In this context research titled "Saving and Investment Pattern among teachers in Kachchh district.

In present study descriptive research design is adopted. Primary data collected through well structure questionnaire. Total 100 samples were collected by random sampling method. Primary, secondary, higher secondary and university teachers are included in present study. Various statistical tools and techniques are applied to analyze the primary data. Study concluded that majority teachers have good knowledge of various saving schemes and they are doing savings and investment to meet the future needs. Life Insurance Schemes are the most popular investment option for teachers.

Keywords: Savings, Investment, Teachers

Introduction:

Teachers play a very crucial role in shaping future of students. From kindergarten to university, they impart knowledge and teach everything. Globe without teachers could be chaotic. Their professional advancement is decided by their quality of life. The quality of life is closely related to standard of living. Having certain material items like car, jewelry, homes are associated with standard of living. The ability to spend for education, medical, travel and entertainment also associated with quality of life. That's why managing personal finance has major affection on standard of living. So, teacher's pattern and attitude towards consumption,

saving and investment could reflect economic behavior which impact quality of life, profession and education system.

Financial institutions play vital role in growth of economy by arranging funds from surplus to deficit unit of economy. Economic growth depends on capital accumulation which depends on savings and investment. Correct investment decision leads to wealth creation. Investment decisions which applied with lack of knowledge and information are not profitable in future. The present study is design to examine saving and investment pattern among teachers in Kachchh district of Gujarat state.

Objectives:

- 1) To analyze teacher's saving and investment pattern.
- 2) To examine current saving and investment preferences among teachers.
- 3) To find out the various factors influencing saving and investment.
- 4) To make an appropriate suggestion for saving and investment among teachers.

Limitations:

- 1) This study is limited to teachers only.
- 2) This study covers only Kachchh district.
- 3) Limited sample size is taken.

Methodology:

Primary data is collected by well-structured questionnaire for present study. Total 100 teachers taken as samples with break-up of 25 primary school teachers, 25 secondary teachers, 25 higher secondary teachers and 25 university teachers in Kachchh district.

Primary data analyzed through Microsoft Excel. Various statistical tools such as percentage and diagrams are used for data analysis.

Research Problem:

In research process problem formulation is the first step. Formulation of problem denote that for which study is to be carried out. So, in present study research problem is to analyze saving and investment pattern among teachers in Kachchh district.

Literature Review:

Dr. Ananthapadhananabha Achar (2012), has studied investment and saving behaviour of teachers in Udupi district. He found that teachers are using postal savings, life insurance, PPF, Jewellery and bank deposits as saving and investment avenue popularly. Among all teacher's proportion of monthly income invested is low. They prefer low-risk return investment avenue. Tax exemption, safety and liquidity are greatly influence on selecting investment avenues. They got information from colleagues and friends.

Dr. D. Umamaheshwari & Ms. K. Suhanthi (2015), has analyzed savings and investment pattern of teachers of Sirkali Town of Tamil Nadu. They stated that majority of the teachers saving as bank deposit, post office deposit, gold and LIC. Investment pattern is influenced by number of family members. Person who has less dependent. In spite of low income, they are saving for future needs.

V. Dhayalan, C.R. Santhilnathan, P.Venkatesh & M. Krishnamoorthy (2018), they surveyed on saving and investment preferences among government school teachers in Vellore. They concluded that teachers prefer normal living standard rather than luxurious life style. They are aware of importance of proper investment of their savings. Children's education & marriage are the main goal for savings. Annual income and saving & investment preference having significant relationship.

Dr. G. Parimalarani (2018), has examined motives and factors of savings and investment among teaching faculty of Alagappa University in Tamil Nadu. He stated that they have potential to save for betterment of their family. Saving and investment have less priority while maintaining better lifestyle is on top priority. Growing consumerism leads to saving and investment. Those who are saving more should offer special incentives. This innovative saving component could boost saving and investment.

Dr. R. Arul & R. Arvinth (2019), has conducted research on behaviour factors of saving and investment among school teachers in Kulithail Town. He found that majority having high awareness of saving bank account. They prefer investment for tax benefits and income. Their expected rate of return is 7-10% on investment. Brokers are the source of information. Teachers have knowledge about their investment plan and up to date information. There is lack of awareness about stock market among teachers.

Siddharth Dhongde & Vilas Epper (2020), has studied on tax savings investment strategies. They conducted survey on salaried individuals in Aurangabad city. They reveal that public

provident fund is mostly adopted by salaried individual as an investment instrument, then LIC, National Saving Certificates, Home loans, Fixed deposits and ELSS. Tax planning has impact on personal finance and it requires multiple perspectives. By understanding the rules of taxation, successful tax planning starts.

Dr. Sohail Imran Khan & Rohat Sheikh Esmaeel Zada (2021), has conducted research on financial planning and various tax saving options among teachers of Nagpur. They stated that teachers are aware about tax system. They started saving as they get job. They are well educated about tax saving and financial planning. LIC premium is the most prefer option for investment among teachers. They are saving to fulfil their future needs.

Data Analysis & Interpretation:

Researcher used simple percentage analysis, diagrams and charts to analyze primary data and interpretation.

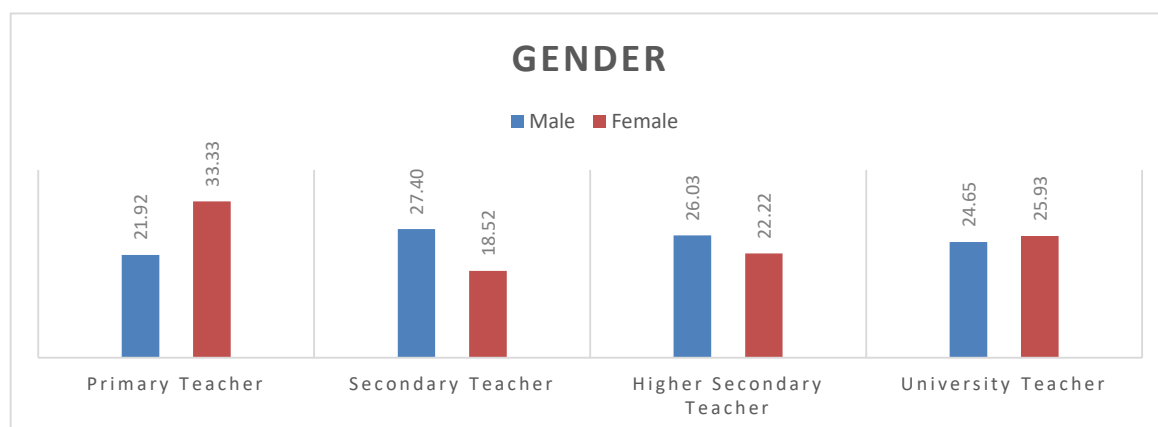
Demographic Profile:

Table 1 Gender

	Primary Teacher	Secondary Teacher	Higher Secondary Teacher	University Teacher	Total
Male	21.92%	27.40%	26.03%	24.66%	73
Female	33.33%	18.52%	22.22%	25.93%	27

(Source: Primary Data)

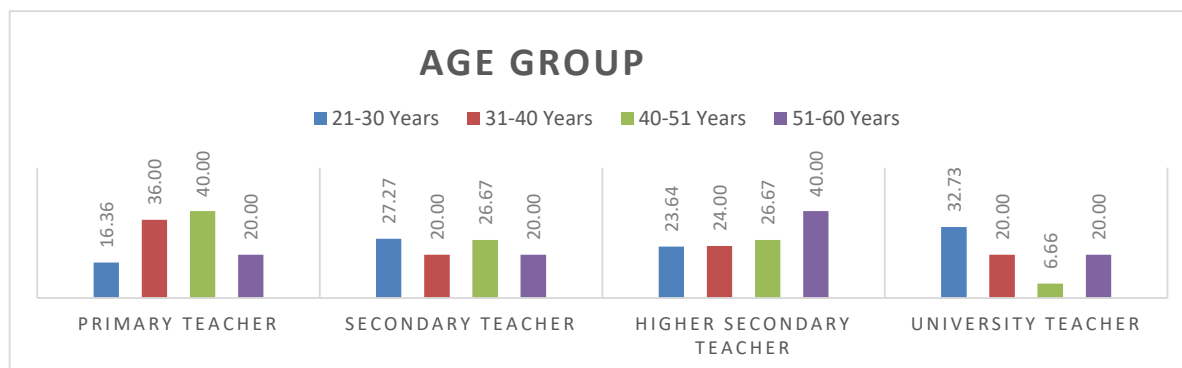
Above table 1 shows that 21.92% of primary teachers are male while 33.33% are female.

27.40% secondary teachers are male while 18.52% are female. In higher secondary 26.03% are male teachers whereas 22.22% are female teachers. 24.66% are university teachers are male while 25.93% are female teachers.

Table 2 Age Group

Age Group (In Years)	Primary Teacher	Secondary Teacher	Higher Secondary Teacher	University Teacher	Total
21-30	16.36%	27.27%	23.64%	32.73%	55
31-40	36.00%	20.00%	24.00%	20.00%	25
41-50	40.00%	26.67%	26.67%	6.66%	15
51-60	20.00%	20.00%	40.00%	20.00%	5

Above table 2 reveals that in age group of 21 to 30 years 16.36% are primary teachers, 27.27% are secondary teachers, 23.64% are higher secondary teachers and 32.73% are university teachers. In age group of 31 to 40 years 36% are primary teachers, 20% are secondary teachers, 24% are higher secondary teachers and 20% are university teachers. In age group of 40 to 51 years 40% are primary teachers, 26.67% are secondary teachers, 26.67% are higher secondary teachers and 6.66% are university teachers. In age group of 51 to 60 years 20% are primary teachers, 20% are secondary teachers, 40% are higher secondary teachers and 20% are university teachers.

Table 3 Marital Status

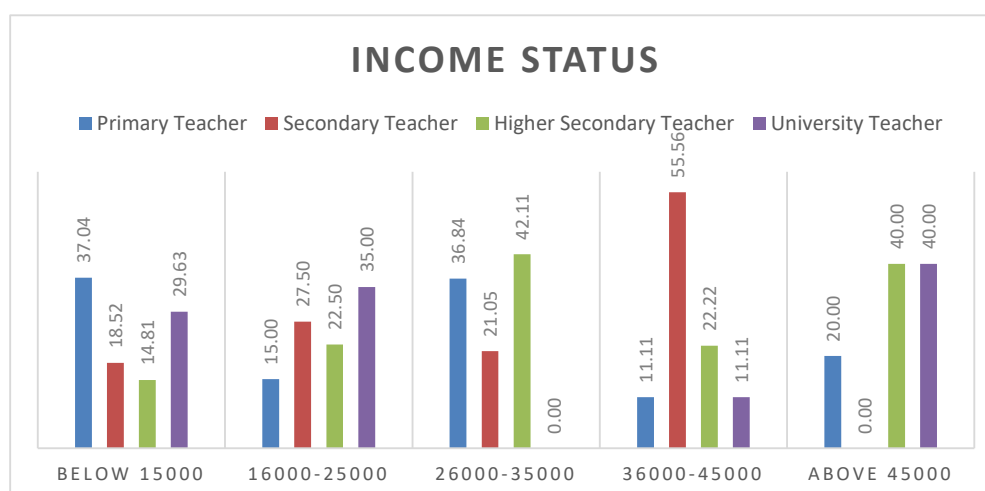
Status	Gender	Primary Teacher	Secondary Teacher	Higher Secondary Teacher	University	Total
Married	Male	24.07%	27.78%	20.37%	27.78%	54
	Female	23.08%	23.08%	46.15%	7.69%	13
Unmarried	Male	11.11%	27.78%	44.44%	16.67%	18
	Female	38.46%	15.38%	0.00%	46.15%	13
Others	Male	100%	0.00%	0.00%	0.00%	1
	Female	100%	0.00%	0.00%	0.00%	1

Above table 3 shows that 24.07% primary male teachers are married, 27.78% secondary male teachers are married, 20.37% higher secondary male teachers and 27.78% of university male teachers are married. While 23.08% primary female teachers are married, 23.08% secondary

female teachers are married, 46.15% higher secondary female teachers are married and 7.69% university female teachers are married. 11.11% primary teachers, 27.78% secondary teachers, 44.44% higher secondary teachers and 16.67% of university male teachers are unmarried. Whereas 38.46% of primary teachers, 15.38% of secondary teachers and 46.15% of university female teachers are unmarried.

Table 4 Income Status

Income	Primary Teacher	Secondary Teacher	Higher Secondary Teacher	University Teacher	Total
Below 15000	37.04%	18.52%	14.81%	29.63%	27
16000-25000	15.00%	27.50%	22.50%	35.00%	40
26000-35000	36.84%	21.05%	42.11%	0.00%	19
36000-45000	11.11%	55.56%	22.22%	11.11%	9
Above 45000	20.00%	0.00%	40.00%	40.00%	5

Above table 4 reveal that 37.04% of primary teachers have income below Rs. 15000 per month, 18.52% from secondary school, 14.81% from higher secondary school and 26.63% of university teachers have income below Rs. 15000 per month. 15% of primary teachers have income between Rs.16000 to 25000 per month, 27.50% from secondary teachers, 22.50% from higher secondary teachers and 35% from university teachers have income between Rs. 16000 to 25000 per month. In income group of Rs. 26000 to 35000 per month, 36.84% are primary teachers, 21.05% secondary teachers, 42.11% are higher secondary teachers and 00% are from university department. Income Rs. 36000 to 45000 per month, 11.11% are primary teachers, 55.56% are secondary teachers, 22.22% higher secondary teachers and 11.11% are from university department. Income above Rs. 45000 per month, 20% are primary teachers, 40% are higher secondary teachers and 40% are from university department.

Table 5 Educational Qualification

B.Ed.	Other Graduate	Post Graduate	Other	Ph.D.
44	10	35	8	3

(Source: Primary Data)

Above table 5 shows that 44% of teachers having educational qualification of B.Ed., 35% are post graduate, 10% teachers have other graduate degree, 8% have other qualification while only 3% teachers have Ph.D. degree.

Table 6 Type of Family

Joint	72%
Separate	28%

(Source: Primary Data)

From above table 6, it can be found that 72% of teachers are living in joint family whereas only 28% teachers have separate living.

Table 7 When Started Savings

Particulars	%
Before Job	17%
After Job	76%
Comer Under Tax Slab	7%

(Source: Primary Data)

Above table 7 shows that 17% teachers were doing saving before getting job, 76% teachers were doing started saving after getting job while only 7% teachers started saving when they came under tax slab.

Table 8 Savings & Investment, Knowledge of plan and Satisfaction about Schemes:

Particulars	Yes	No
Savings & Investment	77%	23%
Knowledge about Investment Plan	78%	22%
Satisfaction about Saving & Investment Schemes	77%	23%

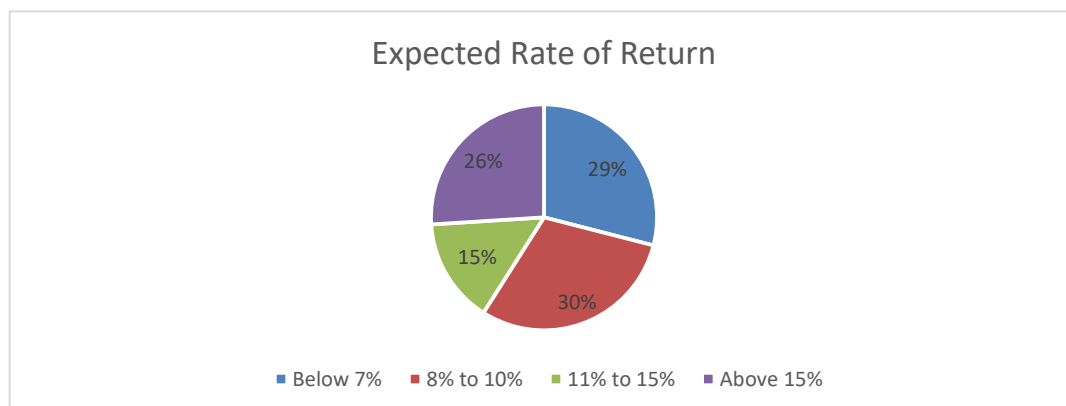
(Source: Primary Data)

Above table 8 suggest that 77% teachers are doing saving and investment while only 23% are not doing saving and investment. It can be found that 78% teachers have knowledge about their investment plan whereas 22% teachers don't have enough knowledge about their investment plan and 77% teachers have satisfaction about saving & investment schemes whereas 23% teachers are not satisfied about their saving & investment schemes.

Table 9 Expected ROR:

Below 7%	8% to 10%	11% to 15%	Above 15%
29%	30%	15%	26%

(Source: Primary Data)

Above table 9 reveal that 29% teachers expected rate of return is below 7%, 30% teachers expecting rate of return is 8% to 10%, 15% teachers expected rate of return is 11% to 15% while 26% teachers expect rate of return above 15%.

Table 10 Savings & Investment:

Saving Levels	Below 15000	22.89%	25.30%	24.10%	27.71%
	Above 15000	35.29%	23.53%	29.41%	11.76%

(Source: Primary Data)

From the above table 10 it can be found that 22.89% at primary teachers are saving below 15000, 25.30% secondary teachers, 24.10% of higher secondary teachers and 27.71% at university teachers are saving below Rs. 15000 Per annum. Whereas 35.29% of primary teachers, 23.53% of secondary teachers, 29.41% of higher secondary teachers and 11.76% of university teachers are saving above 15000 Rs.

Table 11 Investment Options:

Sr. No.	Options	In Percentage
1	LIC	22.63
2	Bank Fixed Deposit	20.77
2	Post Office	16.06

4	National Saving Certificate	3.29
5	Shares	7.53
6	Mutual Funds	10.39
7	Gold/Silver	12.23
8	PPF	7.10

(Source: Primary Data)

From above table 11 it could be found out that 22.63% of teachers are prefer investment in Life Insurance, 20.77% prefer investing in Post Office, 3.29% are investing in NSC, 7.53% teachers prefer investment in shares, 10.39% teachers are doing investment in Mutual fund, 12.24% prefer investment in Gold/Silver and 7.10% teachers gives preference to investment in PPF.

Table 12 Purpose of Savings

Sr. No.	Purpose	In Percentage
1	To save tax	15.47
2	Children's Education	18.35
3	Children's Marriage	4.83
4	To purchase property	13.52
5	To meet future needs	25.62
6	To get Assured Return	13.03
7	Other	9.18

(Source: Primary Data)

Above table 12 suggested that 15.47% of teachers are doing saving and investment to save tax while 18.35% of teachers motive for saving is children's education, 4.83% teachers are saving for their children's marriage, 13.52% of teachers prefer saving to purchase property while 25.62% teachers are saving to meet their future needs.13.03% teachers motive for saving is to get assured return while only 9.18% teachers having other goal for saving.

Table 13 Source of Information:

Sr. No.	Particulars	In Percentage
1	Agents	10.76
2	Financial Institutions	10.76
3	Internet	14.5
4	Advertisement	15.58
5	Friends & Relatives	36.56
6	Colleague	11.84

(Source: Primary Data)

Above table 13 reveals that 10.76% of teachers got information about agents and financial institutions. 14.50% teachers informed by internet, 15.59% got information from advertisement and 36.56% of teachers source of information is friends and relatives while 11.84% of teachers get information from their colleagues.

Table 14 Problem Faced by you:

Sr. No.	Problems	In Percentage
1	Lack of information about schemes	26.23
2	Less interest rate	25.12
3	Less income	21.87
4	Unskilled employees	12.59
5	Delay services	14.19

(Source: Primary Data)

Above table 14 shows that 26.23% of teachers facing problems due to lack of information about various schemes and 25.12% teachers believe there is less interest rate, 21.87% of teachers having problem of less inform, 12.59% of teachers believe there are unskilled employees while 14.19% of teachers facing problem delay services.

Major Findings:

1. Maximum male teachers are from secondary school and maximum female teachers are from primary school.
2. Maximum university teachers are falling under young age group of 21 to 30 years of age. While in age group of 41 to 50 years university teachers are very less in number.
3. Majority of female teachers are married from higher secondary school while majority of female teachers are unmarried from university department.
4. Maximum primary teachers have monthly income below Rs. 15000. Majority of university teachers have monthly income above Rs. 45000.
5. Majority of the teachers have educational qualification of B.Ed. degree whereas teachers who having Ph.D. degree are very less in number.
6. Majority of the teachers are living in joint family.
7. Majority of the teachers started saving after getting job.
8. Majority of the teachers are doing saving and investment.
9. Majority of the teachers have good knowledge of their investment plan.

10. Majority of the teachers have satisfaction about their saving & investment plan.
11. Majority of teachers expected rate of return is 8% to 10%.
12. Majority of the university teachers are saving below Rs. 15000 while majority of primary teachers are saving above 15000.
13. Majority of teachers prefer investment in life insurance (22.63%) while investment in NSC is very low (3.29%)
14. Majority of teachers purpose of saving is to meet future needs (25.62%) while very few teachers' goals of saving is children's marriage (4.83%).

Majority of the teachers get information about saving and investment from friends and relatives.

Conclusion:

The present study made an attempt to analyse saving and investment behaviour and pattern among teachers. The characteristics such as age marital status, gender, educational qualification, type of family and number of dependents has been analysed. Other core characteristics such as income, saving level and their preference also examined. This study was carried out among teaching community of Kutch district of Gujarat state. Which special focused on saving and investment pattern. This study is limited to one community and one particular district, so conclusion cannot be applicable to whole society in all states.

From the present study it is concluded that most of the teachers started saving after getting job and majority of teachers are doing saving of their investment plan and highly satisfy. Life insurance is the most prefer investment option by teachers. And their main motive of savings is to meet future needs.

Suggestions:

It is noted that there is lack of information about saving and investment schemes among teachers. So, awareness camps and seminars should be arranged by various investment avenues to create more awareness. Interest rate should be revise to attract more teachers for investment. Services should be expeditious to save time.

References:

- 1) Dr.Ananthapadhma Achar (2012): "Saving and Investment behaviour of teachers – An Empirical Study", IIPSS, Vol 2(8), pp-263-286.
- 2) Dr.D.Umamaheswari & Ms. K. Suganthi (2015): "Investment Pattern and Saving of Teachers at Sirkali Town in Tamilnadu", IIMSR, Vol 3(12), pp-72-75.

- 3) V. Dhayalan, C.R.Senthilnathan, P.Venkatesh & M.Krishnamoorthy (2018): "Saving habit and Investment preference of Government school teachers in Vellore District", IJMPERD, Vol 8(3), pp-922-926.
- 4) Dr. G. Parimalarani (2018): "Factors and motives of saving and investment of teaching faculty in the Affiliated colleges of Alagappa University, Indian Journal of Research, Vol 7(7), pp-125-126.
- 5) Dr. R. Arul & R. Arvindh (2019): "Behavioral Factors of Investment and saving habits among higher secondary school teachers in Kulithalai Town, ReTeLL, Vol 21.
- 6) Sidharth Dhongde & Vilas Epper (2020): "Tax saving Investment Strategies among salaried individuals in Aurangabad city", IJMH, Vol 4(10), pp-113-118.
- 7) Dr. Sohail Imran Khan & Rohat Sheikh Esmaeel Zada (2021): "A study about Financial Planning and Tax saving options for primary and secondary teachers of Nagpur Region", Elementary Education Online, Vol 20(1), pp-2497-2502.

Ms. Mayuri Gondhia,
Research Scholar, P.G. Department of Law, Swaminarayan University, Kalol

Introduction:

Intellectual Property related to any original creation of the human intellect such as artistic, literary, technical or scientific creation or structure. Intellectual Property Rights refer to the legal rights given to the maker or creator to protect his creation for certain period of time. These legal rights give an exclusive right to the creator or his assignee or his attorney to fully utilize and enjoy his creation for given period of time. It is very well proved and accepted that Intellectual Properties play a vital role in the modern economy. There has been huge jump in research and development costs with a relevant jump in investments required for putting a new technology in the market place. The Investments (Time, Energy, Money Etc) of the developers of technology have become very high and therefore the need to protect the knowledge from unlawful use had become advisable and appropriate, at least for a certain period of time, that would ensure recovery of the research and development and other related costs and sufficient profit for continuous investments in the same. Intellectual Property Right is a strong tool to protect investments, times, money, efforts invested by the creator of an Intellectual Property. Thus, Intellectual Property Right, in this way provides the economics growth of a country by encouraging healthy competition and motivating industrial development and economic growth. In India specifically, the different forms of Intellectual Property Rights are Copyright, Trademarks, Patents, Designs, and Trade Secrets etc.

Scope of Intellectual Property Rights:

Intellectual Property Rights includes Copyrights, Patents, Trademarks, Industrial Designs and Trade Secret etc. There is a conventional type of classification of Intellectual Property as industrial property and copyrights. Industrial properties include exclusive inventions (Patent), property interest on minor invention and commercial Interests or creations (Trademarks, Trade names, Designs etc)¹

Patents:

A Patent is a type of Intellectual Property Right which allows the holder of the right to completely make use of and sale a creation, when one develops a creation on his own. The creation can be a new process, machine, manufacture composition of matter. It cannot be an

obvious editing of the prior art. It must involve an inventive step. A person who has got a patent right has an exclusive right. The exclusive right is a true monopoly and ownership but it comes along with an administrative process.

Copyrights:

It is an intellectual property which does not give an exclusive right over an exclusive right over an idea but the appearance of ideas which makes it different and unique from patent. Patent is related with inventions or solutions of technical or scientific problems where as copyright is field which contains right of artistic, literary, creativity, musical, audio visual, software etc. It protects not ideas but expressions of ideas but expressions of ideas as contrast to patent.

Copyright protects original appearance of ideas, the ways the work is done, the language is used etc. It applies for all the copyrightable works. Copyright lasts for longer period of time, the practice is life of author plus 60 years after his/ her life. Administrative procedures are not required where as in Patent Laws it's not like that. Owner of patent also need to pass through the administrative procedure after licensed period of such property.

Trademarks:

It is as system of the law giving protection graphic representation to words or logos or depending on jurisdiction question such as smell or sound which are differentiating in nature and provide as source recognition. There is also a recent/current phenomenon which is representing in their smell and sound. It enables the customer to recognize the goods from others. They serve as a source recognizer. Once there is a valid representation, it gives the trademark owner an exclusive right.

It begins with registration and publication of the marks and symbols. Marks or symbol deserves protection even though they are not registered. They do have existence forever so long as the good with which they are associated continued to be sold. But trademark requires to be renewed.

Industrial Design Law:

A design is a kind of intellectual property which gives an absolute right to a person who has created a unique appearance of a product. It deals with appearance, how it looks like.

Appearance is most important because consumers are interested in the outer look of a product. They are absolutely interested in appearance, not quality.

The principles which have been utilized in developing industrial design law are from experiences of Patent Law and Copyright Law. Design Law makes close to patent law since they are also founded in patent law. Duration of design is most of the time 10 years.

Nature of Intellectual Property

Intellectual properties have their own peculiar features. These features of intellectual properties may serve to identify intellectual properties from other types of properties². Thus, we will discuss them in brief.

1. Territorial

Any intellectual property issued should be resolved by national laws. Why is it an issue? Because intellectual property rights have one characteristic which other national rights do not have. In ownership of intellectual property of immovable properties, issues of cross borders are not probable. But in intellectual properties, it is common. A film made in Hollywood can be seen in other countries. The market is not only the local one but also international.

2. Giving an exclusive right to the owner

It means others, who are not owners, are prohibited from using the right. Most intellectual property rights cannot be implemented in practice as soon as the owner got exclusive rights. Most of them need to be tested by some public laws. The creator or author of an intellectual property enjoys rights inherent in his work to the exclusion of anybody else.

3. Assignable

Since they are rights, they can obviously be assigned (licensed). It is possible to put a dichotomy between intellectual property rights and the material object in which the work is embodied. Intellectual property can be bought, sold, or licensed or hired or attached.

4. Independence

Different intellectual property rights subsist in the same kind of object. Most intellectual property rights are likely to be embodied in objects.

5. Subject to Public Policy

They are vulnerable to the deep embodiment of public policy. Intellectual property attempts to preserve and find adequate reconciliation between two competing interests. On the one hand, the intellectual property rights holders require adequate remuneration and on the other hand, consumers try to consume works without much inconvenience³.

6. Divisible (Fragmentation)

Several persons may have legally protected interests evolved from a single original work without affecting the interest of other right holders on that same item. Because of the nature of indivisibility, intellectual property is an inexhaustible resource. This nature of intellectual property derives from intellectual property's territorial nature. For example, an inventor who registered his invention in Ethiopia can use the patent himself in Ethiopia and License it in Germany and assign it in France. Also, copyright is made up of different rights. Those rights may be divided into different persons: publishers, adaptors, translators, etc.

References:

1. <https://blog.ipleaders.in/ipr-description/>
2. <https://www.abyssinialaw.com/online-resources/study-on-line/item/467-concept-scope-and-nature-of-intellectual-property-rights>
3. <https://www.abyssinialaw.com/study-on-line/388-intellectual-property-law/7338-concept-scope-and-nature-of-intellectual-property-rights>

YOGA FOR MENTAL HEALTH AND WELL BEING

Nikunj Manubhai Parmar

M.A Philosophy, Dept. of Philosophy, University of Mumbai.

np240392@gmail.com

Abstract:

Indian Philosophy is a term that refers to schools of philosophical thought that originated in the Indian subcontinent. Over the ages there has been continuity in enlarge this filed of philosophical enquiry, which as lead to a wide range of scriptures and systems of philosophy. The Yoga School, which was founded by Patanjali, was closely allied with Samkhya, and accepts its epistemology and metaphysics it was introduced by Patañjali in the 2nd century BC. The Practice of Yoga as a discipline had been done since ancient times. However, since its alliance with the Samkhya, it tried to develop a specific philosophy of its own, which would be in harmony with the Samkhya Philosophy. Though the popular understanding of Yoga equates it with just the asanas, there are eight steps prescribed for its practice, which emphasize internal and external cleansing, self - discipline physical fitness, and meditation, which result in alertness and mental strength. Yoga as a term used for a system of abstract meditation or mental abstraction. Someone who practices yoga or follows the yoga philosophy with a high level of commitment is called a yogi or yogini. Virtually everyone can see physical benefits from yoga, and its practice can also give psychological benefits, such as stress reduction and a sense of well-being, and spiritual benefits, such as a feeling of connectedness with God or Spirit, or a feeling of transcendence. Mental stress is an important part of our life. It is the biggest challenge to live a life without stress and to continue with the peace of mind. In this paper it is an attempt to made the discuss yoga philosophy in present day intellectual world as well its application to maintain human well-being.

- Philosophy of Yoga:

“The word Yoga comes from a Sanskrit root which means “to go to trance, to meditate.” Others however derive it from a root which means to join and Yoke in English is said to be the same word as Yoga. Both roots are feasible- in the case of the root to join, Yoga would mean the science that teaches the method of joining the human soul with God. The philosophy of Patanjali is essentially dualistic. The Jivas or Purusas or human egos are separate individual entities and exist from eternity; so is also Prakriti and so also Ishwara or God. It thus believes in there Eternal co-existent principles, the God, the Man and the

Matter.”The famous phrase Astanga Yoga is an important part Yoga philosophy. In this five are sternal, as if, compared to last three. The eight angas are as given below:

1. Practice Yama or Restraint, i.e. be moral. This restraint or Yama consists of five subdivisions-(a) does not kill or injure any being. Be kind to all. Ahimsa, (b) Speak and act truth; (c) Steal not, nor acquire illicit gains, (d) Practice continence and celibacy, (e) Be not avaricious. These are universal rules.
2. Niyama or Observance. This is also five-fold –(a) Be clean in body and mind, (b) Be contented, (c) Practice asceticism and austerity, (d) Study sacred books, Be devoted to God.
3. The third Anga of Yoga is Asana or Posture.
4. The fourth Anga of Yoga is the much abused Pranayama or regulation of breath.
5. The fifth Anga of yoga is Pratyahara or Abstraction.

All the above five are Baharanga or the external. The internal yoga which has to deal with the mind and mind also consists of the last three Angas- Dharna, Dhayana and Samadhi. When the stage of catalepsy is reached, the Yogi fixes his mind on any particular portion of his body. This holding the mind in a particular part is dharna or concentration. The continuation of the mental effort to keep the mind there is Dhyana or meditation. This meditation (Dhyana) turns into samadhi or contemplation when the Self is lost as if it were, the objects of meditation alone remains in the mind and shines out alone.

In other words we can summarise Yoga as a spiritual effort to attain perfection through strict control of the body and the mind. This control to be effected by a special stem of physical culture and spiritual discipline. This was the mission of the Yoga. The aim is to reach perfection through a state of ecstasy in which the soul or self- the ‘I’-was completely separated from the surrounded physical world of reality.

- Yoga as a Part of India Psychology:

While defining Indian Psychology we can say that Psychology in the Indian Tradition is an ‘inner discipline in search of realizing truth and perfection in the human condition. The goal is to

find oneself in an unconditioned and unmasked state. According to Neeltje Huppes, “The central Idea of Indian philosophy is that consciousness is the origin and base of

manifestation. The ancient ages do not arrive at this knowledge by a strict mental reasoning and were not content with a mental idea. They discovered the foundation of their philosophical principles through a direct intuitive perception and inner experience. This is how, throughout the ages Indian thinkers considered philosophy to be connected to a practical spiritual discipline.”

Since Indian psychology is based on Indian philosophy it has developed many methods and techniques for experiencing consciousness in ourselves. “Indian psychology has its root in Indian Philosophy and shares its emphasis on knowing by experience. Through personal experience the acharyas (Teachers or mentors) worked out the philosophy in further details in psychological theories and applied these on themselves and their students. They found methods and processes for contacting the universal planes of consciousness from the lowest to the higher, and subsequently, studies how these planes manifest and interact in human nature. This is how Indian psychology can contribute to detailed understanding of cosmic principles and to an elaborate knowledge of psychological processes in the human being. A core characteristic of Indian psychology is that it addresses the complete human beings-not only the body, heart and mind, but also soul and spirit.”

While talking about the methods of Indian psychology he again said, “Self-observation and self-enquiry are the main methods of self-development and self-perception in most of the systems of Indian Psychology. Amongst the systems that are presently known and practiced all over the world are Hatha yoga, Vipassana and the Kriya yoga of Patanjali. Integral psychology, as envisaged by Sri Aurobindo, is a life-affirming synthesis of many systems. It has as its aim to express in the midst of life, in our thoughts, feelings and actions, our union with the Supreme or divine Consciousness.” So, we can see that in the present day discussion of Indian Psychology, we can find that Yoga Philosophy can be an important part of it. Further, “Yoga is a method of transcognitive states. Realization takes different forms relative to different dispositions of the seekers these include knowledge focuses jnana yoga to meet the thought needs, devotion-filled bhakti yoga to deal with one’s passionate nature, and action oriented karma yoga for those dominated by the impulse to act. Thus, wisdom, worship and work are three distinct routes to self-realization”.

- Yoga and Stress Management:

Every person is suffering from stress today. The present day a socio-economic problem creates dilemma and psychological stress. When this stress continuously follows humans it

developed a psychological disorder. The feelings of distrust, regret, sad emotions, emotional imbalance creates low self-esteem and lack of confidence. Isolation and lack of meaning towards life also give a hard punch to his personal and social life. Without meaning, life is wastage, futile and empty. All failures of life are a big challenge to human well-being. “The Path of Yoga is based on sound psychological foundation. Hence to appreciate this path, the psychology of Yoga must first be understood. The most important element in the psychology of Yoga is Chitta. Chitta is the first modification of Prakriti in which there is the predominance of Sattva over rajas and tamas. It is material by nature, but due to the closest contact with the self it is enlightened by its light. It assumes the form of anything in whose contact it comes. Due to the modifications of the Chitta according to objects, the self knows these objects. According to Yogasutra, though there is no modification in the self, except as the reflection of the changing Chitta Vriattis (modifications of Chitta), there is an appearance of change in it, just as the moon reflected in the river seems to be moving. When true knowledge is attained, the self ceases to see itself in these modifications of the Chitta and gets rid of attachment and aversion to the worldly pleasures and sufferings. This attachment and aversion is bondage. The only way to get rid of this bondage is to control the modification of the chitta. This control is the result of Yoga. In the words of Patanjali, “Yoga is the cessation of the modification of Chitta. (Yogah Chittavrittinirodha).”

When we come to psychological components, it’s a reality that “All psychological problems arise ultimately from a misapplication of the energy of consciousness. Instead of uniting with the eternal inner reality in which is lasting joy, we attach ourselves to transient external objects whose fluctuations bring pain. The practice of Yoga, or inner integration, resolves all psychological problems by merging the mind back into its immutable source of pure consciousness, in which resides perfect peace. For this reason, Yoga is an integral and important part of Ayurveda, the science of life, particularly for treating psychological disorders.”

The Yoga Sutra, “the main classical text on Yoga, defines Yoga as “the calming of the operations of consciousness.” Again, the term for consciousness or mind is Chitta, referring to all conscious and unconscious thought potentials. Calming means eliminating all the negative conditionings lodged in the mind and heart. To achieve complete calm requires control of the different functions of consciousness through intelligence, mind and ego, along with detachment from the vital force and physical body, this is a deeper and more profound definition than the common idea of Yoga today, which may be little more than exercise or

stress reliefs. The rules of yogic development, which can treat psychological imbalances as well, are:

- 1) Consciousness (Chitta) must be calmed and emptied.
- 2) Intelligence (Buddhi) must be reoriented and sharpened.
- 3) Mind (Manas) and senses must be controlled and internalized.
- 4) The (Ahankara) ego must be dissolved.
- 5) The vital-force (Prana) must be balanced and strengthened.
- 6) The body must be purified.

These different processes go together, without one the others cannot succeed. We can find the same line of thought in Buddhism. The Buddha felt that it was imperative to cultivate right mindfulness for all aspects of life in order to see things as they really are, or in other words, to "stop and smell the roses." He encouraged keen attention and awareness of all things through the four foundations of mindfulness: 1. Contemplation of the body 2. Contemplation of feelings 3. Contemplation of states of mind 4. Contemplation of phenomena In a word, mindfulness is about experiencing the moment with an attitude of openness and freshness to all and every experience. Through right mindfulness, one can free oneself from passions and cravings, which so often make us prisoners of past regrets or future preoccupations.

Right Concentration is a mental discipline that aims to transform your mind. As the core practice of "meditation," right concentration is a foundational activity within Buddhist thought and practice. According to Buddha, there are four stages of deeper concentration called Dhyana: 1) The first stage of concentration is one in which mental hindrances and impure intentions disappear and a sense of bliss is achieved. 2) In the second stage, activities of the mind come to an end and only bliss remains. 3) In the third stage, bliss itself begins to disappear. 4) In the final stage, all sensations including bliss disappear and are replaced by a total peace of mind, which Buddha described as a deeper sense of happiness.

A human must try to reduce stress from his life and try to get happiness from all available resources. Stress less mind leads to a happy life. If we want to be happy always we must try to free ourselves from all kinds of stresses and make a balance with stressful situations. The Practice of Yoga, via Asans, Pranayam, Dhayan etc. made us stress less and energizes our

mind and heart. Even the Dalai Lama has said that in order to be a good person and a happy person, it's not necessary to practice Buddhism, or for that matter any religion. After all, neither is needed for virtuous states of mind such as kindness, love, respect for others and a desire to help them to arise. "It is these positive states of mind themselves that bring happiness to the individual and the people he or she engages with," says Lungtok. "Therefore as we're all seeking happiness, it makes sense to try to be as good as possible." In our daily practice of refraining from thoughts, words, and actions that cause suffering, we can find support in adopting a commitment to core values that nurture and deepen our sense of internal and physical well-being. Here are ten values I find particularly beneficial to developing an enduring sense of well-being.

- Be truthful in what you say (wise speech) and speak with wise compassion.
- Be genuine and authentic. We so often protect the "false pride" of the ego or else "package ourselves" for acceptance, approval, or popularity and this is not a winning strategy for well-being.
- Be kind in all that you do and say.
- Be compassionate to those who are in pain and/or experiencing difficulty. Compassion is contingent on what's happening.
- Act and make choices in terms of relatedness. Know that you are part of something larger.
- Honor your own creativity. Pay attention to what you care about and align your outer priorities accordingly.
- Maintain a personalized life balance such that you primarily spend time on areas you care about. This requires that you know what matters to you and that be absolutely honest as to how you are spending your time and life energy.
- Continue to learn and grow (personally and/or professionally) at every stage of life.
- Be present in your life moment to moment.
- Take responsibility for your body and make choices that support your body's health and well-being. This includes choices in the areas of diet, exercise, sleep, relaxation, play, and health maintenance.

The main reason of our stress is our negative thinking to blame others and our environment for all our problems. Our thought process was not able to make a synthesis with others and with outer environment. All this creates harm our mental peace and also affects our social harmony. Our need of the day is to be in harmony with others and be in the flow of life. It is

very important to live a happy life. Co-existence is the very basic characteristic of human race and if we start it from one to one correspondence then to the masses, it is very helpful to maintain our well-being and Yoga philosophy is the most relevant approach these days.

• **References :**

1. Rama Prasada, *Patanjali's Yoga Sutras*, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi, 2005.
2. સ્વામી વિવેકાનંદ, રાજયોગ, શ્રી રામકૃષ્ણ આશ્રમ, રાજકોટ, ૨૦૧૩.
3. Satischandra Chatterjee and Dhirendramohan Datta, *An Introduction to Indian philosophy*, Motilal banarsidass Publishers Pvt. Ltd., New Delhi, 2016.

A Study on Role of Banks in the Economic Growth of Country: Measuring Efficiency and Performance of selected Banks

¹Roshni S. Rupareliya and ²Dr. Kailash P. Damor

¹Research Scholar and ²Professor, Department of Commerce and Business Administration, Saurashtra University, Rajkot

Abstract

Banking is considered as the “Backbone of a Nation’s Economy”. It is one of the significant financial pillars of the monetary area, which assumes an essential part in the working of an economy. In this manner, the improvement of a nation is necessarily connected with the advancement of banking. In a cutting-edge economy, banks are to be thought of as not as sellers in cash but rather as the heads of improvement. They assume a significant part in the preparation of deposits and disbursement of credit to different areas of the developing economy. The financial framework mirrors the monetary strength of the country. The strength of any economy relies upon the strength and proficiency of its monetary framework, which in turn, relies upon a sound and solvent financial framework. The present study is an attempt to analyze the contribution of banks in the economic growth of this country by analyzing their efficiency in terms of loans given to customers as a component of credit creation in the economy and evaluating the performance through the Credit Deposit and Investment Deposit Ratio. At last the research has made an attempt to see if there exist any relationship between Credit Deposits, Investment Deposit and Loans Turnover Ratio with respect to GDP of the country.

Keywords – Banking Sector, Economic Growth

1. Introduction

In India, banks are assuming an essential part in financial advancement of the country after independence. The banking sector is prevailing in India as it obtains for the greater part the resources of the financial sector. Indian banks have been going through a captivating stage through quick changes achieved by changes in financial sector, which are being carried out in a staged way. The ongoing system of change in financial industry ought to be seen as a chance to change over Indian banking into a sound, solid and lively framework equipped for assuming its part productively and really all alone without forcing any weight on government.

In the current situation, Banks are significant part of the financial sector of any economy in light of their job as financial intermediaries that assist to work with money to

advance efficiency consequently improving development and improvement in the economy. To meet this developing need of finance, the interest for reinforcing the financial framework on sound balance built up speed during the early time of freedom in India. Banking framework possesses a significant spot in a country's economy and is key in a cutting edge society. The mind-boggling job of finance in the financial improvement of a nation is very much perceived and shapes the center of the currency market in the economy.

The job of bank has been changed as central player of financial change, especially in emerging nations. A distinctive element of Indian financial industry contains a large number of capabilities. The financial sector assumes a significant part in preparation and designation of monetary reserve funds from the net savers to the borrowers. Banks are the main portion of the financial sector. The construction of the banking industry influences its exhibition and effectiveness which consequently influences the banks' capacity to gather reserve funds and channelize them into useful venture. The compelling job of inter-mediation performed by banks adds gain to the genuine area of the economy.

2. Review of Literature

1. Hou and Cheng (2017) investigated the short-term and long-term impacts of banks' performance index on financial development by generalized method of moments (GMM) technique. The review shows that the impact of the indicators relies upon the development of banks and the country's income over the long run. The study firmly suggests that economies connect with themselves in different monetary exercises to affirm a manageable and sustainable economic development process.
2. Khan, Hassan, Maroney, Boujlil and Ozkan (2020) analyzes productivity and execution of the US banks in expanding their tasks into different financial services. They report a broadening premium suggesting bank enhancement creates an overabundance worth to banks although the effect on productivity of bank is blended. Nonetheless, a contradicting contention is that utilitarian expansion could influence bank performance adversely, as it could provoke the organization issue of a monetary combination.
3. Liu and Zhang (2018) investigated the endogenous development process in the midst of the economy's monetary framework and development. The review depended on panel data of 29 region of China. The review's hypothetical discoveries showed that there is a presence of an ideal financial structure that could satisfy different needs in the process of

economic development. The profitability and productivity of banks expands the financial strength of the economy, which helps in the development of the country.

4. Zheng (2018) research the effect of income and asset broadening on bank performance and risk in five ASEAN economies. Both income and asset expansion further develops bank execution yet lessens risk in Indonesia and Thailand. In the Philippines, Vietnam, and Malaysia, banks likewise profits by income diversification yet the advantages from asset diversification are blended. Further developing in bank execution is driven by commission income, trading income and different earnings.

3. Objectives

1. To measure efficiency and evaluate the performance of selected banks during the period of study.
2. To study the relationship between Bank's efficiency and performance with the Economic Growth [GDP] of the country.

4. Hypotheses

H01: There would be no significant difference between efficiency and performance Ratio of selected Banks during the study period.

H02: There would be no significant impact of bank's performance on the Economic Growth of the country.

5. Research Methodology

Type of Research	Analytical and Comparative
Period of Study	Five years i.e. from 2018 to 2022
Criteria for Sample Selection	Top 2 Private Sector Banks based on Market Capitalization
Data Type	Secondary Data
Sources of Data	Journal, Official Website of Banks, Data provided by RBI
Statistical Tool	Mean, Standard Deviation, t-test, Correlation

6. Analysis and Interpretation

The information gathered through true sites of the chosen banks and information given by RBI has been properly grouped and classified by the prerequisite of the current research study and t-test utilized for genuine examination and characterizing meaningful conclusion.

Table No .1- A table showing results of t-test for Credit Deposit Ratio of selected samples

Independent Samples Test										
		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
Credit Deposit Ratio	Equal variances assumed	10.779	.011	-.002	8	.998	-.00600	2.62426	-6.05757	6.04557
	Equal variances not assumed			-.002	4.270	.998	-.00600	2.62426	-7.11425	7.10225

The above table no. 1 shows the result of t-test conducted for Credit Deposit Ratio of HDFC bank and ICICI bank for the period of five years. The results showed that the significance value stood at 0.998, which is higher than the p-value of 0.05 and hence here Null Hypothesis is accepted and Alternate Hypothesis is Rejected which interprets that there is no significant difference between the Credit deposit ratio of selected samples during the period of study.

Table No .2 - A table showing results of t-test for Investment Deposit Ratio of selected samples

Independent Samples Test										
		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
Investment Deposit Ratio	Equal variances assumed	1.707	.228	-.138	8	.894	-.14400	1.04375	-2.55089	2.26289
	Equal variances not assumed			-.138	6.300	.895	-.14400	1.04375	-2.66874	2.38074

The above table no. 2 shows the result of t-test conducted for Investment Deposit Ratio of HDFC bank and ICICI bank for the period of five years. As seen from the above results the significance value is 0.894, which is higher than the P-value of 0.05 and therefore Null Hypothesis is accepted and Alternate Hypothesis is rejected which indicates that there is no

significant difference in the Investment Deposit Ratio of selected samples during the period of study.

Table No .3 - A table showing results of t-test for Loans Turnover Ratio of selected samples

Independent Samples Test										
		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
Loans Turnover Ratio	Equal variances assumed	12.226	.008	.885	8	.402	.00600	.00678	-.00964	.02164
	Equal variances not assumed			.885	5.174	.416	.00600	.00678	-.01126	.02326

The above table no. 3 shows the result of t-test conducted for Loans Turnover Ratio of HDFC bank and ICICI bank for the period of five years. As for the Loans Turnover Ratio the significance value is 0.402, which is higher than the P-value of 0.05. Thus, Null Hypothesis is accepted and Alternate Hypothesis is rejected which shows that there is no significant difference in the Loans Turnover Ratio of selected samples during the period of study.

Table no. 4 - A table showing Correlation Analysis

	Credit Deposit Ratio	Investment Deposit Ratio	Loans Turnover	GDP
Credit Deposit Ratio	1			
Investment Deposit Ratio	0.066049586	1		
Loans Turnover Ratio	0.006670819	0.024722275	1	
GDP	-0.775313552	-0.165008986	-0.550756873	1

As we can see from the above table no. 4 that credit deposit ratio is positively related with investment deposit ratio and Loans turnover ratio and the same is in the case of investment turnover ratio and Loans turnover ratio, they are positively related with each other. While in case of GDP it is negatively related with credit deposits ratio, investment deposit ratio and Loans turnover ratio. This depicts that there exists negative relationship between them. Although, there might be other factors also affecting the GDP and Economic Growth of the country altogether.

7. Conclusion

Name of the Ratio	H0 result
Credit Deposit Ratio	H0 Accepted
Investment Deposit Ratio	H0 Accepted
Loans Turnover Ratio	H0 Accepted

REFERENCES

- Hou., Han., Su-Yin Cheng. (2017). The dynamic effects of banking, life insurance, and stock markets on economic growth. *Japan and the World Economy*, 87–98.
- Khan A., Hassan, M. K., Maroney, N., Boujlil, R., Ozkan, B. (2020). Efficiency, diversification, and performance of US banks. *International Review of Economics and Finance*, 101-117.
- Liang. (2006). The Relationship between economic growth and Banking sector development. *Banks and Bank Systems*, 19–35.
- Zhang. (2018). Does financial structure matter for economic growth and income inequality in China. *China Economic Review*, 101-109.
- Singh, P. (2014). The role of Role of Commercial Banks in Economic Development: Indian Perspective. *Tactful Management Research Journal*.
- Saini, P. (2014). Role of Commercial Bank in the Economic Development of INDIA. *International Journal of Engineering and Management Research*.
- Zheng, C. (2018). Does bank diversification heterogeneously affect performance and risk-taking in ASEAN emerging economies? *Research in International Business and Finance*, 342-362.

PSYCHOLOGICAL EFFECTS OF SOCIAL MEDIA ON TEENGAERS

¹Miss.Hansika Kapile, ¹Miss.Sara Sayyad and ²Ms. Shital Prabhakar Aher,

¹Student and ²Assistant Professor, Ashoka College of Education, Nashik

shitalpaher@gmail.com

Abstract:

In last 10 years, it is seen that there has been observed increase in mental distress among the youth due the excess use of smartphones and social media. According to surveys conducted by some countries they observed that the teenagers who spent more time on social media have an emotional sense of feelings more than the teenagers who use less social media. According to an observational study spending more time on social media is related negatively with self-happiness. Teenagers increasingly socialize over smartphones rather than in person. Data analysis report of a survey found that suicidal ideation, attempts and self-injury to be 8.1%, 4.3% and 8.8% respectively in teenagers between 14-17 year olds. Percentages being more in girls. In a study it was found that people who use social media were more concerned about their appearance and shape. Most of them changed their diet for the same. This increases suicidal thoughts and self-harm. People are getting addicted to social media. (Source: Smartphones, social media use and youth mental health : Elia Abi-Jaoude MSc MD, Karline Treurnicht Naylor MPH MD, Antonio Pignatiello MD)

Key words – Teenagers, Social Media, Psychology

Introduction:

Teenage is a transforming period of personality development and growth from childhood. Many physical and psychological changes occur in this stage of life. Mental health is a crucial and difficult part of every person as well as of teenagers. Social media is an important part of everyday life. It provides users with an easy way to engage and connect with others without meeting face-to-face.

Need of Research:

- Teenagers are getting affected a lot by social media.
- Technology might affect teenagers.
- Social media and text messages that have become so integral to teenage life are promoting anxiety and lowering self-esteem.

Conceptual Definition:

- PSYCHOLOGY: Psychology is the scientific study of mind and behaviour.
- TEENAGERS: A person aged between 13 and 19 years.
- SOCIAL MEDIA: Websites and applications that enable users to create and share content or to participate in social networking.

Objectives:

- To observe the psychological effects of social media on teenagers related to their mental health.
- To study the demographic factors of teenagers using social media .(gender,religion)
- To calculate the average time spent by a teenager on social media.
- To identify most preferred social media by teenagers.

Assumptions:

Social media plays an important role for a healthy life.

Hypothesis:

Research hypothesis: There is a significant effect of social media on teenagers.

Scope:

Teenagers from 13 to 19 years old.

Limitations:

This study is limited only to the students using social media.

Sampling Type:

Random sampling method.

Steps followed in the study:

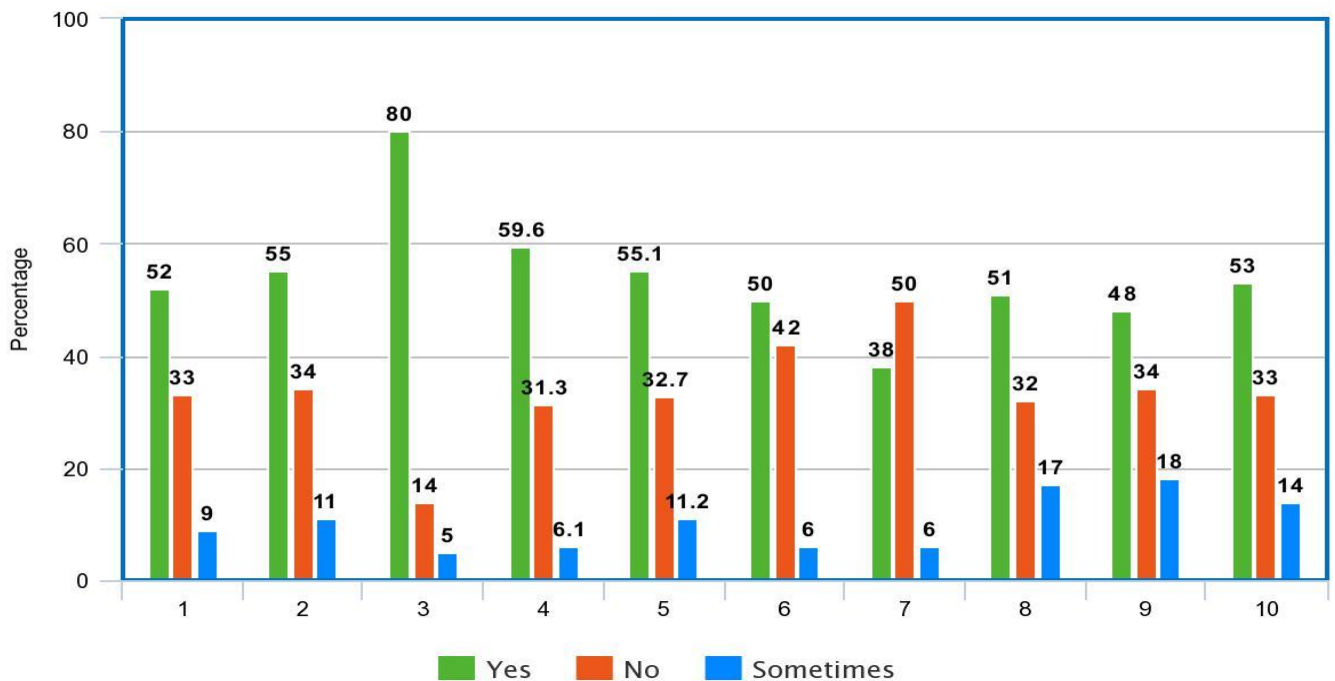
1. The information was collected about social media. And importance of limited use of social media
2. A questionnaire was prepared.
3. Survey was conducted on the selected sample - 13 to 19 years old.
4. Data was collected and analysed.

Data Analysis:

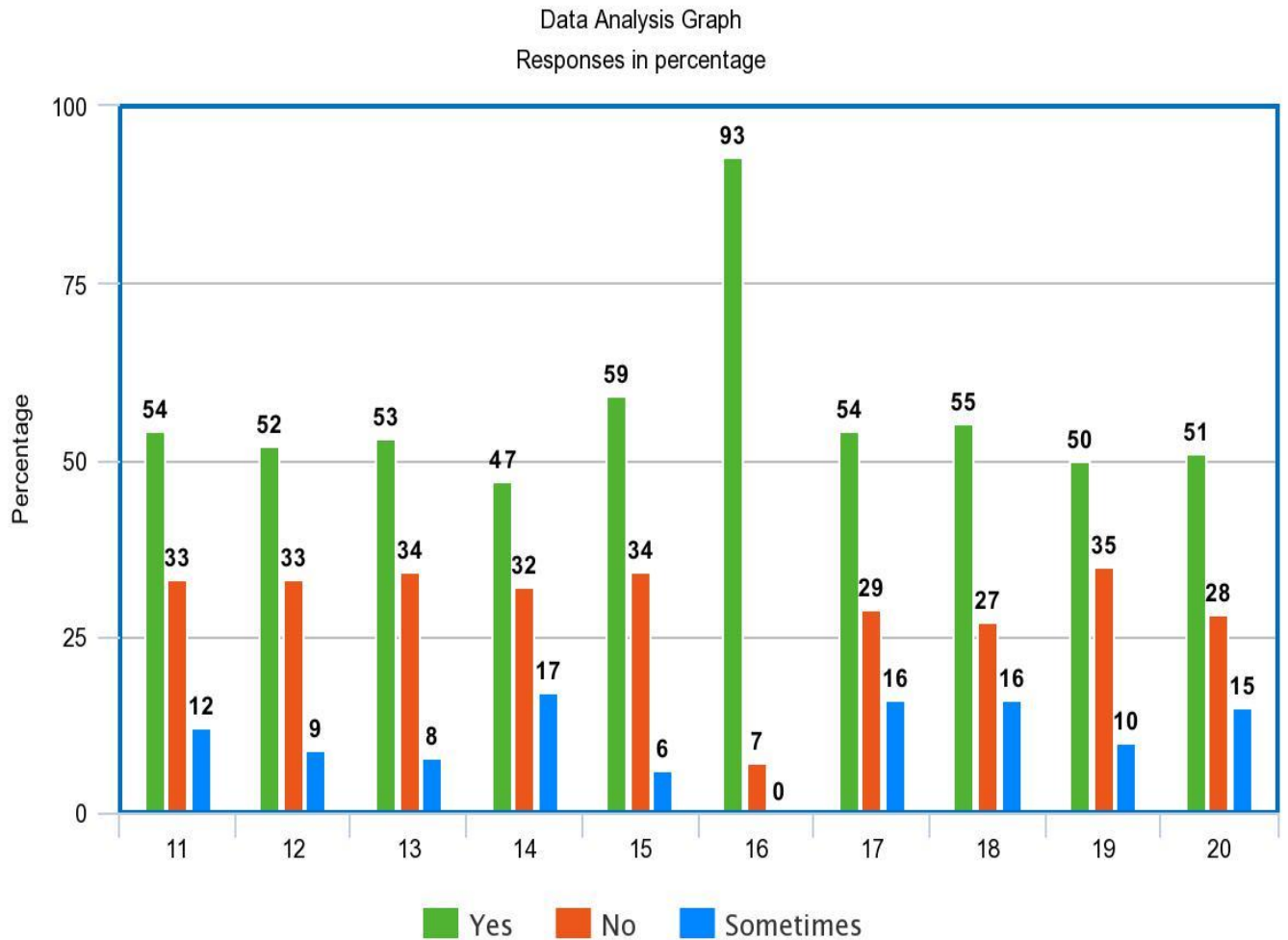
Sr. No.	Questions	Yes	No	Sometimes
1.	Do you have a low mood after using social media?	52%	33%	9%
2.	When not using social media do you feel lazy and loose interest in other activities?	55%	34%	11%
3.	Do you check social media before going to sleep?	80%	14%	5%
4.	Do you find it difficult to sleep without using social media?	59.6%	31.3%	6.1%
5.	Do you feel relaxed to share about personal/family issues to your friends using social media?	55.1%	32.7%	11.2%
6.	Is anything worrying you after using social media?	50%	42%	6%
7.	Is something making you scared on social media?	38%	50%	6%
8.	Do you have any problem paying attention in your work after using social media?	51%	32%	17%
9.	Do you feel it's hard to find pleasure in activities you used to enjoy?	48%	34%	18%
10.	Has your appetite changed?	53%	33%	14%
11..	Do you find yourself avoiding friends and family while using social media?	54%	30%	12%

12.	Do you feel alone and tearful for no reason?	52%	33%	9%
13.	Have you moved or talked very slowly so that other people have noticed you?	53%	34%	8%
14.	Do you feel alone all the day or sometimes?	47%	32%	17%
15.	Do you love to be with your friends?	59%	34%	6%
16.	Have you ever talked to a professional counselor to help manage stress?	7%	93%	-
17.	Been upset because of something that happened unexpectedly?	54%	29%	16%
18.	Felt that you were unable to control important things in your life?	55%	27%	16%
19.	Felt nervous and 'stressed' while using social media?	50%	35%	10%
20.	Found that you could NOT cope with all the things you had to do?	51%	28%	15%

Data Analysis Graph
Responses in percentage

meta-chart.com

meta-chart.com

Data Interpretation:

1. 52% teenagers strongly agreed that they have low mood after using social media.
2. 55% teenagers strongly agreed that 55% teenagers feel lazy and lose interest in other activities when not using social media.
3. 80% teenagers strongly agreed that they check their social media before going to sleep.
4. 59.6% teenagers strongly agreed they find difficult to sleep without using social media.
5. 55.1% teenagers think they feel relaxed when they share their personal or family issues to their online friends.
6. 50% teenagers agree that something worries them after using social media.

7. 50% teenagers disagree that they are scared while using social media
8. 50% teenagers strongly agree that they have a problem paying attention in their work after using social media
9. 48% teenagers feel it's harder to find pleasure in activities that they used to enjoy.
10. 53% teenagers from the sample have suffered a change in their appetite.
11. 54% teenagers find themselves avoiding friends and family while using social media.
12. 52% teenagers agreed that they feel alone and tearful for no reason.
13. 53% teenagers from the sample have moved or talked very slowly so that other people would notice them
14. 47% teenagers agree that they feel alone all the day or sometime.
15. 59% teenagers love to be with their friends.
16. Only 7% teenagers of the sample have talked to a professional counsellor to help manage stress.
17. 54% teenagers strongly agree that they have been upset because of something that happened unexpectedly.
18. 55% teenagers felt that they were unable to control important things in their life.
19. 50% teenagers reported that they felt nervous and stressed while using social media.
20. 51% teenagers from the sample said that they could not cope with all the things they have to do.

Qualitative Analysis of Data:

From this survey we found out that:

- 54% of the sample were male.
- 78% teenagers who used social media were from nuclear families.
- Instagram is the most preferred social media by the teenagers.
- 59% teenagers spend more than 3 hours per day on social media.
- 79% teenagers use social media for chatting and entertainment whereas only 5% teenagers use social media for their family.

Steps for reducing the use of social media:

You can reduce the use of social media in some of the following ways.

- Track your usage of social media by the app called digital wellbeing. And set goals for reducing the time as you wish.

- Turn your cell phone off whenever it is not needed. For example : while having meals, while you are in gym, while studying, while going out with offline friends etc
- Keep your phone away while sleeping. If possible keep it in another room.
- You can also turn off notifications for your social media apps. So when they vibrate or beep you don't get distracted from what you are doing.
- Don't check your phone frequently. Try to keep your checking of phone limited. Also there are apps that can help you do this.
- If possible you can remove social media apps from your phone so that they can be only be accessible from your tablet or personal computer.

Conclusion:

By this research, we conclude that social media has become a part of our daily life. Teenagers use social media to find community, to make friends, express themselves but due to this social media addiction is becoming common which is dangerous for both the mental and physical health of teenagers. Their mental health is negatively affected such as lack of sleep, stress, feeling of depression, and change in the appetite .But they are comfortable in sharing their problems on social media and have temporary relief. It was also seen that teenagers who suffer from stress, depression do not visit a professional counselor. They think this is a common thing. They should be made aware about the negative effects of social media and how to control themselves from getting addicted to it.

References:

- Rogers, J. (2019). *"The use of social media and its impact for research,"* BioRes.
- Tobbi Dyer (2018) *The Effects of Social Media on Children*
- W.Akram, R.Kumar(2017)*A Study on Positive and Negative Effects of Social Media on Society*
- Elia Abi-Jaoude MSc MD, Karline Treurnicht Naylor MPH MD, Antonio Pignatiello MD(2020) *Smartphones, social media use and youth mental health*
- Amy Orben(2020)*Teenagers, screens and social media: a narrative review of reviews and key studies*
- Megan A. Wood, William M. Bukowski, Eric Lis(2015) *The Digital Self: How Social Media Serves as a Setting that Shapes Youth's Emotional Experiences*

A Study Of: Costumers' Satisfaction use of Internet Banking Service in Surat District

¹Vasava Amitbhai Gurjibhai and ²Dr.Balvant N. Dhimmar

¹Research scholar and ²Research Guide

Veer Narmad South Gujarat University, Surat

Abstract

Reason: To add to the current information in the electronic financial field of study. To assist the banks and strategy producers with having a superior comprehension of the web banking aspects and their commitments towards consumer loyalty. Particularly since not much examination has been finished in such manner in India which has turned into the center point of e-banking improvement after the new demonetization by the current government, empowering individuals to go credit only and upgrade a digi economy. Plan/System/Approach: An exploratory review with the assistance of a Likert based poll was led to research the effect of Web Banking administration quality on consumer loyalty in New Delhi. Critical and accommodation testing was utilized and different sorts of web banking clients were moved toward in New Delhi. Information were gathered from an example of 194 web banking clients. Discoveries: The outcome embroiled that the web banking administration quality aspects altogether affect the consumer loyalty of web banking clients. Every one of the aspect specifically effectiveness, framework accessibility, satisfaction, security, contact, responsiveness and contact separately contribute 70% to the general consumer loyalty in web banking. Innovation/esteem: The paper gives experimental proof to show that the web banking administration quality aspects region a significant variable to fulfill the clients since every one of them is emphatically connected with consumer loyalty. This paper has broadened the e-administration quality model of eS-qual-eRec-Squal by zeithaml et al. to the financial area to take care of its necessities as indicated by its requests and prerequisites. Research limits: The examination has added to a comprehension of the significance of different aspects that web banking administration quality includes and what the mean for consumer loyalty. The paper establishes a groundwork to future exploration which should not be restricted to one geological area of India however ought to take into concentrate on different regions where web banking is generally being embraced given the new economy situation of India. Commonsense ramifications: The examination will help the chiefs of the banks and the strategy creators to zero in on these elements that will more often than not dominantly affect fulfilling the clients. This will bring about a superior web

banking administration quality given by the banks and that thus will assist with holding the current clients and furthermore acquiring the new ones.

Key Word- Internet Banking, Service Quality, satisfaction,

Introduction

The mechanical development of electronic channel of administration conveyance has gotten a level battleground for organizations by disposing of topographical, administrative, and modern obstructions. In the expressions of Balachandher et al., this transformation in the commercial center has gotten under way an upset in the financial area for the arrangement of an instalment framework that is viable with the requests of the electronic commercial centre. As per Awad, there are four electronic trade exercises web clients perform. These exercises require a financial relationship and are: shopping, banking, money management, and online electronic instalment for Internet providers. The tremendous increment of the web is fundamentally impacting the manner in which organizations connect with buyers as most organizations are presently led utilizing the web. It is this presentation of online business for the purpose of installment that has encouraged banks to take a jump from the conventional financial administrations, offering a help firmly thanks to web, which has come to be known as web banking or e-banking.

Existing writing on web banking in India shows that in spite of its developing use and reception by many banks, no huge exertion has been made to comprehend whether the clients whom the innovation is intended for are fulfilled or not and what are the segment attributes of the ones who have taken on the innovation.

Internet banking is an electronic instalment framework that empowers clients of a monetary establishment to manage monetary exchanges on a site worked by the foundation, for example, a retail bank, virtual bank, credit association or building society. Web based banking is additionally alluded as Web banking, e-banking, virtual banking and by another terms. This new channel has added another aspect to the idea of consumer loyalty and what it very well may be meant for in a positive manner. All associations exist and endeavour to turn into an essential piece of the existences of their clients and thusly consistently endeavour harder to continue to fulfill their clients through better channels of conveying their contributions. There are many variables which affect consumer loyalty, one of the most significant being administration quality. Because of the differing idea of the items presented

in assembling area and in the administrations area the definition and estimation of administration quality, it was seen couldn't be no different for both. Particularly, in the current time, with the development of web as a significant channel of administration conveyance, the requirement for a scale to gauge the help quality in electronic media of administrations was had a firm opinion. Consequently, administration quality was taken up by the exploration researchers explicitly as far as the e-administrations which lead to the advancement of different models that aided in estimating e-administration quality in the administrations area.

Review of Literature

With the fast and broad expansion in innovation, advancement and media communications, new dissemination stations in the monetary area are coming up quickly, in numbers as well as in structure, from ATMs, phone banking, with Web Banking being one of the most recent in the chain of mechanical miracles. According To (Rarooqi R, 2017), Internet Banking was remembered to flag a transformation in financial dissemination. Banks put vigorously in the improvement of the Web channel. Internet Banking has encountered dangerous development in numerous nations and has changed conventional financial practice certainty. Web Banking will keep on upsetting the ongoing customary financial industry and proposition greater chance to meet better shopper administrations through upgraded connection, information mining and customization in the Web Banking administrations closes.

According to (sargu A, 2015) web based banking was first presented in the mid 1980s in which purchasers were furnished with an application programming program that works on PC (PC) which could be dialed into the bank by means of a modem, phone line and worked the projects somewhat on the shopper PC. Notwithstanding, because of the absence of Web clients, and expenses related with utilizing web based banking, the development of web banking encountered a difficulty. Be that as it may, in 1990s web banking got back in the saddle as the most pursued channel of administration convey as the Web blast had made clients alright with making exchanges over the web all over the planet. Consequently, web banking turned into a significant channel of conveying the administrations for the banks and made the exchange and other financial exercises a lot more straightforward for the clients. Web Banking has been viewed as the main method for decreasing expense and keep up with or improve administrations for customers, as recorded by Hua. The financial organizations plan to utilize web banking as a device to bring down functional expenses, further develop

banking administrations to the clients, hold them and extend the client base. In India, the web banking was presented in 1995 by ICICI bank followed without further ado by HDFC Bank.

According to (Gupta A 2017) Internet is the least expensive conveyance channel for banking items as by involving web as a channel of conveying administrations banks can lessen the quantity of branches as well as their staff. Qureshi et al. characterized Web Banking as a course of development by which clients handle their own financial exchanges without visiting bank employees. Late proof proposes that a Web based buyer banking technique might be powerful, with reports of additional productive, faithful and serious shoppers contrasted and customary financial purchasers (ABA, 2004; Fox, 2005). Thusly, Gartner inferred that banks presently see Web as a similarly significant station as the customary stations of branches, robotized teller machines (ATM), phone banking and call focuses. In the new financial climate, Web Banking is progressively overseen as a functional action and a significant component of a multi-channel technique,

E-Service Quality and Customer Satisfaction

The investigation of fulfillment traces all the way back to research of Cardozo and Howard and Sheth. These examinations are viewed as the beginning stage of logical interest in fulfillment, its starting point and outcomes.

Gronroos accepts that Consumer loyalty is a peculiarity of specific significance in the assessment cycle of a shopping, utilization, or item or administration use insight and is subsequently imperative in long haul shopper reactions. Oliver characterized consumer loyalty as a judgment that an item or administration highlight, or the item or administration itself, give (or is giving) a pleasurable degree of utilization related satisfaction, including levels of under or over satisfaction. As indicated by Muffatto et al. Consumer loyalty is viewed as quite possibly of the main cutthroat component and as the best sign of an organization's productivity. Moreover, consumer loyalty will prompt organization to work on their standing and picture, to decrease client absconding, and upgrade consideration towards the client needs. This will prompt formation of hindrances to exchanging, and improvement in business associations with their clients.

Objectives

- To distinguish the different elements of web banking administration quality.

- To analyze the connection between the consumer loyalty and the different web banking administration quality aspects.
- To concentrate on the effect of the web banking administration quality aspects on the fulfillment of clients.

Hypothesis

From the above targets the accompanying arrangement of speculation were outlined

H1: Effectiveness has a huge positive relationship with on Consumer loyalty

H2: Framework accessibility has a huge positive relationship with Consumer loyalty

H3: Satisfaction has a critical positive relationship with Consumer loyalty

H4: Security has a critical positive relationship with Consumer loyalty

H5: Responsiveness has a critical positive relationship with. Consumer loyalty

H6: Web composition has a critical positive relationship with. Consumer loyalty

H7: Contact has a critical positive relationship with Consumer loyalty

Data Collection and Methods

The examination was directed utilizing an organized survey took on from Parasuraman et al. study, which incorporated the components of E-S Qual and E-RecS-Qual. The poll included four areas

- Client socioeconomics: The inquiries in this part were connected with orientation, age and schooling.
- E-S-QUAL scale: Respondents in this part appraised the Site's presentation on each scale thing utilizing a 5-point scale (1=strongly deviate, 5=strongly concur).
- E-RecS-QUAL scale: Respondents in this part appraised the Site's presentation on each scale thing utilizing a 5-point scale (1=strongly deviate, 5=strongly concur).
- Consumer loyalty: Respondents in this segment were approached to rate their fulfillment level with the E-Administration nature of the banks utilizing a 5-point scale. (1=strongly deviate, 5=strongly concur).

Sampling

he tests of the overview were individuals living in Surat that have been clients of Internet Banking arrangement of General banks for somewhere around one year . This guaranteed that all respondents had adequate involvement with web banking. The subsequent example (legitimate) contained 194 substantial polls out of 200 individuals that were approached to partake in the overview.

Data analysis

The information gathered through surveys was investigated by testing it through Correlational and regression examination. Prior to leading connection on the information gathered, it was put to illustrative investigation to uncover the segment qualities of the respondents

From the Tables 1 and 2, social-segment attributes of respondents demonstrate that larger part of the respondents who utilized Internet banking is under 25 years old addressing 61.9 percent. The clients of Internet banking were for the most part understudies, trailed by the representatives from the confidential area, while as the independently employed individuals and the ones utilized in open area utilized web banking the least. Most of the clients were guys numbering 37 addressing 58.7 percent while just 26 addressing 41.3 percent were females. As far as instructive fulfillment, an extraordinary greater part of them, that is 44 respondents addressing 69.8 percent have were post graduates, while just 30% were students . These discoveries demonstrate that web banking clients are generally youthful guys and are for the most part people with a decent degree of instructive fulfillment.

1.1-OCCUPATION					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Government Jobs	38	19.6	19.6	19.6
	Privet Job	41	21.1	21.1	40.7
	Business	5	2.6	2.6	43.3
	Student	110	56.7	56.7	100.0
	Total	194	100.0	100.0	
1.3-GENDER					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Male	111	57.2	57.2	57.2
	Female	83	42.8	42.8	100.0
	Total	194	100.0	100.0	
1.4-EDUCATION					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	SSC/HSC	2	1.0	1.0	1.0
	Graduation	44	22.7	22.7	23.7
	Post-graduation	129	66.5	66.5	90.2
	Others	19	9.8	9.8	100.0
	Total	194	100.0	100.0	
1.5-RESIDENTIAL AREA					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Urban	164	84.5	84.5	84.5
	Rural	11	5.7	5.7	100.0
	Total	194	100.0	100.0	
1.6-ANNUAL INCOME					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent

Valid	<100000	73	37.6	37.6	37.6
	100000-250000	46	23.7	23.7	61.3
	250000-500000	33	17.0	17.0	78.4
	>500000	42	21.6	21.6	100.0
	Total	194	100.0	100.0	

Co Relation 0.01

The correlation analysis showed the various relationships that exist between various service quality dimensions and customer satisfaction in internet banking. The detailed analysis of the correlation matrix is as follows:

Efficiency and Customer Satisfaction

The main variable as per edge of reference talked about in this exploration is the productivity of web framework, which alludes to the simplicity of getting into the site of the bank and finding their necessary items and administrations related with it. Investigation of relationship lattice shows that the connection among's proficiency and consumer loyalty is assessed to be 0.706 . This worth demonstrates that there is an extremely critical and positive relationship between's the factors at 70%. This is the most profoundly corresponded aspect with consumer loyalty. The outcome affirms hypothesis1 which proposed a positive huge connection among productivity and consumer loyalty, the relationship exists at a certainty level of 0.01.

System Availability and Customer Satisfaction

Framework accessibility alludes to the right specialized working of the site. Examination of connection lattice shows that the worth of relationship between's framework accessibility and consumer loyalty is 0.628. This worth demonstrates that there exists a critical and positive connection between the two which a suggesting areas of strength for a between the two. The outcome got, which shows a positive connection between the two at certainty level of close to 100%, affirms speculation 2 which expressed that there exists a positive huge connection between framework accessibility and consumer loyalty.

Fulfilment and Customer Satisfaction

Satisfaction is the degree to which the site's commitments about request conveyance and thing accessibility are satisfied. Examination has shown that the worth of connection is 0.649 which demonstrates that there is a positive and huge connection among satisfaction and consumer loyalty. This adjusts speculation 3 at an importance level of 0.01.

Privacy and Customer Satisfaction

Security is the significant issue that the banks are presently a-days confronting. Protection incorporates giving security in regards to their own data, information ought not be shared and Mastercard data ought to be kept secure. The review shows that protection and consumer loyalty are decidedly connected with one another with the worth of relationship being 0.679, uncovering a positive and critical connection, thus affirming 4 Hypothesis

Responsiveness and Customer Satisfaction

Responsiveness alludes to the clients' agent administration's proposed to satisfy their prerequisite, handle their quarries and settle gripes and so forth client delegate administrations are exceptionally appealing and accommodating in tackling their concerns. It likewise includes the practicality for example brief activity to the clients' whines, mailing exchanges slips right away and getting back to the client back rapidly to determine their matter Examination shows that the worth of connection is 0.663 demonstrating that there is serious areas of strength for a connection among responsiveness and consumer loyalty demonstrating that as the responsiveness goes higher the consumer loyalty also heads down that higher path. Affirming speculation 5, the connection between the two aspects is huge at 0.01.

Contact and Customer Satisfaction

The accessibility of help through phone or online agents. This aspects ha the most grounded connection with consumer loyalty as indicated by the investigation above. The worth of connection between's the two is 0.541, and that implies that the client are exceptionally happy with this aspect and as better contact is laid out between the bank and the clients the consumer loyalty goes higher fundamentally . Consequently, tolerating theory 6 which proposed a positive huge connection among contact and consumer loyalty.

Website Design and Customer Satisfaction

The level of simplicity of exploring through and involving the site which the site remunerates clients for issues As per the connection network, there is a huge and emphatically certain connection between web composition and the consumer loyalty in web banking. Web composition has a relationship of 0.704 with consumer loyalty, huge at 0.01, thus affirming speculation 7, which proposed something very similar

The worth of R square at 0.715 shows that the 71% of the variety in the consumer loyalty can be credited to the e-administration quality aspects while as the other 29.5% of the fulfillment is because of variables other than the e-administration nature of the banks. Consequently it is clear by the above results that web banking administration quality affects the consumer loyalty in web banking in Surat

Conclusion

This examination paper points make a unique commitment to the current information by exploring the effect of web banking administration quality on consumer loyalty in Surat, the capital city of India. The different elements of the web banking administration quality that were thought about while making the review were: Proficiency, Framework Accessibility, Satisfaction, Responsiveness, Protection, Contact and web composition. The review uncovered that proficiency, protection and web architecture are the significant indispensable determinants of web banking administrations quality. The observational outcomes show that there is an immediate connection between web banking administration quality aspects and consumer loyalty in the financial business. A comprehension of the elements, uncovered in the review, permits bank supervisors and strategy producers to undeviating endeavors and assets most successfully and productively to build the bank business over the long haul and urge new clients to embrace web banking and to hold the current ones.

References

- Rarooqi R, (2017) Impact of Internet Banking Service Quality on Customer Satisfaction Journal of Internet Banking and Commerce Retrieved As on 06/05/2022 From https://www.researchgate.net/publication/328042133_Impact_of_Internet_Banking_Service_Quality_on_Customer_Satisfaction
- (sargu A, (2015) The Impact of Internet Banking on the Performance of Romanian Banks: DEA and PCA Approach, Retrieved As on 06/05/2022 From <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S221256711500115X>
- Gupta A (2017) The Impact of Electronic Banking and Information Technology on the Employees of Banking Sector. Retrieved As on 06/05/2022 From <https://journals.sagepub.com/action/showPublications>

Analytical study on Sun Pharmaceuticals by using Data-Envelopment Analysis Model

Zala Sanjay K.

Research Scholar, Atmiya University – Rajkot

Abstract:

The basic aim of this research paper is to measure efficiency of Sun Pharmaceuticals. So, in present research paper, researcher selected Sun Pharmaceuticals for the performance evaluation by using Data-Envelopment Analysis model. Data Analysis is considered as the main part of any research. In this research paper data analysis is done by using statistical tools like averages, ratios and by using Data-Envelopment Analysis Model. The period of the study is 5 years. An efficiency score of Sun Pharmaceuticals is respectively during 2014-15 to 2018-19. So, in 2018-19 an efficiency score is highest i.e. 0.02 and least in the year 2014-15 i.e. -0.02.

Key Words: Performance Evaluation, Efficiency, DEA Model, Pharmaceuticals, Score

Introduction:

All the business organizations and companies are carried out with an objective of making a good profit. All the stakeholders i.e. Shareholders, Debenture holders, Preference shareholders, creditors and investors of company or the business organization will want to know whether an organization will do well in future in order to keep their interest in that organization. Forensic Accounting is one of the forms of investing accounting that helps to examine the financial records of the company with respect to fraud and distress. In today's competitive world it is necessary to evaluate the performance of the firm or industry on the regular basis to sustain in the market. With the help of evaluation of performance, we can find out the efficiency score of Company.

Research Gap:

1. Study Period
2. Sample
3. Test

DEA Model:

Ratio		Weight	Input/ Output
Liquidity Ratio	Current Ratio	0.50	Input-1
	Quick Ratio	0.30	
	Working Capital Turnover Ratio	0.20	
	Total	1	
Activity Ratio	Account Receivable Turnover Ratio	0.20	Input-2
	Inventory Turnover Ratio	0.25	
	Assets Turnover Ratio	0.35	
	Collection Period Ratio	0.20	
	Total	1	
Leverage Ratio	Debt Equity Ratio	0.50	Input-3
	Interest Coverage Ratio	0.30	
	Equity Ratio	0.20	
	Total	1	
Economic Indicator	EVA	1	Input-4
Profitability Ratio	Return on Assets (ROA)	0.35	Output
	Return on Capital Employed (ROCE)	0.22	
	Return on Current Assets	0.10	
	Return on Equity	0.18	
	Operating Profit to Sales	0.15	
	Total	1	

[Source: Reza Tehrani, M. R. (2012). A Model for Evaluating Financial Performance of Companies by Data Envelopment Analysis. *International Business Research Vol.5*, 8-16.]

Title of the Study:

“Analytical study on Sun Pharmaceuticals by using Data-Envelopment Analysis Model”

Objectives of the Study:

1. To measure the Performance of Sun Pharmaceuticals Company
2. To know the profitability of Sun Pharmaceuticals Company
3. To measure efficiency score of Sun Pharmaceuticals Company

Review of Literature:

Eva Garmanova & Herbert Strunz (2017) the aim of research paper entitle “Efficiency of Insurance Companies: Application of DEA and Tobit Analysis” was to determine the relationship between technical efficiency and profitability of selected insurance companies.

Total 15 commercial insurance companies of Solvakis were selected for the research work. The period of study was 2013 to 2015. For analysis of Data, Data Envelopment Analysis Model, Mann-Whitney, U-test, Tobit Regression were used. It conclude that there is statistically significant difference between average technical efficiency score within the group of selected commercial insurance companies.

Gascon, J. Lozano, B. Ponte, D. Fuente (2017) research paper entitled “Measuring the efficiency of large pharmaceutical companies: An industry analysis” was conducted to measure relative efficiency of pharmaceutical laboratories. For research work total 37 large pharmaceutical laboratories were selected. The period of study was 2008 to 2013. The data analysis was done with the help of data envelopment analysis approach. Total seven variables were used in the final model of DEA. Out of that three inputs, three Output And one input as well as output. The inputs were size of workforce, total assets and investment in research and development whereas outputs were net profit, Market Capitalization and Total Sales. Number days of authorized innovative medicines considering the France effects that is input as well as out. The average level of efficiency was 93.45% and out of all 10 Companies were found inefficient as per Data envelopment analysis model.

Research Methodology

Population / Universe of Study:

The population of the study is all listed Pharmaceuticals Companies which are listed in BSE and NSE.

Sample Size:

From the whole population Sun Pharmaceutical is selected for the study which are listed in BSE.

Data Collection:

This study will be based on secondary data collection in which data is collected from the Annual Report of Sun Pharmaceuticals.

Period of the Study:

The period of the study is 5 years i.e. from 2014-15 to 2018-19.

Tools and Techniques:

Data Analysis is considered as the main part of any research. In a this research data analysis is done using statistical tools like

- Averages,
- Ratios

- ✓ Liquidity Ratio
- ✓ Activity Ratio
- ✓ Leverage Ratio
- ✓ Economic Indicator
- ✓ Profitability Ratio

- By using Data-Envelopment Analysis model

Data Analysis and Interpretation:

Table: Table Showing Ratio of Sun Pharmaceuticals during study Period

Ratio/Year	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	Average
Current Ratio	0.79	1.06	1.17	1.37	1.57	1.192
Quick Ratio	0.55	0.76	0.88	1.08	1.57	0.968
Working Capital Ratio	-4.13	17.10	5.67	2.87	1.99	4.7
Debtor Turnover Ratio:	7.11	3.99	3.25	2.85	2.62	3.964
Inventory Turnover Ratio	5.94	3.94	17.34	3.37	3.69	6.856
Assets Turnover Ratio:	0.42	0.28	0.29	0.31	0.38	0.336
Collection Period Ratio:	82.08	96.68	128.95	131.14	178.24	123.418
Debt Ratio (%)	19.22	20.86	18.64	26.53	20.39	21.128
Interest Coverage Ratio:	-1.83	-1.01	0.66	-0.23	2.33	-0.016
Equity Ratio:	0.81	0.79	0.81	0.77	0.80	0.796
Economic Value Added	4716.89	4567.69	3843.57	3837.6	4873.69	4367.888
Return on Assets Ratio	-3.57	-1.98	0.57	-0.35	4.39	-0.188
ROCE:	-81.09	-13.39	2.72	-1.21	11.68	-16.258
ROCA:	-22.86	-12.44	2.82	-1.68	15.44	-3.744
Return on Equity:	-6.47	-5.00	-0.11	-2.50	3.57	-2.102
Operating Profit to Sales Ratio:	-6.97	-5.71	1.48	1.55	17.05	1.48

[Source: Computed from Data]

DEA Application:

Table showing DEA Application of Sun Pharmaceuticals during Study Period

Year	Input	Output	Efficiency
2014-15	4745.16	-110	-0.02
2015-16	4603.21	-45.92	-0.01
2016-17	3885.95	12.31	0
2017-18	3880.14	-6.94	0
2018-19	4923.38	102.76	0.02

[Source: Computed from Data]

Conclusion and Findings:

With the help of this study a stakeholder can easily measure efficiency as well as performance of Sun Pharmaceuticals. An efficiency score of Sun Pharmaceuticals is -0.02, -0.01, 0, 0 and 0.02 respectively during 2014-15 to 2018-19. So, in 2018-19 an efficiency score is highest i.e. 0.02 and least in the year 2014-15 i.e. -0.02.

Limitations of the Study:

- Only one company is selected for the study
- Study period is only 5 years.

References:

1. Aradhana Gandhi, R. S. (2014). Efficiency Measurement of Indian Retailers using Data Envelopment Analysis. *International Journal of Retail and Distribution Management*, 500-520.
2. Ayhan Golcukcu, H. B. (2013). Customer Efficiency Versus Firm Efficiency: A Banking Example. *11th International Conference on DEA and Performance Measurement*, (pp. 93-98).
3. Aysegul Yilmaz, K. C. (2013). Comparison Free Zones in Turkey by means of DEA. *11th International Conference on Data Envelopment Analysis*, (pp. 77-81).
4. Babak Mazandarani, M. M. (2015). Evaluate the Financial Performance of Pharmaceutical Companies using Fuzzy DEA. *Journal of Data Envelopment Analysis and Decision Science*, 130-138.
5. Basso, A., F. S. (2001). Theory and Methodology A Data Envelopment Analysis Approach to measure the mutual fund performance. *European Journal of Operational Research*, 477-492.
6. Cristian Barra, R. Z. (2010). Measuring Teaching and research efficiency in higher education DEA: A Case study from the University of Salerno.
7. G.A., P. (2004). Performance Evaluation of Bond Mutual Fund Operating in Greece. *Managerial Finance*.
8. G.S. Beriba, B. P. (2011). Safety Performance Evaluation of Indian Organizations using DEA. *Benchmarking: An International Journal*.
9. Havang, T.-L. K.-N. (2006). Measuring Managerial Efficiency in non-life Insurance Companies: An Application of Data Envelopment Analysis. *Research Gate*.
10. Hossein Ebrahimzadeh, R. D. (2018). Evaluating the Efficiency of Power Companies using Data Envelopment Analysis Based on SBM Models. A Case Study in Power Industry of Iran. *Journal of Applied Research on Industrial Engineering*, 286-295.
11. Khajavi, S. R. (2005). The Employment of the DEA for determining portfolios of highly efficient companies accepted in Tehran's Stock Market. *Journal of Accounting Review and Audit*.
12. Kr. Baidya, D. (2012). Multiple Aspects of Indian Efficiency through DEA Approach. 1-19.
13. Marli Theunissen, M. O. (2013). An Application of Data Envelopment Analysis to Benchmark CEO Remuneration: A South African Study. *The Journal of Applied Business Research*, 1509-1522.

NEP (2020) Equitable and Inclusive Education: Learning for All¹Path C. Bhatt and ²Dr. Dineshkumar R. Chavda¹Research Scholar and ²Assistant Professor,Department of Commerce and management, Bhakta Kavi Narsinh Mehta University,
Junagadh.

Email Id: bhattpath9999@gmail.com

ABSTRACT

The National Education Policy (NEP) for India has been updated, reviewed, and approved on July 29, 2020. The previous education policy for India was adopted and put into effect in 1986. NEP 2020 places a strong emphasis on systemic and institutional changes. The National Education Programme (NEP) 2020 aims to improve the standard and breadth of education in India. The objectives of this study are to draw attention to the NEP 2020 Summary, to discuss the advantages and disadvantages of such an education programme for India, and To discuss the inclusive and equitable education offered by NEP 2020. The Indian education system has made steady progress towards bridging gender and social category gaps in all levels of school education. Large disparities still remain, especially for socio-economically disadvantaged groups. These groups include Scheduled Castes, Scheduled Tribes, OBCs, and minorities. The Policy also recognizes the importance of creating enabling mechanisms for providing Children With Special Needs (CWSN) or Divyang, the same opportunities of obtaining quality education as any other child. Separate strategies will be formulated for focused attention on reducing the social category gaps in school education. The Policy aims to eliminate any remaining disparity in access to education for children from any gender or other socio-economically disadvantaged group. The Government of India will constitute a 'Gender-Inclusion Fund' to build the nation's capacity to provide equitable quality education for all girls as well as transgender students. The Policy is in consonance with the provisions of the RPWD Act 2016 and endorses all its recommendations with regard to school education. Ensuring the inclusion and equal participation of children with disabilities in ECCE and the schooling system will also be accorded the highest priority.

Keywords: National Education policy, Higher education, Issues, Drawbacks, Equitable and Inclusive Education

INTRODUCTION

Realizing one's full potential, creating a just and equitable society, and promoting national growth all depend on education. As stated in the Directive Principles of State Policy and

Fundamental Duties, ensuring that everyone has access to high-quality education is crucial to India's continued rise and leadership on the international stage in terms of economic development, social justice and equality, scientific advancement, national integration, and cultural preservation. The previous education policy for India was adopted and put into effect in 1986. The National Education Policy (NEP) for India has been updated, reviewed, and approved on July 29, 2020, after being in place for 34 years. The decision marks an important turning point for India's educational system and will undoubtedly increase India's appeal as a location for higher education on a global scale. The policy will turn India into a thriving knowledge hub and is built on the pillars of "Access, Equity, Quality, and Affordability & Accountability." At order to control, govern, and encourage multidisciplinary academic and research in Indian HEIs, NEP 2020 places a strong emphasis on systemic and institutional changes. The establishment of NEP 2020 has been a watershed moment in India's educational history. The policy aims to create an education system that is centred on India and is capable of transforming it into a thriving knowledge society. Surprisingly, the focus of the new education strategy is to consolidate many educational institutions and disciplines that constantly work to meet the needs in order to create the educational system well-resourced and multifunctional.

OBJECTIVE OF THE STUDY

Numerous projects are included in the NEP 2020 to enhance the standard and breadth of India's educational system. The objectives of this study are:

1. To draw Attention to the NEP 2020 Summary
2. To discuss the advantages and disadvantages of NEP 2020.
3. To discuss the inclusive and equitable education offered by NEP 2020.

RESEARCH METHODOLOGY

The article's foundation is Secondary Data gathered from a variety of journals, newspapers, and websites. The technique entails a conceptual explanation of the NEP 2020's salient points, and the comparison of the NEP 2020 and India's current educational policy is the main objective of this essay.

REVIEW OF LITERATURE

National Education Policy (1968)

The Tata Institute of Social Sciences was founded in 1936, marking the beginning of social work education in India. Education was prioritized in the reforms made after independence. The first education policy was introduced in 1966. Equal educational possibilities were the goal of this "Radical Restructuring" initiative, which attempted to attain total education through national integration. In order to promote the value of education among Indians, this strategy prioritizes primary and secondary education and calls for the construction of schools in both rural and urban areas.

National Education Policy (1986)

The NEP of 1986 aimed to promote education for underrepresented groups, education for women's equality, education of SC, ST, and backward sectors, and increased focus was placed on providing equal educational opportunities and education to all segments of society. The elimination of school dropouts is given top importance in this new education strategy, which utilizes a variety of painstakingly crafted techniques based on micro planning and implemented at the local level across the entire nation. To attain this NEP, a national mission was started in 1986. According to a review of the literature, the NEP of 1986 devoted emphasis to women's education, promoted minority education, and decreased school dropout rates, whereas the education policy of 1966 placed a strong emphasis on equal education for all.

ASPECTS OF THE NEW EDUCATION POLICY FOR 2020

- The National Policy on Education (NPE), 1986, which has been in effect for 34 years, will be replaced by this, the first education policy of the twenty-first century.
- By 2030, the new strategy seeks to provide education to all children from preschool through secondary school, with a 100% Gross Enrolment Ratio (GER) in School education, and a 50% GER in postsecondary education by 2035.
- NEP 2020 will reintegrate two crore out-of-school children.
- The 10+2 structure of school curricula will be replaced with a 5+3+3+4 framework that will cover the ages of 3–8, 8–11, 11–14, and 14–18, respectively.
- NCERT will create a National Curricular and Pedagogical Framework for Early Childhood Care and Education (NCPFECCE) for children up to the age of eight.

- NEP 2020 calls for the establishment of a National Mission on Foundational Literacy and Numeracy by the Ministry of Education. It will include 12 years of schooling and three years of Anganwadi and pre-schooling. States will create an implementation strategy for achieving universal basic literacy and numeracy for all students by grade 3 by 2025 in all primary schools.
- There will be a national book promotion policy created.
- In Grades 3, 5, and 8, all students will take school exams, which will be administered by the proper authority. Board exams for Grades 10 and 12 will continue, but they will be revised with a focus on holistic development.
- The National Education Policy (NEP) emphasizes the establishment of the Gender Inclusion Fund as well as Special Education Zones for underprivileged regions and groups. A new National Assessment Center, PARAKH (Performance Assessment, Review and Analysis of Knowledge for Holistic Development), will be established as a standard-setting body.
- Every state/district will be urged to start a special daytime boarding school called "Bal- Bhavan" where students can engage in play-related, age-related, and cancer-related activities. Infrastructure from free schools could be used as Samajik Chetna Kendras.
- The National Council for Teacher Education will create a common National Professional Standards for Teachers (NPST) by 2022 after consulting with NCERT, SCERTs, teachers, and expert organisations from all levels and areas.
- Independent State School Standards Authorities will be established by the States and UTs (SSSA). Through talks with all stakeholders, the SCERT will create a School Quality Assessment and Accreditation Framework (SQAACF).
- NEP 2020 intends to add 3.5 crore new seats to higher education institutions and raise the Gross Enrolment Ratio in higher education, including vocational education, from 26.3 percent in 2018 to 50% by 2035.
- The plan calls for a broad-based, multidisciplinary, and holistic approach. Flexible curriculum, inventive subject pairings, the integration of vocational education, numerous entries and exit points, and suitable certification in undergraduate education

- The establishment of an Academic Bank of Credit for the digital storage of academic credits from various HEIs that may be transferred and used to the final degree received.
- To establish Multidisciplinary Education and Research Universities (MERUs), on par with IITs and IIMs, as the best examples of multidisciplinary education in the nation according to international standards.
- In order to encourage a strong research culture and increase research capability throughout higher education, the National Research Foundation will be established.
- The Higher Education Commission of India (HECI) will be established as a single, comprehensive umbrella organization for all higher education, excluding the fields of medicine and law.
- Institutions of higher learning, whether public or private, will be subject to the same rules for governance, accreditation, and academic standards.
- In 15 years, college affiliation will be phased out, and a state-wide framework will be put in place to provide colleges grading autonomy.
- The NCTE will cooperate with NCERT to create a brand-new, comprehensive National Curriculum Framework for Teacher Education, or NCFTE 2021.
- A 4-year integrated B.Ed. degree will be the required degree for teaching by the year 2030.
- Teacher Education Institutions will face harsh penalties (TEIs)
- The National Scholarship Portal will be expanded to track the progress of students receiving scholarships. A National Mission for Mentoring will be established, with a large pool of outstanding senior/retired faculty who would be willing to provide short and long term mentoring/professional support to university/college teachers.
- Private higher education institutions would be urged to provide more scholarships and free ships to their students.
- In order to ensure that distant learning is on par with the best in-person programmes, steps will be done such as funding for research, improving student services, credit-based recognition of MOOCs, etc.

- The Center and the State will cooperate to achieve 100% youth and adult literacy. Internationalization of education will be facilitated through institutional collaborations, student and faculty mobility, and allowing top-ranked universities to open campuses in India.
- Stand-alone technical universities, health science universities, legal and agricultural universities, etc. will aim to become multi-disciplinary institutions.
- 100% adolescent and adult literacy is the goal of the policy.
- The Center and the State will collaborate to boost public investment in the education sector to at least 6% of GDP.

EQUITABLE AND INCLUSIVE EDUCATION: LEARNING FOR ALL

1. The most effective means of attaining social justice and equality are education. Achieving inclusive and equitable societies in which every person has the chance to dream, develop, and contribute to the country is crucial in and of itself, but it also depends on inclusive and equitable education. India's educational system must be designed with the country's children in mind, ensuring that no child is denied the chance to study and succeed due to their circumstances during birth or upbringing. This Policy states that one of the main objectives of all education sector development programmes will continue to be closing socioeconomic category disparities in access, participation, and learning outcomes in formal education.

2. Large disparities still exist, especially at the secondary level, especially for socioeconomically disadvantaged groups that have historically been underrepresented in education, despite the fact that the Indian education system and successive government policies have made steady progress towards closing gender and social category gaps in all levels of school education. In general, socio-cultural identities (such as Scheduled Castes, Scheduled Tribes, OBCs, and minorities), geographical identities (such as students from villages, small towns, and aspirational districts), disabilities (including learning disabilities), and socio-economic circumstances can be used to categorise Socio- Economically Disadvantaged Groups (SEDGs) (such as migrant communities, low income households, children in vulnerable situations, victims of or children of victims of trafficking, orphans including child beggars in urban areas, and the urban poor). Even though enrollment losses in schools generally from Grade 1 to Grade 12 are gradual, they are noticeably more pronounced for many of these SEDGs, with female students experiencing even steeper

declines within each of these SEDGs. The following subsections provide a quick status summary of the SEDGs that fall under socio-cultural identities.

3. U-DISE 2016–17 data show that 19.6% of students at the primary level and 17.3% of students in upper secondary levels are members of scheduled castes, respectively. These enrolment drop offs are more severe for Scheduled Tribes students (10.6 percent to 6.8 percent), and differently-abled children (1.1 percent to 0.25 percent), with even greater declines for female students within each of these categories. Even more dramatically, enrollment in higher education is declining.

4. The rates of enrollment and retention among the Scheduled Castes have been negatively impacted by a variety of factors, including a lack of access to good schools, poverty, social mores & customs, and language. Bridging these gaps in access, participation, and learning outcomes of children belonging to Scheduled Castes will continue to be one of the major goals. Also, the Other Backward Classes (OBCs) which have been identified on the basis of historically being socially and educationally backward also need special focus.

5. Due to various historical and geographical factors, Scheduled Tribes and their children also experience disadvantages on many levels. Children from tribal communities often find their school education irrelevant and foreign to their lives, both culturally and academically. While there are already in place and will continue to be pursued a number of programmatic interventions to uplift children from tribal communities, particular procedures must be developed to guarantee that children from tribal communities benefit from these interventions.

6. Minorities are also comparatively underrepresented in education at the secondary and tertiary levels. The Policy recognises the significance of initiatives to advance education for kids from all minority populations, but especially those from communities that are underrepresented in educational settings.

7. The Policy also acknowledges the significance of developing support systems to give Divyang, also known as Children with Special Needs (CWSN), the same opportunity to receive a high-quality education as any other kid.

8. As described in the next sub-sections, distinct techniques will be developed for concentrating effort on minimising the socioeconomic category inequalities in educational attainment.

9. For underrepresented and disadvantaged groups, it is especially pertinent and significant to address the major issues and recommendations relating ECCE, basic reading and numeracy, access, enrolment, and attendance described in Chapters 1-3. Therefore, a coordinated effort will be made to target the SEDGs using the measures from Chapters 1 through 3.

10. Additionally, a number of effective policies and programmes, including targeted scholarships, conditional cash transfers to encourage parents to send their kids to school, providing bicycles for transportation, etc., have significantly increased SEDG participation in the educational system in some areas. The country needs to greatly strengthen these effective programmes and policies.

11. Teachers must be helped to identify learning disabilities early and plan specifically for their mitigation. Alternative forms of schools will be encouraged to preserve their traditions or alternative pedagogical styles. State Governments may encourage opening NCC wings in their secondary and higher secondary schools, including those in tribal dominated areas. Inclusion and equity will become a key aspect of teacher education (and training for all leadership, administrative, and other positions in schools).

12. Efforts will be made to recruit more high-quality teachers and leaders from SEDGs in order to bring in excellent role models for all students.

ADVANTAGES OF NEW EDUCATION POLICY 2020

1. Through NEP 2020, the government hopes to make education accessible to everyone.
2. Through this new strategy, almost two crore school pupils would be able to return to educational institutions.
3. The Education Ministry is to establish a National Mission on Foundation Literacy and Numeracy in accordance with the NEP 2020. The states of India are in charge of ensuring that all pupils up through third grade have the fundamental reading and numeracy skills. By 2025, this implementation is expected to be complete.
4. The creation of India's National Book Promotion Policy is one of NEP 2020's benefits.

5. Establishing a Gender Inclusion Fund is the main goal of this new strategy. The focused list also includes Special Education Zones for underserved communities and organizations

LIMITATIONS OF THE NEW EDUCATION POLICY 2020

1. The introduction of mother tongues for each topic in academic institutions is a difficulty due to the troublesome teacher to student ratio in India, which is a negative aspect in the New Education Policy 2020. Finding qualified instructors can be difficult at times, and the NEP 2020's provision of study materials in mother tongues presents a new obstacle.

2. According to the NEP 2020, students who want to graduate must study for a total of four years, yet they can easily earn a diploma in just two years. This can tempt the student to drop out midway through the course.

3. The National Education Policy 2020 states that children in private schools will start learning English far earlier than students in government schools. The academic curriculum will be taught to government school students in their native regional tongues. One of the main issues with the current educational policies is that more students would find it difficult to communicate in English, which will exacerbate the social divide.

CONCLUSION

In fact, NEP 2020's findings and suggestions are of a progressive nature. It provides a new perspective on an educational system that is flexible and of high quality, capable of transforming India into a vibrant society that reflects our rich cultural past. In contrast to NPE 1986, which developed a system of education and trained human resources that contributed to the development value chain, NEP 2020 aims to develop human resources that will produce value propositions. The Indian educational system is positioned to move closer to international standards with the adoption of the new NEP 2020. Nearly 96.4% of the 1103 Indian students who participated in an online survey on this topic expressed optimism about the outcomes of the new policy's implementation. The NEP, which is intended to lessen the pressure of classroom instruction and exams on pupils, will be crucial in shaping the nation's future. However, a uniform, open, and resource-equitably distributed implementation at all levels is essential to its success. Only when there is complete cooperation and collaboration between all the parties, supported by institutional procedures, can this enormous undertaking be accomplished.

REFERENCES

- B.Venkateshwarlu. (2021, February). A Critical Study Of Nep 2020: Issues, Approaches, Challenges, Oppertunities And Criticism. International Journal Of Multidisciplinary Educational Research, 10(2), 191-196. Retrieved from [http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue2\(5\)/33.pdf](http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue2(5)/33.pdf)
- Kurien, A. (2020). Impact of New Education Policy 2020 on Higher Education. Atma Nirbhar Bharat: A Roadmap to Self-reliant India. Thiruvalla. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/346654722_Impact_of_New_Education_Policy_2020_on_Higher_Education
- MR, S. (2021, May). New Education Policy 2020: A Comparative Analysis With Existing National Policy Of Education 1986. International Journal Of Research And Analytical Reviews, 8(2), 665-675. Retrieved from <https://sdmmmkmysore.in/department/commerce/shubhada/new%20education%20policy%202020-a%20comparative%20analysis%20with%20existing%20national%20policy%20of%20education%201986.pdf>
- https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf

How Effective Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana is?

¹Jagamal Arajambhai Batava and ²Dr Sureshbhai J. Bhoje,
¹Research Scholar and ²Associate Professor, Commerce and Law College,
Bhakta Kavi Narshinh Mehta University, Junagadh.
Email: batavajagamal@gmail.com

Abstract:

Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana is the government's flagship agriculture insurance scheme in India. PMFBY provides comprehensive risk coverage to farmers' crops against all natural risks. Provides Financial assistance to prevent crop loss and damage caused by unanticipated events. PMFBY aims to ensure farmers' incomes are stable for them to continue farming. It will also promote farmers' adoption of new agricultural equipment. Farmers' involvement in the programme is declining in both the Kharif and Rabi seasons. This is in contrast to what the PMFBY planned for when it was introduced in 2016. It had been expected that farmer participation would rise with time. Gujarat, Bihar, West Bengal, Andhra Pradesh, Telangana and Jharkhand have not implemented the Scheme in 2020. The main factors preventing these States from implementing the Scheme are financial limitations and low claim ratio. Committee believes the scheme's original intent will be defeated. The PMFBY-2.0 attempts to assure timely computation and payment of claims proportionate to crop loss. The central government's portion of premium subsidies for the northeastern states will be increased from 50% to 90%. The crop insurance scheme has been running for five years. The government has urged states to include more locations and crops in the scheme. It wants to raise farmer awareness of crop insurance schemes in rural regions. The scheme is available to farmers across the country, but it is voluntary. Farmers' price risk can be effectively reduced through the development of cold chains and warehousing. More attention needs to be paid to utilizing technology through GPRS-enabled devices.

Introduction:

After eliminating previous insurance schemes viz. Modified National Agricultural Insurance Scheme, Weather-based Crop Insurance scheme and the National Agriculture Insurance Scheme. The government of India created the Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana in 2016. Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana (PMFBY) aims to support agricultural production by providing affordable crop insurance and to ensure an 'area approach' to ensure an avoidable crop from sowing to post-harvest. Provides comprehensive risk coverage to farmers' crops against all natural risks. Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana is the government's flagship

agriculture insurance scheme in India, aligned with the One Nation-One Scheme concept. The scheme covers annual cash crops/annual horticulture, oilseeds and food crops (cereals, millets and pulses), PMFBY is available for farmers who have not obtained institutional credit, but it is mandatory for all farmers who have obtained institutional loans from banks. (This was changed, and enrolment became voluntary after the Kharif season in 2020.), The Ministry of Agriculture is responsible for the program.

What is the scope of PMFBY?

Crop insurance will be provided under the Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana in these cases: Natural disasters such as landslides, hailstorms, and so on. Floods, dry spells, droughts, and other natural disasters can all result in yield loss. PMFBY also covers pest infestations that cause yield loss. This plan also covers losses that occur after crops have been harvested. These conditions may occur as a result of cyclones, unseasonal precipitation, cyclonic rains, and other factors. The idea proposes using remote sensing technology, smartphones, or drones to speed up crop loss estimation.

Nonetheless, PMFBY offers no protection against these scenarios: Losses occurred as a result of war or other dangerous actions. Loss of produce as a result of an act of hostility or riots. Domestic and/or wild animals destroying crops. Contamination as a result of nuclear dangers. Malicious harm causes yields carnage.

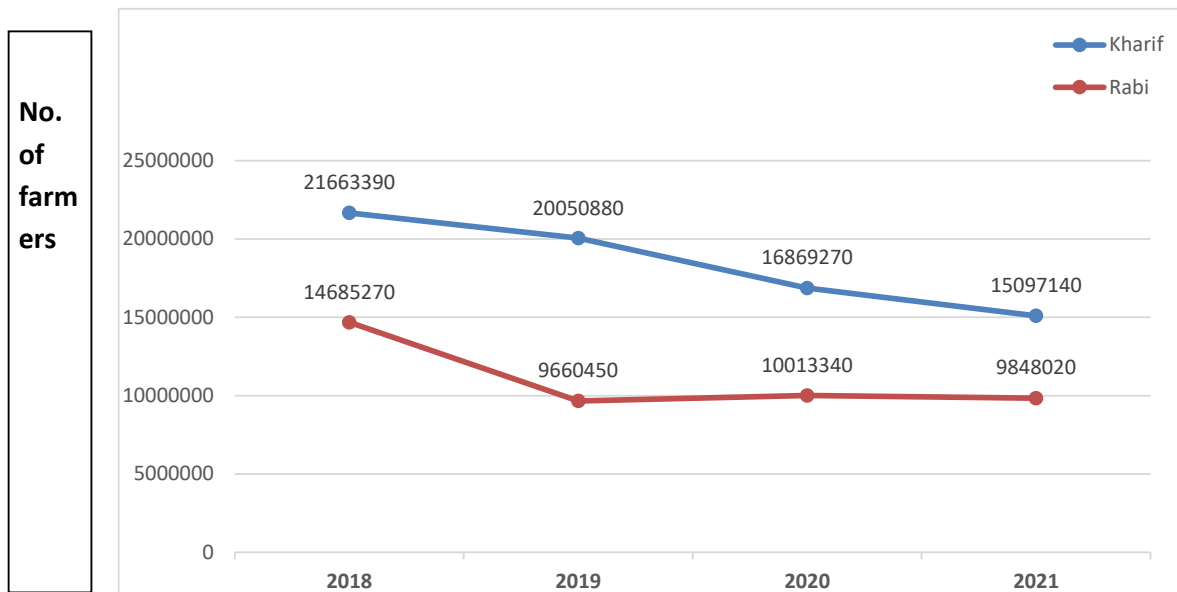
Objectives of PMFBY

The Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana (PMFBY) aims to encourage sustained yield generation in the agriculture sector. PMFBY will accomplish this by implementing by measuring: Farmers in distress owing to crop loss and damage caused by unanticipated events will receive financial assistance. Making certain that farmers' incomes are stable for them to continue farming. Promoting farmers' adoption and usage of new agricultural equipment and procedures for efficient and high-yield farming. Ensuring the flow of credit to the agriculture sector contributes to food security, and crop diversity, and boosts the agriculture industry's growth and competitiveness, in addition to safeguarding farmers from production hazards.

Performance of PMFBY (2018 – 2021)

Farmers' involvement in the programme is declining in both the Kharif and Rabi seasons, according to time series data of the PMFBY from 2018 to 2021, as indicated in the graph.

This stands in contrast to what the programme planned for when it was introduced in 2016. It had been expected that farmer participation would rise with time, which would have justified the premium price discovered.

Year-wise trend analysis of farmers' participation

What is the cause of the PMFBY FAILURE?

Northeast India:

Mizoram, Nagaland, Manipur, and Arunachal Pradesh are the only Northeast Indian states not covered by the PMFBY Insurance scheme. This is due to the insurance company's lack of interest in the northeastern states. In moreover, the state's failure to pay its insurance premium portion due to a lack of funds adds to the difficulties. Because of the high administrative costs in certain states, insurance firms are unwilling to bid on them. In the states, there is a lack of proper land records and other historic yield data, particularly at the block and Gramme Panchayat levels. Crop cutting experiments that provide a fair, precise, and exact yield estimation of the crops have difficulties in performing, which is required for horticulture crops. Because the number of loanee farmers is lower in the Northeast, especially in Assam, insurance coverage is limited. This tends to turn off insurance companies. Weather-related

insurance programmes in these states are jeopardised due to a lack of appropriate forecasting infrastructure.

Gujarat, Bihar, West Bengal, Andhra Pradesh, Telangana and Jharkhand have not implemented the Scheme in 2020. The main factors preventing these States from implementing the Scheme are their financial limitations and their low claim ratio during typical seasons. Even though the majority of the withdrawing States are implementing their schemes, the Committee believes that if more States withdraw from or do not implement PMFBY in the coming years, the scheme's original intent will be defeated.

Revamping the Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana:

To address the issues in implementing the crop insurance plan, the Union Cabinet has authorised a revision of the PMFBY and changes to its existing provisions. This wonderful scheme has been running for five years. As a result, the redesigned PMFBY-2.0 attempts to assure timely computation and payment of claims to farmers proportionate to crop loss via several technology interventions, as well as new government revisions to the plan. The central government's portion of premium subsidies for the northeastern states will be increased from 50% to 90%. Information, Communication, and Education (ICE) Initiatives - Insurance companies must spend 0.5% of the total premium received on ICE activities. States should have the ability to determine their scale of financing for every district crop combination. States/UTs are given the option of running the programme with additional risk coverage. Premium Subsidy Cap: For unirrigated areas/crops, the central subsidy will be limited to up to 30% premium rates. The central subsidy for irrigated areas/crops will be limited to up to 25% premium rates. Irrigated districts are those that will have more than 50% of their land covered by irrigation.

States face the penalties: If a state fails to release the required premium subsidies to insurance companies within the time restriction (March 31 for Kharif Season; September 30 for Rabi Season), the state will be barred from running the plan in subsequent seasons. Crop Cutting Experiments (CCEs) will be conducted using technology solutions such as the Smart Sampling Technique (SST).

What is the reason behind the Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana revamping?

- To empower farmers to control risk in agriculture production.

- To maintain farm revenue stability.
- To assist farmers in the North-Eastern states in managing agricultural risks.
- Allow for faster claim settlements by providing quick and precise yield estimation.

Steps to Increase Coverage:

Though the scheme is voluntary for states, the government has urged states to include more locations and crops in the scheme so that as many farmers as possible are covered. The government is also asking for the active participation of all stakeholders, particularly states and insurance companies, in the implementation of publicity campaigns/awareness programmes in rural regions to raise farmer awareness about crop insurance schemes.

Other measures include Regular publication of advertisements in leading national/local newspapers, broadcast through audio-visual media, distribution of pamphlets in local languages, participation in agriculture fairs/melas, SMS distribution, and the conduct of workshops/training for officials from state governments, financial institutions, and farmers. Furthermore, insurance companies have been asked to use 0.5% of their gross premium received for publicity and awareness promotion.

Conclusion:

There is a perceived requirement to perform crop suitability research across the selected districts in addition to setting the crop calendar. There is potential to advance cropping systems that are compatible with local suitability and gain from a lower risk of losses. And, from this, which poses a growing risk due to climate change, one might realise more effective risk management of crops. By using agro-ecologically sound production methods, it is possible to reduce production risks and achieve a more stable level of income returns. It is possible to use a risk management strategy that prevents risks from happening. For the purpose of conducting and managing numerous crop-cutting experiments (CCEs) in a constrained amount of time, more attention needs to be paid to utilizing technology to the desired extent through GPRS-enabled devices. A better understanding can be created, and expectations can be rationalized, by using a distribution network of insurers and intermediaries. Farmers' price risk can be effectively reduced through the development of cold chains and warehousing as well as through the provision of insurance to cover storage and stock deterioration.

References

- Authority, N. R. (2022). *Crop feasibility study to recommend appropriate mechanisms for* . Ministry of Agriculture & Farmers Welfare.
- *dag.gujarat.gov.in*. (2023, 1 12). Retrieved from <https://dag.gujarat.gov.in/national-agriculture-insurance-scheme.htm>
- *economictimes*. (2022, 12 20). PMFBY number one crop insurance scheme globally in terms of farmers enrollment: Tomar. *PMFBY number one crop insurance scheme globally in terms of farmers enrollment: Tomar*.
- *gujarat.mygov.in*. (2023, 1 12). Retrieved from <https://gujarat.mygov.in/>: <https://gujarat.mygov.in/>
- <https://pmfby.gov.in/>. (n.d.). Retrieved from <https://pmfby.gov.in/>
- Yash, B. (2020, 08 21). *shodhganga.inflibnet.ac.in*. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10603/301564>

સારાંશ-

આદરણીય, વંદનીય શ્રી પ્રવીણ દરજી સાહેબની રૂબરૂ મુલાકાત લેવાનો અનેરો અવસર પ્રાપ્ત થયો. તેમની સાથે થયેલા સંવાદને હું ક્યારેય ભૂલી શકું એમ નથી. આ સંવાદ સાહિત્ય રસિકોને, જિજ્ઞાસુઓને અને તેમનાં ચાહક વર્ગને પણ ગમશે તેથી અહીં તેના કેટલાક ઉપયોગી અંશો પ્રસ્તુત કરું છું.

ડૉ. પ્રવીણ દરજી સાહેબના સાહિત્ય અને કેળવણી ક્ષેત્રમાં વિશિષ્ટ અર્પણ માટે ભારત સરકારે પદ્મશ્રીથી નવાજ્યા છે. તેમણે આ જ સુધીમાં ૧૪૨થી વધારે પુસ્તકો લખીને ગુજરાતી સાહિત્યને ખૂબ મોટું પ્રદાન કર્યું છે. તેઓ એક સફળ સાહિત્યકાર તો છે જ, તે ઉપરાંત તેઓ શિક્ષણ ક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત રહીને શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓ અને અધ્યયન, અધ્યાપન અને સંશોધન દ્વારા શિક્ષણક્ષેત્રમાં પણ આગવું અને અનેરું યોગદાન આપ્યું છે. તેમજ સામાજિકક્ષેત્રે પણ યથાયોગ્ય યોગદાન આપીને સામાજિક સેવાઓની પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રહ્યા છે. એક બહુ આચારી વ્યક્તિત્વને મળવાનો આનંદ કોને ના થાય? તેમની સાથે આમ તો ઘણી ઓપચારિક -અનૌપચારિક વાતો થઈ પરંતુ, તેમાંના કેટલાક મારા પ્રશ્નો અને તેમણે આપેલ સુચારુ જવાબોને સૌ સમક્ષ મુકવાની મને ઈચ્છા થઈ તે અત્રે પ્રસ્તુત કર્યા છે.

પ્ર.૧ તમે સાહિત્ય તરફ કેવી રીતે વળ્યા ? તમારા શૈક્ષણિક અને સાહિત્યિક સંદર્ભોને કેન્દ્રમાં રાખીને કઈ કહેશો ?

જ. સાહિત્ય તરફ વળવામાં વતન, વતનની પ્રકૃતિ, માતાપિતા અને શિક્ષકોનો મોટો ફાળો રહ્યો છે. એક તરફ સાહિત્યકાર થવું અને સારા શિક્ષક પણ થવું આવું અજ્ઞાત પણે ચિત્તમાં રહ્યા કર્યું હતું. અને પ્રત્યેક્ષ કે પરોક્ષ રીતે આ બધાને પરિપોષણ મળતું ગયું અને એનું પરિણામ તે સાહિત્યિક શિક્ષણ.

પ્ર.૨ આપના સાહિત્ય સર્જન પર કોનો પ્રભાવ છે ? વિશ્વના કયાં સાહિત્યકારો અપને પસંદ છે. આપના વિશ્વસાહિત્યના અભ્યાસ પરથી જણાવશો.

જ. શરૂઆતના વરસોમાં માતૃભાષા અને માતૃભાષા સિવાયની અંગ્રેજી , હિન્દી અને એ મારફતે વિશ્વના સાહિત્યની સતત પરિશ્રમ વૃત્તિ રહી એટલે કોઈ એક નો પ્રભાવ ઝીલવા કરતા હું મને કેવી

રીતે પ્રગટ કરી શકુ એ વાત જ કેન્દ્રમાં રહી હતી. આપણી પરંપરાના સર્જકોમાં કાલિદાસ, ભવભૂતિ, બાણ અને મમ્મટ જેવા મીમાંસકો કે અભિનવ જેવા રસવિદો મને હંમેશા ગમ્યા છે. વિશ્વના સાહિત્યમાં તો એટલું બધું વાંચવાનું બન્યું છે કે કોને યાદ કરું ને કોને ભૂલું પણ એમાં ટોલ્સટોય, હાર્ડી, વલ્ટ વિટમેન અને બીજા અનેક જૂના સર્જકોની સાથે રિલ્કે, બોદલેર, એલ.એન.ગીન્સબર્ગ, ડબલ્યુ બી.યેટ્સ , આપણા દેશના ટાગોર, શરદચંદ્ર બંકિમબાબુ, પશ્ચિમના વિવેચકો અને વિવેચક સાત્ર, કામુ કે કાફકા જેવા સર્જકો આ અને આવું બધું પાર વિનાનું યાદ કરી શકું. એઝરા પાઉન્ડ અને એલિયટ પણ ખરાં, વર્જિનિયા વુલ્ફ, સિલ્વીઆ પ્લાથ, એમિલી ડિકિન્સન પણ ખરાં અને ગુજરાતી ભાષાના ઉમાશંકર, પન્નાલાલ, દર્શક, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી આવા સંખ્યાબંધ સર્જકો વિવેચકો અને અન્ય અનેકાનેક સર્જકો.

પ્ર.૩ આપના સાહિત્ય પર વિવેચન થયું તે કોના દ્વારા અને આપને એ સંતોષકારક છે કે તેના વિશે આપનો શું અભિપ્રાય છે ?

જ. મારા સાહિત્ય પર વિવેચકો અને અભ્યાસીઓએ સમયે-સમયે અભિપ્રયો આપ્યા છે. અને દરેકને પોતાનો અભિપ્રાય છે તો પોતાની સમજ પણ છે એ સમજ પાકી હોય શકે તો કાચી પણ હોય શકે, એટલે કોણે શું લખ્યું એના કરતા મારે શું લખવાનું છે અને કેવું લખવાનું છે એની ચિંતા મેં વધારે કરી છે.

પ્ર.૪ આપને ભારત સરકાર દ્વારા ગૌરવપ્રદ એવોર્ડ પદ્મશ્રીથી નવાજવામાં આવ્યા છે- તે વિશે આપનો શો પ્રતિભાવ છે ?

જ. પદ્મશ્રી એવોર્ડની જાહેરાત થઈ ત્યારે ઘડીભર એ વાત હું સ્વીકારી શક્યો ન હતો કારણ કે એજ સમયે વડોદરા યુનિ.માં એક સેમિનારમાં મારું વ્યાખ્યાન ચાલતું હતું એટલે ગૃહખાતાનો દિલ્હીથી ફોન આવ્યો ત્યારે મેં એમને કહ્યું કે ક્યાંક ભૂલ થાય છે. એટલે તપાસ કરીને મને અડધા કલાક પછી ફોન કરો. અડધા કલાક પછી ફોન આવ્યો ત્યારે એ લોકોએ ખાતરી સાથે કહ્યું કે તમને જ પદ્મશ્રી મળ્યો છે. મારા માટે એ ક્ષણ માતા-પિતાના સ્મરણની હતી. મારા પ્રિયજનોના સ્મરણની હતી. અને મારી પ્રત્યે લાગણી ધરાવનાર સૌ કોઈની સ્મૃતિ ત્યારે હતી. ઈશ્વરની કૃપાને સૌનો મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ એને હું લેખું છું.

પ્ર.૫ ગુજરાતી સાહિત્યનું કયું સાહિત્યસ્વરૂપ એવું છે કે જેમાં આપની ઇચ્છા હોવા છતાં આપે કલમ ચલાવી નથી ?

જ. નવલકથા એક એવું સ્વરૂપ છે જેમાં ઇચ્છવા છતાં હું લખી શક્યો નથી.

પ્ર.૬ આમ તો તમે કવિ, નિબંધકાર, સંશોધક, અનુવાદક, સંપાદક,વિવિધ સ્વરૂપોમાં સાહિત્ય સરવાણી વહાવી છે. તેમાં સૌથી વિશેષ પ્રિય સ્વરૂપ કયું છે.?

જ. સાહિત્ય જ મારો પ્રિય મુદ્દો છે. પણ કવિતાથી આરંભ કરીને નિબંધમાં વિશેષરૂપે એકાગ્ર થયો. એ મારે સ્વીકારવું રહ્યું. વિવેચન - સંશોધનમાં પણ રસ રહ્યો છે.

પ્ર.૭ આમ તો બાળપણથી કવિતા અને નિબંધ લખવાનું શરૂ કરેલ છતાં આપે જે સાહિત્યસર્જન કર્યું છે. તેમાં ક્યારે અને ક્યાં પ્રકારના વળાંકો આવ્યા તે કહેશો ?

જ. વળાંકો એ રીતે કહી શકાય કે આરંભના તબક્કે જે લખતો હતો. એમાં અભ્યાસ હતો તો સાથે ઉત્સાહ પણ હતો. અને પછીના તબક્કે વિશ્વસાહિત્યનું વાંચન વધતું ગયું તેમ હું મને જ મારો પ્રતિસ્પર્ધી લાગ્યો.અને એને જીતવા માટે હું હંમેશા જે કઈ લખું એમાં કઈક નવું સત્વસભર હોય એ રીતે લખતો. કવિતાની અને નિબંધની દિશા પણ એ રીતે બદલાતી ગઈ.

પ્ર.૮ આધુનિક યુગમાં આપનું સાહિત્ય સર્જન અન્ય લેખકોના સાહિત્ય સર્જન કરતા કઈ રીતે અલગ પડે તેના વિશેના પ્રતિભાવ જણાવશો ?

જ. અન્ય સાહિત્યકારો કરતા જુદું પડવું કે ન પડવું એ મુદ્દો મારા માટે લગભગ અપ્રસ્તુત રહ્યો છે. પણ હું એક વાતે સ્પષ્ટ છું કે હું જે લખું છું એ કેવળ અને કેવળ અંદરની Need થી લખું છું Cry થી લખું છું.અને એ રીતે જે બાળકો મારા આંતરસત્વ સુધી પહોંચ્યા છે, તેઓને મારું સાહિત્ય નોખું - નિરાળું લાગ્યું છે.

પ્ર.૯ આપના કોલેજકાળ દરમિયાનના આપનાં ગુરુજનો અને તમારા સહાધ્યાયી સાથેના અનુભવ કહેશો જેમાંથી આપને પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન મળ્યું હોય?

જ. કોલેજકાળમાં મારા અગાઉના વર્ષોની જેમ જ મને ઉત્તમ અને પ્રેમાળ અધ્યાપકો મળ્યાં જે ને હું મારું સદનસીબ લેખું છું. કોલેજકાળના આરંભના વર્ષોમાં પ્રો.લવકુમાર દેસાઈ, પ્રિયકાંત પરીખ અને એમની સાથે પ્રો.તનમનીશંકર શુક્લ મુખ્ય હતા.જેઓનો મને સંપર્ક ગોધરા કોલેજમાં થયો.મને જીવન અને શિક્ષણ શબ્દની દીક્ષા કોઈએ જો પાકી કરી આપી હોય તો તે તનમનીશંકર શુક્લ છે.મોડાસા કોલેજમાં ડૉ.ધીરુભાઈ ઠાકરનો સંપર્ક એ મારા સાહિત્યિક જીવનનો અને જીવનનો પણ મોટો વળાંક છે.જેના થાકી મારા બાહ્ય ચક્ષુઓની સાથે આંતરચક્ષુઓ ઉઘડ્યા. સાહિત્ય અને જીવનની શિસ્તના પાઠ ત્યાં શીખ્યો. એમાં પ્રો.જે.સી.દેવે અને પ્રો.મહેન્દ્ર અમીન વગેરે અનેક અધ્યાપકો પણ મને સંકોરતા રહ્યા.

પ્ર.૧૦ કોલેજના અધ્યયન-અધ્યાપન દરમિયાન આપના સ્ટાફ સાથે, પ્રિન્સિપાલ સાથેનો અનુભવ અને શિક્ષણકાર્ય વિશે અનુભવ કેવો રહ્યો તે જણાવશો?

જ. કોલેજ મારા પિતાશ્રીના કેહવાથી ગામડાની પસંદ કરવાની હતી. અને એ રીતે હું પહેલીવાર લુણાવાડા આવ્યો. મારી પાસે અધ્યાપનનું બે વર્ષનું ભાથું મોડાસા કોલેજનું હતું. અને અહીં આવીને મને મંડળ પણ એટલું સારું મળ્યું. અને આરંભના આચાર્ય અવિનાશ મુનશી સરસ વ્યક્તિ તરીકે મળ્યા. પરિણામે પ્રથમ વરસે જ દ્રઢસંકલ્પ કર્યો કે હું ટોળા માટે નથી. અને એક વ્યક્તિના ટોળા તરીકે જીવવું છે અને શક્ય હોય એ રીતે જીવનને ઉન્નત કેમ બનાવવું સાહિત્યમાં કેવું સર્જન કરવું શું વાંચવું વગેરેનો નકશો સ્પષ્ટ થયો છે. એટલે હું સ્ટાફરૂમમાં ભાગ્યેજ બેસતો સિવાય કે કોઈ મીટીંગ હોય એટલે પોતાના શીલનું રક્ષણ કેમ કરવું અને આગળ વધવું એ બધું મને અવિનાશ મુનશીએ ખાસ મુરબ્બીમિત્ર તરીકે સમજાવ્યું.

પ્ર.૧૧ આજની શિક્ષણ પ્રણાલી અને સાહિત્ય સર્જનમાં નવાં ઉન્મેષો વિશે કંઈ કેહશો?

જ. શિક્ષણ પ્રણાલી વિશે ઝાઝાં ઉત્સાહથી કશું કહી શકાય એવું રહ્યું નથી. એટલા માટે કે રાજકારણની પકડ દિવસે દિવસેને ચુસ્ત થતી જાય છે અને શિક્ષણ એટલું સુસ્ત થતું જાય છે. એના પરિણામ આપણે આપણી નજર સામે જોઈ રહ્યા છીએ. વળી શિક્ષણમાં પડેલા માણસો પણ સરકારના ઈશારાથી નાચતા હોય ત્યારે પરિસ્થિતિ વધારે વણસે એ પણ ખુબ સાચું છે. સાહિત્ય વિશે પણ જે ફેસબૂક અને સામયિકોમાં સાહિત્ય જોઈએ છીએ એ જોતા વલોણા પછીની છાસમાં પાણી જ ઉમેરાતું હોય એવું થઈ રહ્યું છે. થોડા તણખાં મળે છે પણ એ થોડાક જ છતાં આશાવાદી છું ક્યારેક તો સારું થશે જ.

પ્ર.૧૨ ગુજરાતી સાહિત્ય સાથે પ્રાશ્નાત્ય સાહિત્યના સબંધ કેવા રહ્યા છે ? કેવા પડકારો અને પ્રતિભાવો રહ્યા ? આપશ્રી પ્રાશ્નાત્ય સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસી છો. તો ગુજરાતી સાહિત્ય પર એનો પ્રભાવ કેવો રહ્યો ?

જ. કોઈપણ ભાષાનું સાહિત્ય અથવા તો એનું સૌંદર્યશાસ્ત્ર પોતાની રીતે સ્વાયત્ત હોવા છતાં પશ્ચિમના સાહિત્યના સંપર્કમાં જ્યાં સુધી ન મુકાય ત્યાં સુધી સાહિત્ય કે વિવેચન વ્યાપક ભૂમિકા ધારણ કરી શકતું નથી. સીધું વાંચન શક્ય ના હોય તો અનુવાદ મારફતે પણ એવી કૃતિનો અભ્યાસ પોષક નીવડે છે. ક્યારેક પન્નાલાલ જેવા અપવાદ મળે પણ એતો ક્યારેક જ.

પ્ર.૧૩ આપના કાવ્યસંગ્રહોનો અભ્યાસ કર્યો છે.તેમાં પ્રકૃતિ, દેશપ્રેમ, સંસ્કૃતિ, વતનપ્રેમ, અતીતરાગ આ બધા તત્વોને તેમાં વણ્યા છે. એ સિવાયના વિશેષ ક્યાં તત્વો આપને સ્પર્શી ગયા જે તમે કવિતામાં લીધા હોય ?

જ. મારા કાવ્યસંગ્રહોમા વિવિધ વિષયો તમે નોંધ્યા છે, એ સિવાય માનવચેતના, વ્યાપક પ્રણયતંતુઓ એ બંને જુદી જુદી રીતે અવતર્યા છે.અને કવિતા આમ પણ હું થી શરૂ કરીને આખા વિશ્વની પરિક્રમા પછી હું ઉપર જ આવીને અટકે છે.એટલે એમાં વ્યક્તિસ્પંદ અને વિશ્વસ્પંદ હોય જ.

પ્ર.૧૪ તમે ગદ્ય અને પદ્ય બંનેમાં નોંધપાત્ર સર્જન કર્યું છે. આ સંદર્ભમાં સર્જનની વિશેષતા વિશે સર્જક તરીકે આપનો શો મત છે ?

જ. ગદ્ય અને પદ્ય એ બંનેની શિસ્ત જુદી છે. એક પદ્ય એ એક પ્રકારનું લય નર્તન છે, સંવેદન નર્તન છે. જ્યારે ગદ્ય એ Dance નહિ પણ walk છે. એક ચાલના છે. બંનેમાં ઉત્તમ કામ થઈ શકે.

પ્ર.૧૫ આપનું સંશોધન પૂર્વગ્રહ રહિત અને સત્યને ઉજાગર કરતું શ્રદ્ધેય સંશોધન છે. આજના સંશોધન અને સંશોધકો વિશે તમારું શું કહેવું છે ?

જ-આજનું સંશોધન અને સંશોધકો પણ બદલાયેલા સમાજની જ તાસીર છે. એટલે કશું પણ કહીએ એ જોખમી બની જાય છતાં એમ કહી શકાય કે આજે સંશોધન શબ્દ વધારેમાં વધારે વપરાતો હોવા છતાં સંશોધન વિશે ઓછામાં ઓછી જાણકારી છે. અને પાર વિનાના સંશોધકો છે છતાં સાચા સંશોધકને ખોળવો પડે એવું છે.

પ્ર.૧૬ એક સાચા ચિંતક તરીકે તમે સામાજિક, નૈતિક, શૈક્ષણિક અનેક ક્ષેત્રોમાં વિચારધારા વહેતી કરી છે. આપના સાહિત્યમાં ચિંતન વિવિધ રૂપે અવતર્યું છે હજી આપ એ દિશામાં કશા નવા આયામો પ્રગટ કરવાનું વિચારો છો?

જ. મારા ચિંતનનો વ્યાપ જીવન અને જગત બંને છે. અને જીવન અને જગતની પ્રકૃતિ એવી છે જે ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે. અને નવાં નવાં ચેહરા પ્રગટ કરે છે. અને આવા નવાં નવાં પ્રગટતા ચહેરાને વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજવાની મારી નિરંતરની મથામણ છે. હું એને પ્રગટ કરવા પણ એટલી જ મથામણ કરું છું. આપણી વિચારણાના કેન્દ્રો પણ બદલાતા જાય છે, એ બધાને હું સમજવા પ્રયત્ન કરું છું. નવા પરીપ્રેક્ષ્યો તેને મૂકી જઈ છું ને મારી રીતે શબ્દમાં અવતારું છું.

પ્ર.૧૭ સમકાલીન ગુજરાતી નિબંધ સ્વરૂપની ગતિવિધિથી આપને સંતોષ છે ? આપનાં નિબંધો વિશેનો અભિપ્રાય અને આજની નિબંધ પ્રણાલી અને વર્તમાન નિબંધકારો કેવું સર્જન કરે છે, તેમાં આપનું શું કહેવું છે ?

જ. સાહિત્યના અન્ય સ્વરૂપોની જેમ જ નિબંધ પણ જુદી જુદી રીતે પલટાતો બદલાતો રહ્યો છે. એમાં કેટલુંક નિબંધના નામે અનિબંધ પણ પ્રવેશી જતું જોવા મળે છે. તો ક્યારેક અપવાદ રૂપે શક્યતા ભર્યા પ્રયત્નો પણ નજરે પડે છે. છતાં નિબંધ સ્વરૂપને સમજીને એમાં રહેલી શક્યતાઓને ઓળખીને નિબંધ લખવા જે ધૈર્ય જોઈએ, જે શૈલી જોઈએ વ્યક્તિત્વની તાજપને સમૃદ્ધિ જોઈએ તેવું પ્રમાણમાં ઓછું નજરે પડે છે દેખાદેખીનું આ સ્વરૂપમાં ઝાઝી ટકતું નથી.

પ્ર.૧૮ આજના યુવાનો વિશે તમારો શો અભિપ્રાય છે?

જ. આજના યુવાનોને અનેકવાર મળવાનું થયું છે. યુવા શિબિરોમાં નજીકથી એમને જોયા છે. એમાં એક વસ્તુ બહુ સ્પષ્ટ છે કે આ પેઢી અગાઉની બધી પેઢીઓ કરતા વધારે ચપલ છે. વધારે માહિતીસભર છે. અને તત્પરતાથી ભરી ભરી છે. માત્ર પ્રશ્ન એ છે કે એમને પરિવારથી માંડીને સમાજ સુધી જે રીતે હૂંફ મળવી જોઈએ, જે દિશા મળવી જોઈએ, જે અવસર પ્રાપ્ત થવો જોઈએ એ નથી મળતા પરિણામે મોટાભાગના યુવકોમાં હતાશા જોવા મળે છે. અને એને કારણે એ વિપથગામી બની જતા જણાય છે. પરિણામે જે યુવક - યુવતીઓ પોતાની દિશા પામીને આગળ વધી રહ્યા છે તે આજની અને આવતીકાલની શ્રદ્ધા છે.

આ રીતે એક સંશોધનના સંદર્ભે પદ્મશ્રી પ્રવીણ દરજી સાહેબ સાથે થયેલી મુલાકાત દરમિયાન જે પ્રશ્નો મેં પૂછ્યા તેના પ્રત્યુત્તર રૂપે તેમનું વ્યક્તિત્વ, વિચાર અને ચિંતન આપણે જોઈ શકીએ છીએ. લગભગ ચાર કલાકની મુલાકાતમાં એક મોટા ગજાનાં સર્જક સાથેની આ ક્ષણો મારી સ્મૃતિમાં કાયમ સચવાયેલી રહેશે.

Dr. Parvez M. Bloch,
In charge Principal, Law College – Junagadh.
e-mail: p.y.bloch@gmail.com

તારણ :

આધુનિક સમયમાં સામાજિક વિકાસમાં શિક્ષણની અગ્રીમ ભૂમિકા રહી છે. વૈશ્વિક સ્તરે પણ શિક્ષણમાં આવેલ આમુલ પરિવર્તનોએ માનવીને વિવિધ ક્ષેત્રે પ્રગતિ સાધવામાં મદદ કરી છે. ભારતમાં શિક્ષણના વિકાસની વાત કરવામાં આવે ત્યારે પ્રાચીન યુગથી લઈ આધુનિક સમયમાં થયેલા આમુલ પરિવર્તનો માનવીના સર્વાંગી વિકાસમાં ઉપયોગી નિવડ્યા છે. કોઈપણ દેશના વિકાસમાં તે દેશની શિક્ષણનિતી ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવતી હોય છે. ભારતના વિકાસમાં પણ સમયાંતરે શિક્ષણનિતીમાં પરિવર્તને પાયારૂપ ભૂમિકા ભજવી છે. આઝાદી પછી ભારતે તેની પ્રથમ શિક્ષણનિતી ૧૯૬૮ માં અપનાવી હતી. બીજી શિક્ષણનિતી ૧૯૮૬ અને વિશેષ સુધારા સાથે ૧૯૯૨ માં તેમજ ફરીથી નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નિતી-૨૦૨૦ અપનાવી આગામી શૈક્ષણિક વર્ષ ૨૦૨૩ થી અમલમાં મુકવામાં આવી છે જે વર્તમાન સમયની જરૂરિયાત તેમજ ભારતીય સંસ્કૃતિ, માતૃભાષાનું મહત્વને મહત્વ આપતી કહી શકાય તેમ છે. આ પોલીસી અમલમાં આવવાથી ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીમાં જડમૂળથી ફેરફાર થશે. આ ફેરફારોમાં કાયદાકીય શિક્ષણ ક્ષેત્રે પણ પરિવર્તન અને પડકારોનો સામનો કરવાનો રહેશે. કાયદાના શિક્ષણમાં નવી શિક્ષણનિતી-૨૦૨૦ થી થતાં ફેરફારો અને તેના પડકારો અંગે વિશેષ તૈયારીઓ રાખવી અનિવાર્ય બની છે. આ માટે બાર કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયાની ભૂમિકા સવિશેષ રહેશે. નવી શિક્ષણ નિતી-૨૦૨૦ નો મુખ્ય લક્ષ્ય શિક્ષણના વૈશ્વિક ધોરણો હાંસલ કરવાનો તેમજ શિક્ષણનો વ્યાપ વધારવાનો છે. કાયદાકીય શિક્ષણ હંમેશા માટે સૌથી મહત્વપૂર્ણ ઘટકોમાંનું એક રહ્યું છે. ભારતમાં કાયદાકીય શિક્ષણ એડવોકેટ એક્ટ-૧૯૬૧, બાર કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયા રૂલ્સ અને યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશનના વખતો-વખતના નિયમાનુસાર અપાતું રહ્યું છે. દેશમાં કાયદાના શિક્ષણના મહત્વને ધ્યાને લઈને વર્તમાન સમયમાં જુદા-જુદા રાજ્યોમાં કાયદા વિદ્યાશાખાની યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવામાં આવી છે, તેમ છતાં પણ કાયદાનું શિક્ષણ આપતી સરકારી કોલેજો, ખાનગી કોલેજો સામે અનેક પડકારો છે. જેનું નિરાકરણ કરવું અનિવાર્ય બન્યું છે.

કાયદાના શિક્ષણ સામે આવેલા પડકારો :

૧. કાયદાનું શિક્ષણ વૈશ્વિક સ્તરે સ્પર્ધાત્મક હોવું જરૂરી છે, શ્રેષ્ઠ પોલીસી અપનાવવી અનિવાર્ય છે :

બાર કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયાએ કાયદાના શિક્ષણનો વ્યાપ વૈશ્વિક સ્તરે વધારવો અનિવાર્ય રહેશે. કાયદાની કોલેજોએ વૈશ્વિક સ્તરે જુદા-જુદા એમ.ઓ.યુ. કરીને શૈક્ષણિક માર્ગદર્શનની આપ-લે વધારવાની રહેશે. કાયદાના વિદ્યાર્થીઓએ અન્ય દેશોના કાયદાનો પણ અભ્યાસ કરવાનો રહેશે. વિશ્વના કોઈપણ દેશમાં તે વકીલાતની પ્રેક્ટીસ કે અન્ય રીતે પોતાની કારકીર્દી બનાવી શકશે. નવી શિક્ષણનિતી મુજબનું આ ટ્રાન્સફોર્મેશન કાયદા વિદ્યાશાખા માટે પડકારજનક રહેશે

૨. બાર કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયાના અસરકારક શાસન અને નેતૃત્વનો અમલ :

નવી શિક્ષણનિતી-૨૦૨૦મા મેડીકલ અને કાયદાવિદ્યા શાખાને વિશેષ માળખું સ્થાપિત કરવા અંગેની ભલામણને કારણે બાર કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયાની ભૂમિકા વિસ્તૃત બની છે. સ્નાતક કક્ષાનાના અભ્યાસની સાથે-સાથે અનુસ્નાતક કક્ષાના તેમજ ડોક્ટરેટ ડિગ્રીઓમાં પણ બાર કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયાએ અસરકારક શાસન સ્થાપિત કરવાનો પડકાર રહેશે.

૩. મલ્ટીડિસિપ્લિનરી એજ્યુકેશન એન્ડ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી તરીકે કાયદા વિદ્યાશાખા :

ભારતની નવી શિક્ષણનિતીના અમલની સાથે સાથે વિદ્યાર્થીઓને પોતે ગમે તે વિદ્યાશાખા હોય તો પણ મનગમતા એક કે બે વિષયોનો અભ્યાસ કરવાની તકો મળશે. આ પદ્ધતિની અમલવારી કાયદા વિદ્યાશાખામાં કરવી કે નહીં ? તે પણ ઉંડાણપૂર્વકનો વિચાર માંગી લે છે. બાર કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયા પોતે સ્વતંત્ર હોવા છતાં પણ નવી શિક્ષણનિતીના પાયાના સિધ્ધાંતોને કાયદાભ્યાસમાં લાવવાનો પડકાર રહેશે.

૪. રિસર્ચને મહત્વ :

કાયદા વિદ્યાશાખામાં સંશોધનનું વિશાળ ફલક છે. કાયદા વિદ્યાશાખામાં સ્નાતક કક્ષાનાના અભ્યાસમાં રિસર્ચને વધુ મહત્વ આપવા માટેની નવી રૂપરેખા તૈયાર કરવાનો પણ પડકાર રહેલો છે. વર્તમાન પદ્ધતિમાં સ્નાતક કક્ષાનાએ કાયદાને સમજવા અને વકીલાતની પ્રેક્ટીશમાં જરૂરી ઈન્ટર્નશીપને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે જેમાં પણ ફેરફારને અવકાશ રહેલો છે. સંશોધનના સંદર્ભમાં કેસ લો, પૂર્વ નિર્ણયોનું અર્થઘટન તેમજ અન્ય થિયરીઓને સમજવા માટે સંશોધનનું મહત્વ રહેલું છે. જે કાયદાના અનુસ્નાતક કક્ષાનાના અભ્યાસમાં રહેલું છે. અહીં વિશેષ ફેરફાર કરવાનો પણ પડકાર રહેલો છે.

પ. વિદેશી શૈક્ષણિક યુનિવર્સિટી સાથે સમન્વય સાધીને વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ તૈયાર કરવા :

કાયદા વિદ્યાશાખાના વિદ્યાર્થીઓ સ્નાતક કક્ષાનાએ ભારતને લાગુ પડતા કાયદાઓનો જ અભ્યાસ કરે છે અને ત્યાર બાદ દેશની કોઈપણ અદાલતોમાં પ્રેક્ટીક કે કાયદાના ક્ષેત્રમાં આગળ વધતા હોય છે. વૈશ્વિક સ્તરે કાયદાની જરૂર અનિવાર્ય બની છે. તેમજ વિદેશી યુનિવર્સિટીઓ, કંપનીઓ, જુદી-જુદી સંસ્થાઓ સાથે સમન્વય સાધીને નવી એજ્યુકેશન પોલીસી પ્રમાણે ભારતીય વિદ્યાર્થીઓને તક મળી શકે છે. આ સિવાય પણ નેશનલ રિસર્ચ ફાઉન્ડેશન માટે સંશોધન ભંડોળ સંબંધિત તમામ એજન્સીઓ સાથે વધુ સારા સંકલન સાથે પ્રોત્સાહન મળી શકશે.

ડ. ભાષાનાના પ્રાધાન્યની અમલવારી કરવા અંગેનો પડકાર :

બાર કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયાએ વર્તમાન સમયમાં બંધારણ દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત ભાષાનામાં તેમજ અંગ્રેજી ભાષાનામાં જ કાયદાકીય શિક્ષણ મેળવવા અંગેનો નિયમો સ્થાપિત કરેલો છે, જેની સામે નવી શિક્ષણનિતી માતૃભાષાને પ્રાધાન્ય આપે છે. અને નામદાર સુપ્રિમ કોર્ટ અને વિવિધ હાઈકોર્ટેએ પણ સ્થાનિક ભાષાનામાં જજમેન્ટો આપવા, દલીલો કરવા અંગેના અનેક જજમેન્ટો આપેલા હોય જેથી ભાષાનાના પ્રાધાન્ય અંગેનો પણ પડકાર રહેશે.

૭. સ્નાતક કક્ષાના-અનુસ્નાતક કક્ષાનાના અભ્યાસનો રેશિયો જાળવવો :

વર્તમાન સમયમાં સ્નાતક કક્ષાનાના ત્રણ વર્ષ બાદ ભારતમાં વકીલાત કરવા માંગતા વિદ્યાર્થીઓ એલએલ.બી.નો સ્નાતક કક્ષાના બાદના અભ્યાસક્રમને પસંદ કરવા જોવા મળે છે. અને ઇન્ટિગ્રેટેડ લો ના અભ્યાસનો રેશિયો ઓછો જોવા મળે છે. જે ચાર વર્ષના સ્નાતક કક્ષાનાના અભ્યાસની પોલીસી અમલમાં આવવાથી રિવર્સ થઈ શકે તેમ છે. જેથી વર્તમાન પ્રવાહને જાળવવા અંગેની સમસ્યાનો પણ સામનો કરવો પડશે.

૮. અન્ય પડકારો અને સમસ્યાઓ :

કાયદાની વ્યાપ પહોંચ અને સમયસર ડિલીવરી માટે કાનૂની શિક્ષણને નવી તકનીકો સાથે અપનાવવી પણ આવશ્યક બની રહેવાની છે. કાયદાકીય શિક્ષણને માહિતગાર અને ન્યાયના બંધારણીય મૂલ્યો-સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સાથે પ્રકાશિત કરવું પણ આવશ્યક બની રહેશે. કાયદાકીય શિક્ષણના અભ્યાસમાં કાયદાકીય વિચારસરણીના ઇતિહાસ, ન્યાયના સિધ્ધાંતો અને

ન્યાયશાસ્ત્રની પદ્ધતિઓ પણ ભાર મૂકતા સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભોની પ્રતિબિંબિત કરવા પણ એક પડકાર રહેશે.

નિષ્કર્ષ :

ભારતમાં અમલમાં આવનારી નવી શિક્ષાણિતી-૨૦૨૦ વિદ્યાર્થીઓની સાથે સાથે શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાઓ માટે પણ એક પડકાર રહેશે. વિદ્યાર્થીઓ આધુનિક સમયની માંગ અને જરૂરીયાતને શિક્ષાણની સાથે સમજી શકશે. નવી નિતીના કારણે વિશ્વની વિવિધ સંસ્થાઓ, યુનિવર્સિટીઓ સાથે ભારતના વિદ્યાર્થીઓ પણ જ્ઞાનની આપ-લે કરી શકશે. કાયદા વિદ્યાશાખામાં બાર કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયાનું વર્ચસ્વ વધવાના કારણે બાર અને બેચ વચ્ચેના સમન્વય સાધી શકાશે. કાયદા વિદ્યાશાખામાં પણ આમુલ પરિવર્તન આવશે જેનાથી આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાઓની ઉંડી સમજ સંશોધન દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ મેળવી શકશે. વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા કાયદાના નવા સંશોધનો થવાથી દેશને પણ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મદદરૂપ થશે. નવી શિક્ષાણિતી અવસરની સાથે સાથે પડકારો અને સમસ્યાઓ પણ દરેક વિદ્યાશાખા સામે લાવી છે, પરંતુ તેની યોગ્ય અમલવારી નવા પ્રગતિના સોપાનો સર કરશે.

સંદર્ભ સૂચી ;

1. <https://www.education.gov.in>
2. <http://www.barcouncilofindia.org/wp-content/uploads/2010/05/Gazette-Notification-dated-04.01.2021-LL.M.-Rules-and-Regulations.pdf>

જામનગર જીલ્લામાં સિંચાઈક્ષેત્રે કાર્યસિદ્ધી એક અભ્યાસ (વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦, ૨૦૨૦-૨૦૨૧)

^૧કણજીરીયા કિષ્ના એ. અને ^૨ડૉ જગદીશ પી ટાંકોદરા

^૧પીએચ.ડી સ્કોલર, રમાર્ગદર્શક, ^૧ભક્તકવિ નરસિંહ મેહતા યુનિવર્સિટી જુનાગઢ, ^૨શ્રી શારદાપીઠ આર્ટ્સ,કોમર્સ એન્ડ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન દ્વારકા.

સારાંશ-

આજે દુનિયાના દરેક દેશ વિકાસની હરોળમાં એક બીજાથી આગળ નીકળવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. વિકાસનો મુખ્ય આધારએ કોઈ પણ દેશના કૃષિ, ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્ર પર રહેલો છે. દેશના વિકાસ માટે ત્રણેય ક્ષેત્રનો વિકાસ જરૂરી છે. આમ, કોઈ પણ દેશમાં વિકાસમાં જેટલું મહત્વ ઉદ્યોગ અને સેવા ક્ષેત્રનું છે. તેટલું જ મહત્વ કૃષિક્ષેત્રનું રહેલું છે. કૃષિના વિકાસ માટે અનેક પરિબલ ભાગ ભજવે છે. જેમાં સિંચાઈએ પણ એક મહત્વનું પરીબલ છે. પ્રસ્તુત સંસોધન પેપરમાં જામનગર જીલ્લામાં સિંચાઈની કાર્યસિદ્ધિનો અભ્યાસ કરવામાં આવશે.

ચાવીરૂપ શબ્દો – ખેતીક્ષેત્ર, સિંચાઈ

પ્રસ્તાવના –

ભારતએ ગામડાનો દેશ છે, દેશની ૭૫ % વસ્તી ગામડામાં વસવાટ કરે છે. ભારતની ભૌગોલિક અને પ્રાકૃતિક સંરચનાના કારણે ભારતએ કૃષિ આધારિત દેશ બની ગયો છે. તેથી ભારતના વિકાસ માટે જેમ ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્રનો વિકાસ જરૂરી છે, એટલોજ કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસ જરૂરી બની જાય છે. ભારતમાં કૃષિ અને ઉદ્યોગ ક્ષેત્રની તુલનાએ કૃષિક્ષેત્ર માંથી રોજગારી મેળવતા લોકોની સંખ્યા વધારે જોવા મળે છે. તેથી દેશમાં કૃષિનો વિકાસએ ખુબ જરૂરી બની જાય છે. આઝાદી પછી આપણે કૃષિક્ષેત્રે કેટલીક સિદ્ધિઓતો મેળવી છે પણ હજુ કૃષિની દિશામાં ઘણો બધો વિકાસ કરવાનો બાકી છે. કૃષિના વિકાસમાં ઘણા બધા પરિબલો અસર કરે છે. એમાંનું એક મહત્વનું પરિબલ એટલે સિંચાઈ સિંચાઈ એ એક માત્ર ઉત્પાદનનું એવું સાધન છે. જેના દ્વારા આપણે ઝડપી આર્થિક વિકાસ સાધી શકીએ છીએ.

જામનગર જીલ્લાની સામાન્ય માહિતી. –

જામનગર જીલ્લાની ઉત્તરે કચ્છ અને મોરબી જિલ્લો, પૂર્વે રાજકોટ, દક્ષીણે પોરબંદર અને પશ્ચીમે નવરચિત દેવભૂમિ દ્વારકા જિલ્લો આવેલ છે.

- જામનગર જીલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૫૮૪.૬.૨૯ ચો.કી.મી છે, આ જીલ્લાનો વિસ્તાર ઉત્તરે કચ્છના અખાતથી દક્ષીણે પોરબંદર જીલ્લા સુધી અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર થી પૂર્વે રાજકોટ અને મોરબી જીલ્લા સુધી છે. જામનગર અને જોડિયા તાલુકાના સાગર કાંઠાના ગામોની જમીન ખારાશ વાળી છે તે સીવાયની મોટા ભાગની જમીન ફળદ્રુપત છે.
- જીલ્લાની ૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરી મુજબ જામનગર જીલ્લાનો કુલ વિસ્તાર ૫૮૪૬ ચો. કી. મી છે જે રાજ્યના કુલ વિસ્તારના ૭.૨૧ % થાય છે. જામનગર જીલ્લાની ગ્રામ્ય વસ્તી ૬૬૦૦૧૩ ની છે અને શહેરી વિસ્તારની કુલ વસ્તી ૭૨૯૨૭૦ ની છે.

સંદર્ભ સાહિત્યની સમીક્ષા-

- ડો. મહેશ વી જોશી (૨૦૧૦) “ ભારતમાં ખેતી અને ઔદ્યોગિક વિકાસ”
તેઓ પોતાના પુસ્તક ભારતમાં ખેતી અને ઔદ્યોગિક વિકાસમાં જણાવે છે કે હરિયાણી ક્રાંતિથી ખેત ઉત્પાદનમાં વધારો થયો છે. હરિયાણી ક્રાંતિનો લાભ પ્રાપ્ત કરવો હોઈ તો સિંચાઈની સવલતો હોવી અનિવાર્ય છે. સિંચાઈ વિના હરિયાણી ક્રાંતિથી ઉત્પાદન વધારી શકાતું નથી આમ, હરિયાણી ક્રાંતિના એક ઘટક તરીકે સિંચાઈને મહત્વનું પરિબળ ગણાવ્યું હતું.
- વિરાણી રમીલા એમ (૨૦૦૮) “ નાની સિંચાઈ યોજનાની ખેત ઉત્પાદન આવક અને રોજગારી પરની અસરો સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના રાજકોટ અને જામનગર જીલ્લાના સંદર્ભમાં અભ્યાસ” – સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ
- સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ જામનગર જીલ્લાના કાલાવડ, દ્વારકા અને જામજોધપુર તેમજ રાજકોટ જીલ્લાના જસદણ, માળિયા, મિયાણા અને ધોરાજી તાલુકાના સંદર્ભમાં નાની સિંચાઈ યોજનાનો અભ્યાસ કરતા રમીલા વિરાણી જણાવે છે કે આઝાદી પછીના ૫૦ વર્ષની સરખામણીમાં છેલા દશકામાં ગુજરાતમાં નદીઓ ઉપર ચેકડેમ ની સંખ્યામાં સારો એવો વધારો થયેલ જોવા મળે છે, આથી ભૂગર્ભ જળ સપાટી ૧૦ થી ૫૦ ફૂટ ઉંચી આવી છે આને કારણે રવિ પાકને પુરતું પાણી મળી રહે છે ઉનાળુ પાક વાવવાની શક્યતા ઉભી થય છે. તેથી ખેડૂતોની રોજગારીમાં ૩૦ થી માંડીને ૫૫ % સુધીની વૃદ્ધિ થય છે. અને સિંચાઈની સગવડતા વાળા ગામડાઓમાં આનુષંગિક વ્યવસાય તરીકે પશુ પાલનનો વ્યવસાય વિકાસ પામ્યો છે.

સંશોધનના હેતુઓ-

- જામનગર જીલ્લામાં સિંચાઈની કાર્યસિદ્ધિનો અભ્યાસ કરવો.

સંસોધન પદ્ધતિ -

પ્રસ્તુત સંસોધન પેપર વર્ણનાત્મક પદ્ધતિ પર આધારિત છે. જામનગર જીલ્લામાં સિંચાઈક્ષેત્રની સિદ્ધિ માટે દ્વિતીય કક્ષાની માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. જેમાં સંબંધિત પુસ્તકો, વેબસાઈટ, સંસોધન પત્રો, થીસીસ વગેરેનો અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે.

જામનગર જીલ્લામાં સિંચાઈક્ષેત્રે કાર્યસિદ્ધિ - પત્રક - ૧

ક્રમ	યોજનાનું નામ	કામોની સંખ્યા	અંદાજીત કિંમત રૂ.લાખમાં	જોગવાઈ રૂ. લાખમાં	થયેલ ખર્ચ રૂ. લાખમાં	સિંચાઈ શક્તિ (હેક્ટરમાં)	નોંધ
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
૧	જુદા જુદા તાલુકાના અનુશ્રવણ તળાવોના રીનોવેશન માટે થયેલ કામો	૩	૩૭.૮૦	૩૭.૮૦	૩૦.૨૧	૬૦	

- પંચાયત સિંચાઈ વિભાગ જી. પંચાયત જામનગર વર્ષ - ૨૦૧૯-૨૦

પત્રક - ૨

ક્રમ	યોજનાનું નામ	કામોની સંખ્યા	અંદાજીત કિંમત રૂ. લાખ માં	જોગવાઈ રૂ. લાખમાં	થયેલ ખર્ચ રૂ.લાખમાં	સિંચાઈ શક્તિ હેક્ટરમાં
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
૧	જામનગર જીલ્લાના જુદા જુદા તાલુકામાં	૩	૧૧.૭૫	૧૧.૭૫	૧૧.૮૩	૬૦

	ચેક ડેમ રીનોવેશન થયેલ કામો					
--	-------------------------------------	--	--	--	--	--

પંચાયત સિંચાઈ વિભાગ જી. પંચાયત જામનગર વર્ષ - ૨૦૧૯-૨૦

પત્રક - ૩

ક્રમ	યોજનાનું નામ	કામની સંખ્યા	અંદાજીત કિંમત રૂ. લાખમાં	જોગવાઈ રૂ. લાખમાં	થયેલ ખર્ચ રૂ. લાખમાં	સિંચાઈ શક્તિ હેક્ટરમાં
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
૧	અછત દરમિયાન થયેલ તળાવોના કામોને સલામત કક્ષાએ લઈ જવા	૨	૧૪.૩૬	૧૪.૩૬	૧૩.૮૬	૪૦

પંચાયત સિંચાઈ વિભાગ જી. પંચાયત જામનગર વર્ષ - ૨૦૧૯-૨૦

પત્રક ૪

ક્રમ	યોજનાનું નામ	કામોની સંખ્યા	અંદાજીત કિંમત રૂ. લાખમાં	જોગવાઈ રૂ. લાખમાં	થયેલ ખર્ચ રૂ. લાખમાં	નોંધ
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
૧	જામનગર જીલ્લાના જુદાજુદા તાલુકામાં ચેક ડેમ, અનુશ્રવણ તળાવો, એમ આઈ અને પૂરથી	૮	૫૯.૩૦	૫૯.૩૦	૫૦.૪૩	-

	થયેલ નુકશાનના કામો					
--	--------------------------	--	--	--	--	--

- પંચાયત સિંચાઈ વિભાગ જી. પંચાયત જામનગર વર્ષ - ૨૦૧૯-૨૦

જામનગર જીલ્લામાં સિંચાઈક્ષેત્રે કાર્યસિદ્ધિ -

પત્રક ૧

ક્રમ	યોજનાનું નામ	કામોની સંખ્યા	અંદાજીત કિંમત રૂ લાખમાં	જોગવાઈ રૂ.લાખમાં	થયેલ ખર્ચ રૂ. લાખમાં	સિંચાઈ શક્તિ હેક્ટરમાં	નોંધ
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
૧	જુદા જુદા તાલુકાના અનુશ્રવણતળાવોના રીનોવેશન થયેલ કામો	૭	૭૫.૭૧	૭૫.૭૧	૫૫.૫૪	૧૦૫	-

- પંચાયત સિંચાઈ વિભાગ જી. પંચાયત જામનગર વર્ષ - ૨૦૨૦-૨૧

પત્રક ૨

ક્રમ	યોજનાનું નામ	કામોની સંખ્યા	અંદાજીત કિંમત રૂ લાખોમાં	જોગવાઈ રૂ.લાખોમાં	થયેલ ખર્ચ રૂ. લાખમાં	સિંચાઈ શક્તિ હેક્ટરમાં	નોંધ
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
૧	જુદા જુદા તાલુકાના ચેકડેમ ના રીનોવેશન થયેલ કામો	૨	૫.૫૬	૫.૫૬	૪.૮૭	૨૦	-

પંચાયત સિંચાઈ વિભાગ જી. પંચાયત જામનગર વર્ષ - ૨૦૨૦-૨૧

પત્રક - ૩

ક્રમ	યોજનાનું નામ	કામોની સંખ્યા	અંદાજીત કિંમત રૂ. લાખમાં	જોગવાઈ રૂ. લાખમાં	થયેલ ખર્ચ રૂ. લાખમાં	સિંચાઈ શક્તિ હેક્ટરમાં	નોંધ
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
૧	અછત દરમિયાન થયેલ તળાવોના કામોને સલામત કક્ષા એ લઈ જવા	૩	૨૭.૭૮	૨૭.૭૮	૨૬.૦૮	૬૦	-

પંચાયત સિંચાઈ વિભાગ જી. પંચાયત જામનગર વર્ષ - ૨૦૨૦-૨૧

પત્રક ૪

ક્રમ	યોજનાનું નામ	કામોની સંખ્યા	અંદાજીત કિંમત રૂ.લાખમાં	જોગવાઈ રૂ.લાખમાં	થયેલ ખર્ચ રૂ. લાખમાં	નોંધ
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
૧	જામનગર જીલ્લાના જુદાજુદા તાલુકાઓના ચેક ડેમ, અનુશ્રવણ તળાવો,એમ આઈ અને પૂરથી થયેલ નુકશાનના કામો	૨૪	૬૫.૨૪	૬૫.૨૪	૬૧.૫૭	-

પંચાયત સિંચાઈ વિભાગ જી. પંચાયત જામનગર વર્ષ – ૨૦૨૦-૨૧

માહિતીનું વિશ્લેષણ-

ઉપરોક્ત માહિતીનું વિશ્લેષણ કરતા જાણી શકાય છે જામનગર જીલ્લામાં ૨૦૧૯-૨૦ ના વર્ષમાં તળાવના રીનોવેશન માટે થયેલ ખર્ચ રૂ. ૩૦.૨૧ લાખ હતું અને સિંચાઈ શક્તિ ૬૦ લાખ હેક્ટરની હતી, જે વર્ષ ૨૦૨૦-૨૧ ખર્ચ વધીને ૫૫.૫૪ લાખ તેમજ સિંચાઈ શક્તિ વધીને ૧૦૫ લાખ હેક્ટરની થયેલ જોવા મળે છે.

વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦ માં ચેક ડેમ રીનોવેશન માટે થયેલ કામ માટે ૧૧.૮૩ લાખનું ખર્ચ થયેલ અને સિંચાઈ શક્તિ ૬૦ લાખ હેક્ટર હતી જે ૨૦૨૦ -૨૧ માં ખર્ચ ઘટીને ૪.૮૭ લાખ હતું અને સિંચાઈ શક્તિ પણ ૨૦ લાખ હેક્ટર જ જોવા મળે છે.

વર્ષ ૨૦૧૯ -૨૦ માં તળાવોના કામોને સલામત કક્ષાએ લઇ જવાનું ખર્ચ ૧૩.૮૬ લાખ હતું અને સિંચાઈ શક્તિ ૪૦ લાખ હેક્ટર હતી જે વર્ષ ૨૦૨૦ -૨૧ માં ખર્ચ વધીને ૨૬.૮ લાખ જોવા મળે છે. અને સિંચાઈ શક્તિ વધીને ૬૦ લાખ હેક્ટર જોવા મળે છે.

વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦ માં ચેક ડેમ, તળાવ અને પૂરથી થયેલ નુકશાન માટેનું ખર્ચ રૂ. ૫૦.૪૩ લાખ હતું જે વધીને ૨૦૨૦-૨૧ માં ૬૧.૫૭ લાખ થયેલ જોવા મળે છે.

આમ ઉપરોક્ત માહિતીનું વિશ્લેષણ કરતા જાણી શકાય છે કે સરકાર દ્વારા સિંચાઈ માટે થયેલા ખર્ચમાં વધારો જોવા છે અને સિંચાઈ શક્તિ પણ વધી છે.

સંદર્ભસૂચી -

- ઉચાટ ડી.એ (૨૦૦૯) શિક્ષણ અને સામાજિક સંસોધનનું પદ્ધતિ શાસ્ત્ર.
- પ્રો. એસ.પી.સિંહ - કૃષિ વિપણન
- ભાસ્કર જોશી - ભારતનું કૃષિક્ષેત્ર વિકાસ અને પડકારો
- વિરાણી રમીલા એમ (૨૦૦૮) સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ
- જીલ્લા પંચાયત જામનગરનો વાર્ષિક વહીવટી અહેવાલ.

[HTTP://JAMNAGAR.NIC.IN](http://JAMNAGAR.NIC.IN)

કૃતિકાબહેન ગોવિંદભાઈ રાણા,

વિધ્યાવાયસ્પતિ શોધાર્થી, ગુજરાતી વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

Email: - krutee.kapadia@gmail.com

પ્રસ્તાવના

ભગવતીકુમાર શર્માની લઘુનવલ 'સમયદ્વીપ' (૧૯૬૪) ને પ્રયોગશીલ સર્જનની હરોળમાં મૂકી શકાય. કૃતિ અંદર અનેકાનેક આસ્વાદ્ય સ્થાનો હોવા ઉપરાંત પાત્રોની અલગ અલગ અવસ્થામાં અનુભવાતો આંતર-બાહ્ય સંઘર્ષ, સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ સંઘર્ષ કૃતિને કમનીય બનાવવામાં સફળ નીવડે છે.

સમયદ્વીપ લઘુનવલમાંનો સંઘર્ષ

આમ જોવા જઇએ તો વસ્તુ નજીવી માત્રામાં જ હાથ લાગે. ગળથૂથીમાં જ રૂઢ બ્રાહ્મણ સંસ્કારો પામેલો કથાનાયક નીલકંઠ સૂરા જેવા નાનકડા ગામમાંથી મુંબઈ જેવા મહાનગરમાં આવી ભદ્ર પરિવારની નીરા જોડે લગ્ન કરે ને મહાશિવરાત્રિના પર્વ નિમિત્તે સૂરા આવી ખાટામીઠા પ્રત્યાઘાતો પામી ફરી મુંબઈ આવે. મુંબઈથી સૂરા અને સૂરાથી મુંબઈ - આ સ્થળ અને સમયનાં બે પરિમાણમાંથી પસાર થતાં પાત્રોના સંઘર્ષ - આંતરસંઘર્ષની સૂક્ષ્મતા અહીં ઘાટ પામી છે.

નીલકંઠના અંતરમાં ચાલતા સૂક્ષ્મ સંચલનો આકર્ષક બની શક્યાં છે. શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક એવા બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મેલો-ઉછરેલો નીલકંઠ મુંબઈમાં આવી અબ્રાહ્મણ કન્યા નીરા સાથે લગ્ન કરે, પરંપરાના પૂજક ચુસ્ત બ્રાહ્મણ શિવશંકરના પુત્ર નીલકંઠની નીરાના 'નીલ' માં પરિણિત થાય, નીરાના હઠાગ્રહથી શિવરાત્રિએ પોતના વતન સૂરા જવાનું સ્વીકારે, જ્ઞાતિ અને ગોત્ર બહાર લગ્ન કરવાને લીધે દેહશુદ્ધિ કરવાની વાત આવે તેને સ્વીકારે પણ શરીર શુદ્ધ કરીને પ્રાયશ્ચિત કરવાનું સ્વીકાર્યા પછીનું નીલકંઠનું મનોદ્વંદ્વ માન ઉપજાવે તેવું છે. પિતાની વાતનો સ્વીકાર કરે તો પત્ની નીરાના અણગમા અને અકળામણનો ભોગ બને અને ઈન્કાર કરે તો પિતાના ત્રીજા નેત્રનો ભોગ બનવું પડે. આ બે પરસ્પર વિરોધોને નીલકંઠ ખાળી શકતો નથી.

પિતાના આદેશનો આનંદ સાથે સ્વીકાર કરતા પણ સંકોચ અનુભવે, અંતે અનુકૂળ થવા માટે આદેશને અનુસરે પણ ખરો પણ વાત આટલેથી જ અટકતી નથી. રજઃસ્વલા થયેલી નીરા બે દિવસથી કોઈને પણ જાણ કર્યા વિના બધુ અભડાવે એ વેણીશંકર પુરોહિતની પેઢીના બધા

સભ્યોને મન માફ ન કરી શકાય એવો અપરાધ ગણાય.શાસ્ત્રોક્ત વિધિ મુજબ આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે એવું માનનારા પિતા, નીલકંઠ અને નીરાને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મુંબઈ ચાલ્યા જવાનું કહી દે છે.સ્વમાની નીરા ત્યાંથી ચાલી નીકળવા તૈયાર થઈ જાય પણ દ્વિધાગ્રસ્ત નાયક સ્વમાનને નેવે મૂકી પિતાની માફી માંગી સમાધાન સ્વીકારવાનું વિચારે છે.નીકળી પડવાના આત્યંતિક નિર્ણય ઉપર આવીને નીરા બેગ તૈયાર કરે છે.જ્યારે નિર્ણયાત્મક ભૂમિકા ઉપર આવતાં પહેલા અનેક પછડાટો ખાતા નીલકંઠનો સૂક્ષ્મ સંઘર્ષ સહાનુભૂતિ જન્માવી જાય છે તો અંતે ગામલોકોના વિસ્મય વચ્ચે અનિચ્છાએ પણ નીરાની પાછળ ઢસડાતા જતા નાયકના મનોમંથનની તીવ્રતા ઓછી નથી.જે માટીમાં પોતે જન્મ્યો ,ઊછર્યો એ માટીની માયાથી આસક્ત નીલકંઠ હજી પાછા વળી જવા વિચારે છે.એના મનના કોઈ અગોચર ખૂણામાંથી અવાજ પણ આવે – “ ભલે એ એકલી ચાલી જતી તું અહિં રહી જા.તારું તો આ વતન છે....નીરાની ચિંતા કર્યા વગર તારા બા-બાપુજીની માફી માંગી લે...” પણ નીલકંઠ આ અવાજને સ્વીકારી શકતો નથી અને ભારે હૈયેગામ છોડે,સમયના વજનનું વહન કરી પ્રયાસ પૂરો કરે છે.આવા ‘સંસ્કારમૂલ્ય’ના સંઘર્ષને લીધે નાયક-નાયિકાનો સંબંધ વિચ્છિન્ન બને છે.નાયક જુગુપ્સાજનક ત્રણ સ્વપ્નો નિહાળે અને સ્વપ્નના અવશેષમાંથી ઉગરે ત્યાં પોસ્ટમેન પિતાના મૃત્યુનો તાર આપી જાય છે.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કારની વચ્ચે વિભાજિત થયેલો નીલકંઠ સંઘર્ષનો સામા પૂરે સામનો કરે છે.મુંબઈમાં આવ્યા છતાં સૂરાના શૈશવના સંભારણાને સ્મૃતિવટો દઈ શકતો નથી તેમજ અતીત સાથેના જોડાણથી અલગ થઈ શકતો નથી.એમ કહી શકાય કે ,’નીલકંઠનો એક પગ ભૂતકાળમાં છે અને બીજો સાંપ્રતમાં.’ નાયકનો ભૂતકાળ વર્તમાન સાથે વિરોધાયા કરે છે,પડઘાયા કરે છે.ભૂતકાળને ‘બેડીસમો કે ફૂલની માળાસમો’ માનવો એમાં દ્વિધા કે તનાવની સૂક્ષ્મતામાંથી પસાર થતો નાયક નિહાળીયે ત્યારે અવશ્ય કહી શકીએ કે, ‘ નીલકંઠની ભાવદશાને પામવામાં એને અનુભવાતો સૂક્ષ્મ સંઘર્ષ જ સવિશેષ સહાયક નીવડે છે.’

આ લઘુનવલમાં સમયના બે પરિમાણની કે સમયના બે પરિમાણનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી બે પેઢીની વાત વણાયેલી હોઈ પેઢીગત ભેદ પણ નરી આંખે જોઈ શકાય છે.નાયકના પિતા શિવશંકર ,માતા ગૌરીબા અને જયાભાભી જૂની પેઢીનું બોલકું પ્રતિનિધિત્વ કરતાં જણાય છે.આ એક એવી પેઢી છે જ્યાં અંધશ્રદ્ધાનો અતિરેક અનુભવાય છે.જ્યાં પતિનું નામ લેવાથી પતિની આવરદા ઘટે કે ઠાકોરજીનો દીવો ફૂંક મારીને ન ઓલવાય એવી માન્યતા ધર કરી બેઠી

છે.જ્યાં આંતરજાતિય લગ્નની કલ્પના જ અસહ્ય થઈ પડે છે તો નીરા નવી પેઢીનું નખશિખ પ્રતિનિધિત્વ કરતી જોવા મળે છે.મહાનગરમાંથી આવતી અલ્લડ અને આખાબોલી નીરા ઉપરાંત એડવર્ટઇઝિંગ એજન્સીની ઓફિસના મેનેજર કુલકર્ણી , કેબ્રેડાન્સર બનવાના કોડમાં રાચતી રિસેપ્શનિસ્ટ ગર્લ મિસ પિન્ટો કે નીલકંઠની મદદનીશ મિસિસ રોમા સંઘવી – આ બધાને પણ આ નવી પેઢીમાં મૂકી શકીએ.

પાત્રના મનોજગતમાં વ્યાપ્ત તુમુલ મનોમંથન ,આંતરસંઘર્ષની બાહ્ય ઘર્ષણમાં પરિણમતી પરિસ્થિતિ , વિભિન્ન વ્યક્તિ અને પેઢી વચ્ચેનો વિરોધાભાસ કે પરસ્પર વિરોધી બે પ્રદેશો વચ્ચેનો તનાવ - આ બધાં પાસેથી આ લઘુનવલકથાકર ધાર્યું કામ કરાવે છે. આ નવલકથામાં મનુષ્યના બહારના આવરણ નીચે છુપાયેલી ભીતરી સૃષ્ટિને છતી કરવામાં આવી છે.જે નવલકથાકારની એક મુખ્ય લાક્ષણિકતા બને છે.માનવમાત્રના અંતરના ઊંડાણમાં ચાલતી હલચલનો નાજુક કલમે સજીવ પરિચય આપવાની અને માનવમનની સંકુલ લાગણીઓને નજાકતપૂર્વક મૂર્ત કરવાની નવલકથાકાર ભગવતીકુમારશર્માની શૈલી મનને આહ્લાદ પમાડે તેવી છે. નીલ અને નીરા જેવા પાત્રોની સંવેદનશીલતાના ધબકારનો વાચકને અનુભવ કરાવવાની નવલકથાકાર પાસે કળા છે.

દેખીતી રીતે બે પેઢી,બે વિચાર,બે સ્થળ,બે કાળના સંઘર્ષ વચ્ચે આ નવલકથા મનોગત સંઘર્ષની કથા બની રહે છે.દરેકનો સંઘર્ષ અહીં આગવો છે.પિતા શિવશંકર અને માતા ગૌરીબા મહાનગરની આધુનિક વિચારસરણી સાથે સમાયોજન સાધી શકતા નથી તેમનો સ્પષ્ટપણે અનુભવાતો સંઘર્ષ; પતિ ગાંડપણનો ભોગ બન્યો છે ને પરિણામે સઘવા છતાં વિધવા તરીકે જીવન જીવતાં જયાભાભીનો સંઘર્ષ; મહાનગરમાં પત્ની અને બાળકો સાથે જરૂરિયાતો પૂરી કરવા મથતાં બીજા ભાઈ મહેશનો સામાજિક સંઘર્ષ પણ ઉલ્લેખનીય છે.

ભગવતીકુમાર શર્મા એક સર્જક તરીકે પોતાની કેફિયત આપતાં ‘સંસ્કૃતિ’ સામયિકના જાન્યુઆરી-માર્ચ ૧૯૮૪ના વિશેષાંકમાં ‘સમયદ્વીપ’ અનુલક્ષીને એક બયાન આપે તે નોંધનીય છે, ‘ ‘સમયદ્વીપ’ એ મારી,મારા કૌટુંબિક પરિવેશની,મારા પૂર્વજો જે હવામાં આવ્યાં હતા તેની,મારા કેટલાક પાડોશીઓ હજી જે હવામાં સ્વાશ લઈ રહ્યા હતા તેની, એ સર્વમાંથી મને સાંપડેલા આછાપાતળા શબ્દની કથા છે,એનો નાયક નીલકંઠ ઘણે અંશે હું જ છું.એ નાયકની દ્વિધાઓ,એની આંતરવેદનાઓ મારી પણ છે.એ કૃતિ રચાઈ ત્યારે મારી પડતી આખડતી શબ્દચાત્રામાં હું ક્યાંક ઠરીને ઘડીભર ઊભો રહી શક્યો હોઉં એવું મને પ્રતિત થયું.’

આમ આ કૃતિમાં બે પેઢી વચ્ચેનું અંતર , ગામડાં અને મહાનગરની સંસ્કૃતિ , આંતરજાતિય લગ્ન કરવાથી નાયકના જીવનમાં ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિ અને તેની સંવેદનાને સજકે આબેહૂબ રીતે મધ્યથી અંત સુધી આલેખી છે.કૃતિનું શીર્ષક પ્રતીકાત્મક છે.જે નાયકના જીવનની સ્થિતિનું ધ્યોતક બની રહ્યું છે.

સંદર્ભગ્રંથ

૧.સમયદ્વીપ, ભગવતીકુમાર શર્મા, પ્રકાશક-આદર્શ પ્રકાશન ,અમદાવાદ -૩૮૦૦૦૧

૨.લઘુનવલ વિમર્શ , નરેશ વેદ ,પ્રકાશક- પાર્શ્વ પબ્લિકેશન ,અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

સમાજ અને સાહિત્યનું પરસ્પરાવલંબન

ડૉ. મહેશ વી. ચૌહાણ, અધ્યાપક સહાયક,
મહિલા મહાવિદ્યાલય વડોદરા.

સારાંશ

સાહિત્ય એ સમાજની જોડતી અભિન્ન કળી છે. સાહિત્ય વિના સમાજ અધૂરો છે અને સમાજ વિના ઉત્તમ સાહિત્યનું નિર્માણ અધૂરું છે. સમાજની અદૃશ્ય વાસ્તવિકતાઓ સાહિત્ય થકી જ રજૂ થાય છે. સમાજશાસ્ત્રીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈએ તો સમાજની વિભિન્ન સંસ્થાઓ, સામાજિક સંસ્કૃતિઓ, વિભિન્ન સમુદાયો તેમની ખાસિયતો, સંસ્કૃતિકરણ, આધુનિકતાની અસરો વગેરે સાહિત્યમાં છતું થાય છે. સાહિત્યકાર સમાજમાં જન્મે છે આથી જ્યારે તે કોઈ સાહિત્યિક રચના કરે છે ત્યારે તેમાં તેના અનુભવો અને અનુભૂતિઓ પણ તે રચનામાં ઘોળાય છે. પ્રસ્તુત પેપરમાં સમાજ સાથે સંકળાયેલા વિવિધ પરિબલોમાં જોવા મળતા સાહિત્યિક સમન્વયને પ્રસ્તુત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

(ચાવીરૂપ શબ્દો- સમાજ, સાહિત્ય, સમાજશાસ્ત્રીય પરિપ્રેક્ષ્ય, સાહિત્યિક સમન્વય, સાહિત્યકાર, અનુભવો, અનુભૂતિઓ, સામાજિક પરિબલો)

સાહિત્ય સમાજનું દર્પણ છે આ વાત આપણે અવારનવાર સાંભળતા આવ્યા છીએ અને વાંચતા આવ્યા છીએ. સાહિત્ય એ અસીમિત છે અને તેની સાથે સમાજ ક્યાંક દ્રશ્ય સ્વરૂપે તો પછી ક્યાંક અદ્રશ્ય સ્વરૂપે સંકળાયેલો છે. એટલે આપણે એવું કહી શકીએ કે સાહિત્ય અને સમાજ એક સિક્કાની બે બાજુ છે. કારણ એ છે કે સાહિત્યનું સર્જન કરનાર સર્જક સમાજ સાથે સંકળાયેલી વ્યક્તિ છે. સર્જકનો ઉછેર, કુટુંબ, આસપાસનું વાતાવરણ, સંસ્કૃતિના તત્વો વગેરે તેના સાહિત્યસર્જન માટે ખૂબ મહત્વના છે. તેમાંથી જ સર્જકના ઉત્તમ સાહિત્યનું નિર્માણ થાય છે. સર્જક એ સમાજ અને સાહિત્ય ને જોડતી કડી છે અને આવા સર્જકોનું સામાજીકરણ સમાજમાં થાય છે. એટલે સમાજની અભિનયકલા, લેખન કળા, નૃત્ય, સંસ્કૃતિ, સંગીત વગેરે બાબતો સર્જકની સર્જનાત્મકતા વિવિધ સ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે. વળી ‘સાહિત્ય સમાજનું દર્પણ છે’ એ પંક્તિના સંદર્ભમાં જોઈએ તો સાહિત્ય અને સમાજ પરસ્પર પૂરક હોવાનું પ્રતીત થાય છે. સાહિત્યકાર સમાજમાં રહે છે આથી સાહિત્યની રચનામાં વપરાયલો દરેક શબ્દ સમાજથી પર હોતો નથી. સર્જક પોતાની કૃતિમાં જે વાત કરે છે તે માનવ જીવન સાથે જ સંકળાયેલી હોય છે. તેમાં માનવજીવનની જ વેદના અને સંવેદના હોય છે. વળી માનવી એ સામાજ નો જ રહેવાસી

છે. આથી જો આમ જોઇએ તો સાહિત્ય અને સમાજનો સંબંધ તેઓના ઉદ્ભવકાળથી જ છે એમ કહી શકાય.

સાહિત્ય સમાજને મજબૂત બનાવે છે અને તેને મહાનતા તરફ દોરી જાય છે. આ સાહિત્યની આશ્ચર્યજનક અને મહાન શક્તિ છે. જે સમય સમય પર માનવ સમાજમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તનો લાવે છે. એવા ઘણા સાહિત્યકારો છે કે જેમની કલમમાંથી નીકળેલા શબ્દોએ સમાજમાં પરીવર્તન લાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. ઝવેરચંદ મેઘાણીની ‘છેલ્લો કટોરો’ જેવી અદ્ભુત રચનાને કારણે ગાંધીજીમાં પણ પ્રેરણાના અને જુસ્સો ઊભા થઈ જાય છે અને આ જુસ્સો આઝાદીની લડતને જીવંત રાખવામાં મહત્વનો બને છે. જ્યારે ‘જનનીની જોડ સખી નહીં જડે રે લોલ’ જેવી રચનાઓ સમાજમાં માતાના અદ્વિતીય મહત્વને સમજાવવા આધારરૂપ બને છે. જ્યારે રાષ્ટ્રીય શાયર ઝવેરચંદ મેઘાણીની ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ જેવી અપ્રતિમ કૃતિ ત્યાગ, બલિદાન અને શૂરવીરતાના અનેક પ્રસંગો થકી જે તે સમયના સમાજનું જીવંત દૃશ્ય આંખો સમક્ષ લાવી દે છે.

સાહિત્ય દ્વારા માનવીની વિચારધારાને નવી દિશા મળી છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, મનુષ્યની વિચારધારાને બદલવા માટે સાહિત્યનો આશરો લેવો પડે છે. આપણે આધુનિક માનવ જીવન સાથે સંબંધિત દિનચર્યાઓનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ. વૈદિક કાળમાં ભારતીય સંસ્કૃતિએ ખૂબ પ્રગતિ કરી હતી. આ બધું જે તે સમયે લખાયેલા સાહિત્યને આભારી છે. તે સમયના સાહિત્યના અભ્યાસ દ્વારા આપણે માનવ જીવન સાથે સંબંધિત બધી માહિતી મેળવી શકીએ છીએ અને એ જીવન મૂલ્યોનો અભ્યાસ કરી શકીએ છીએ કે જે સમાજ આત્મસાત કરીને અદ્યતન બને છે. જીવનમાં દુઃખ, હતાશા, કડવાશ, સ્નેહ, પ્રેમ, દયા વગેરેનો અનુભવ કરનાર લેખક આવા અનુભવોને સાહિત્યમાં લાવે છે. આ સિવાય દેશમાં જે કંઈપણ થાય છે, જે પ્રકારનું વાતાવરણ જોવા મળે છે. ઉપરાંત પર્યાવરણની સાહિત્ય પર ચોક્કસ અસર પડે છે. ઇતિહાસનાં પાનાં ફેરવીશું, જણાશે કે સાહિત્યકારોના ક્રાંતિકારક વિચારોથી જ રાજાઓ અને બાદશાહોએ મોટા વિજય મેળવ્યા છે. આવા ઘણા રાજાઓનો ઉલ્લેખ છે જેમણે પોતાનું અને પોતાની સેનાનું મનોબળ જાળવવા માટે તેમના દરબારમાં કવિઓ અને સાહિત્યકારોની વિશેષ નિમણૂક કરી હતી. આ સાહિત્યના ગૌરવરાવશાળી ઇતિહાસના ઉત્તમ ઉદાહરણો છે.

સાહિત્યને સમાજ સાથે અને સમાજને સાહિત્ય સાથે સાંકળતી અનેક કૃતિઓ છે જેમાં સાહિત્યકળા અને માનવ સમાજનું ચિત્ર સ્પષ્ટ થાય છે. સાહિત્યનો સમાજ સાથેનો સંબંધ

કેવો હોવો જોઈએ તે આપણને ‘શાકુંતલમ’, ‘માનવીની ભવાઈ’, ‘કાઈમ એન્ડ પનીશમેન્ટ’, ‘મળેલા જીવ’, અશ્રુદ્ધર’, ‘વ્યથાના વીતક’, જેવી કૃતિઓ ઉત્તમ નમુનાઓ છે. આ કૃતિઓ કાળની સાથે સમાજને વધારે રુચિ સંપન્ન અને સંસ્કારી બનાવવામાં મહત્વનું યોગદાન આપે છે. આમ સમાજને જ્યારે જ્યારે જરૂર પડી છે ત્યારે ત્યારે બદલાતા જતાં સમાજની સ્થિતિ, સમસ્યાઓ, સંવેદનાઓ, અને લાગણીઓ એક ઉત્તમ સાહિત્યનું સ્વરૂપ લઈને પ્રગટ થઈ છે. એટલે સમાજ જ સાહિત્યના નિર્માણ માટેનો પાયો છે. હજુ વધારે ભારપૂર્વક અને ઊંડાણમાં જઈએ તો સાહિત્ય એ શબ્દો થકી નિર્માણ પામે છે અને આ શબ્દો ભાષામાંથી આવે છે જ્યારે આ ભાષા જે તે સમાજની નીપજ છે. વિશ્વ આખાની વાત કરીએ તો આવી અનેક ભાષાઓ છે કે જેમાં સાહિત્ય નિર્માણ પામ્યું છે. જે વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં સાહિત્યની મહત્તા દર્શાવે છે જેમાં વિશ્વના જુદા જુદા સમાજોની ખાસિયતો ક્યાંક ગદ્ય સ્વરૂપે તો ક્યાંક પદ્ય સ્વરૂપે તેમજ સાહિત્યના જુદા જુદા આયામોમાં વર્ણિત જોવા મળે છે. ભારતીય સમાજના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈએ તો બંધારણ મુજબ ભારતની બધી જ માન્ય ભાષાઓ અને ભૌગોલિક વિવિધતાને કારણે જોવા મળતી જુદી જુદી લોક બોલીઓમાં અદ્ભુત સાહિત્ય રચાયેલું જોવા મળે છે. જેમાં વૈવિધ્યસભર ભારતના જુદા સમાજોની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ખાસિયતો, તેમની લોકરીતિઓ, રિવાજો, માન્યતાઓ, સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ, સંઘર્ષ ગાથાઓ અને એવી કેટલીય હકીકતો પ્રાપ્ત થાય છે જે અસલ દેશીવાદની અનુભૂતિ કરાવે છે. સાહિત્યકાર પોતાના અનુભવો અને અનુભૂતિઓ દ્વારા કેટલીય સામાજિક હકીકતોની છાપ પોતાની સાહિત્યિક રચનાઓમાં જાણે અજાણે છોડી જાય છે અને ઉત્તમ સાહિત્યનું નિર્માણ થાય છે. આમ પ્રારંભથી જ સમાજ સાથે સાહિત્યકાર સંકળાયેલો રહ્યો છે. સાહિત્ય અને સમાજના સંબંધો વૈવિધ્યપૂર્ણ અને સંકૂળ છે. કોઈ પણ સાહિત્યકાર સમાજને સંપૂર્ણ રીતે અવગણી શકે નહીં. સમાજથી સાહિત્યનો પૂરેપૂરો વિચ્છેદ શક્ય નથી કેમ કે નિતાંત વ્યક્તિજીવન અસંભવિત છે.

સાહિત્યના સમાજ સાથેના સંબંધની વાત આવે છે ત્યારે તેમાં અનેક સામાજિક પરિબળોની અસરો પણ જોવા મળે છે. વળી અનેક સમાજ ચિંતકોએ પણ સાહિત્યનો આશરો લઈને સમાજને સમજવાનો અને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સાહિત્ય સર્જનમાં ઘણી વખત રાજકીય વિચારસરણીઓ પણ ચાલકબળ બની રહે છે. આવી વિચારસરણીઓમાં માર્ક્સવાદી વિચારસરણી મુખ્ય રીતે સક્રિય રહી છે. માર્ક્સ મુજબ ‘સમગ્ર માનવ સમાજ આર્થિક સંઘર્ષોથી પ્રેરિત છે, અને મૂડીવાદી સમાજને બદલવા માટે પદાર્થને મૂલ્ય પ્રદાન કરવાની ક્ષમતા માત્ર

શ્રમમાં છે'. માર્કસની આ વિચારસરણીએ પ્રવર્તમાન સામાજિક વ્યવસ્થામાં ક્રાંતિ સૂચવી છે. માર્કસના આ સમાજવાદનો પ્રભાવ જુદી જુદી ભાષાઓના સાહિત્યોમાં જોવા મળે છે. જે દર્શાવે છે કે સમાજ પણ સાહિત્યથી પ્રભાવિત થાય છે. વિવિધ રાષ્ટ્રીય સુધારાઓ, ધાર્મિક ભાવનાઓ, સામાજિક સુધારાઓ, રાજકીય અને ધાર્મિક જાગૃતિ, શિક્ષણનું સ્તર જેવી અનેક બાબતોમાં સાહિત્ય મદદરૂપ થાય છે.

આત્માનો શરીર સાથેના સંબંધની માફક જ સાહિત્યનો સમાજ સાથે સંબંધ છે. સાહિત્ય એ સમાજરૂપી શરીરની આત્મા છે. સાહિત્ય અજર-અમર છે, મહાન વિદ્વાન યોનાનાગોચી મુજબ સમાજ નષ્ટ થઈ શકે છે, રાષ્ટ્ર પણ નષ્ટ થઈ શકે છે, પરંતુ સાહિત્યનો ક્યારેય નાશ થતો નથી. પ્રાચીનકાળમાં ભારતીય સભ્યતા ખૂબ સમૃદ્ધ હતી. વિશ્વમાં પ્રાચીન વાચીક સાહિત્ય આદિવાસી ભાષાઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જે રાષ્ટ્ર અને સમાજનું સાહિત્ય જેટલું વધારે સમૃદ્ધ હશે તે રાષ્ટ્ર અને સમાજ પણ એટલો જ સમૃદ્ધ હશે. કોઈ પણ રાષ્ટ્ર અને સમાજ ની સ્થિતિ જાણવી હોય તો તેના સાહિત્ય વિશે જાણકારી મેળવવી જોઈએ.

સાહિત્યનું પ્રત્યેક સ્વરૂપ જે તે સમયના માનવ સમાજની સ્થિતિ પ્રદર્શિત કરે છે. સાહિત્ય વિષયવસ્તુના સર્જન માટે જવાબદાર પરિબળો તરીકે સર્જકનો સ્થળ-કાળ સંદર્ભ, કૌટુંબિક સંદર્ભ, ગ્રામીણ શહેરી પરિવેશ વગેરે મહત્વના છે જે સમાજશાસ્ત્ર સાથે અભિન્ન રીતે સંકળાયેલા છે. આવા સાહિત્યના સામાજિક વિશ્લેષણ દ્વારા સમાજ સાથે સંકળાયેલા વિવિધ ખ્યાલો જેવા કે લગ્ન, કુટુંબ, શિક્ષણ, જ્ઞાતિ, સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, રીત રિવાજો, મૂલ્યો ઉપરાંત સમાજની જુદી જુદી સામાજિક સંસ્થાઓના કાર્યો, મહત્વ તેમજ ગ્રામીણ અને શહેરી સમાજનું સચોટ ચિત્ર વગેરે વિશે પાયાની સમજણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે જે સંશોધકો માટે પણ અત્યંત ઉપયોગી નીવડે છે. માનવ સભ્યતાના વિકાસમાં સાહિત્યનું અમૂલ્ય યોગદાન રહ્યું છે. વિચારોએ સાહિત્યને જન્મ આપ્યો છે તથા સાહિત્યએ માનવીની વિચારધારાને ગતિશીલતા પ્રદાન કરી છે. માનવીને સભ્ય બનાવવાનું કામ કર્યું છે. માનવીની વિચારધારામાં પરિવર્તન લાવવાનું કાર્ય સાહિત્ય દ્વારા જ થાય છે. ઇતિહાસ સાક્ષી છે કે કોઈ પણ રાષ્ટ્ર કે સમાજમાં આજ સુધી જેટલા પણ પરિવર્તનો આવ્યા છે એ બધા જ પરિવર્તનો સાહિત્યના માધ્યમથી જ આવ્યા છે. સાહિત્યકાર સમાજમાં ફેલાયેલી કુરીતિઓ, વિસંગતતાઓ, વિકૃતિઓ, વિષમતાઓ અને અસમાનતાઓ જેવી બાબતો વિશે લખીને તે પ્રત્યે લોકોને જાગૃત કરવાનું કામ કરે છે. સાહિત્ય લોકકલ્યાણ માટે હોય છે. સામાજિક જીવનમાં જ્યારે નૈતિક મૂલ્યોનું પતન થવા લાગે છે ત્યારે

સાહિત્ય લોકોને માર્ગદર્શન આપવાનું કામ કરે છે. સાહિત્ય એ સદૈવ આ રાષ્ટ્ર અને સમાજને નવી દિશા આપવાનું કામ કર્યું છે. સાહિત્ય લોકોમાં સકારાત્મક વિચારો અને લોકકલ્યાણના કાર્યો કરવા માટેની પ્રેરણાનું કામ કરે છે. સાહિત્યના વિકાસની દોર માનવ સભ્યતાના વિકાસ સાથે સંકળાયેલી છે. આથી જો માનવ સમાજ અને સભ્યતાને ટકાવી રાખવી હોય તો ઉત્તમ સાહિત્યનું સર્જન સતત થતું રહે તે અત્યંત આવશ્યક છે.

સંદર્ભ સાહિત્ય

1. ડૉ. સૌરભ માલવીય, સાહિત્ય ઔર સમાજ, <https://www.pravakta.com/sahitya-aur-samaj/>
2. ચંદ્રકાંત ટોપીવાળા, ગુજરાતી સાહિત્યકોશ ખંડ ત્રણ સાહિત્ય પ્રકીર્ણ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૧૯૯૬, પૃષ્ઠ-૬૦૦.
3. ડૉ. સંગિતા પટેલ, સાહિત્યમાં વ્યક્ત થતો સમાજ, GAP ભાષા: A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH, જાન્યુઆરી-૨૦૨૦.
4. પી.કે.દાવડા, સાહિત્ય અને સમાજ, સાહિત્ય લેખ, ૪, ઓગષ્ટ-૨૦૧૫.
5. પ્રો. વિદ્યુત જોષી, સરસતી સરસતી તું મોરિ મા!, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ
6. પ્રો. વિદ્યુત જોષી, સાહિત્ય અને સમાજ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ
7. મણિલાલ હ. પટેલ, પુરુષ જોશી, હરીશ વી. પંડિત, પી.જે. પટેલ, સાહિત્ય વિવેચનના સિદ્ધાંતો, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, પૃષ્ઠ-૧૩૧.
8. સાહિત્ય એ સમાજનો અરીસો/ <https://www.gujaratinots.com/>

આદિવાસી જનનાયક પરથીભાઈ ભૂરા

ડૉ. રાજેશકુમાર વી. ભાભોર,

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ઇતિહાસ વિભાગ, નવજીવન આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, દાહોદ.

વર્ષોથી ગુલામીની સાંકળોમાં ફસાયેલ ભારત દેશ ૧૯૪૭માં આઝાદ થયો. લાખો લોકોના બલિદાનના કારણે આ આઝાદી શક્ય બની. આ મહાન લોકોએ પોતાના તન, મન, ધનનું બલિદાન આપીને દેશની આઝાદી માટે બધું ન્યોછાવર કર્યું. પોતાના પરિવાર, ઘર અને સુખ-દુઃખને ભૂલીને દેશના આ મહાન પુત્રોએ પોતાનું બલિદાન આપ્યું. જેથી આવનારી પેઢી સ્વતંત્ર ભારતમાં શાંતિથી શ્વાસ લઈ શકે. સમાજના દરેક વર્ગ અને દેશના દરેક ભાગમાંથી લોકોએ આઝાદીની ચળવળમાં ભાગ લીધો હતો. આજે સ્વતંત્ર ભારતનો દરેક વ્યક્તિ આ સ્વાતંત્ર સેનાની અને મહાપુરુષોનો ઋણી છે. જેમણે દેશની આઝાદી માટે પોતાનું આખું જીવન સમર્પિત કરી દીધું. ભારત માતાના આ મહાન પુત્રો આજે આપણા બધા માટે પ્રેરણા સ્ત્રોત છે. તેમની જીવનકથા આપણા બધાને તેમના સંઘર્ષો વિશે વારંવાર યાદ અપાવે છે. અને પ્રેરણા અપાવે છે. આવાજ એક મહાન સ્વાતંત્ર સેનાની ‘પરથીભાઈ ભૂરા’નાં જીવન વિશે જાણીએ, જેમને કઠોર અને દમનકારી અંગ્રેજ શાસન સામે લડી દેશની સ્વતંત્રતામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી.

પ્રારંભિક જીવન:-

સ્વાતંત્ર સેનાની પરથીભાઈ ભૂરા (જાદવ)નો જન્મ ૧૨ જુન ૧૯૧૨માં મધ્ય પ્રદેશના અલીરાજપુર જિલ્લાના ભાભરા તાલુકાના રિંગોલ ગામનાં માલમસુરી ફળીયામાં એક સામાન્ય આદિવાસી ખેડૂત કુટુંબમાં થયો હતો. તેમના પૂર્વજો દાહોદ જિલ્લાના મધ્ય પ્રદેશની સરહદે આવેલ મીનાકયાર ગામના વાતની હતા. તેમની માતાનું નામ જવરીબાઈ અને પિતાનું નામ વસનાભાઈ જાદવ. ૧૧ વર્ષ પોતાના ગામમાં રહ્યા બાદ તેઓ તેમના મામાના ગામ ભુતરડી અભ્યાસ માટે ગયા. ભીલ સેવા મંડળ દ્વારા સંચાલિત ગરબાડા આશ્રમ શાળામાં ચોથા ધોરણ સુધી અભ્યાસ કરી પાંચમાં ધોરણ માટે જેસાવાડા આશ્રમમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. તે સમયે જેસાવાડા આશ્રમના આચાર્ય પાંડુરંગ વણીકર હતા.

પહેલું આંદોલન:-

ઈ.સ.૧૯૩૦માં દારુ બંદી (મધપાન નિષેધ) આંદોલનની શરૂઆત થઈ ત્યારે તેઓ સાતમાં ધોરણમાં અભ્યાસ કરતા હતા. આંદોલનથી પ્રભાવિત થઈ તેઓ તેમના સાથીઓ સાથે

આંદોલનમાં જોડાઈ ગયા. દાહોદ ગૌશાળામાં બાર દિવસ સુધી રહી દારૂની દુકાનો પર પિકેટિંગ કર્યું. આ સમય દરમિયાન તેઓની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી. ચાર દિવસ સુધી જેલમાં રહ્યા બાદ મેજિસ્ટ્રે સમક્ષ હાજર કરવામાં આવ્યા. જ્યાં તેઓને ચાર મહિનાની (૨૯ ઓક્ટોબર ૧૯૩૦ થી ૨૮ ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૧ સુધી) સજા કરવામાં આવી હતી. એક મહિનો સાબરમતી જેલમાં રહ્યા બાદ સંખ્યા વધવાના કારણે ૨૦૦ લોકો સાથે ચરવડા સેન્ટ્રલ જેલ પૂણે મોકલી આપવામાં આવ્યા. જ્યાં તેમને ત્રણ મહિના જેલવાસ ભગાવ્યો હતો.

જેલમાંથી છુટ્યા બાદ ખુદીરામ બોઝ, ચંદ્રશેખર આઝાદ તથા અબ્દુલ ગફારખાં જેવા દેશભક્તોના સંપર્કમાં આવ્યા અને દેશભક્તિના રંગે રંગાઈ ગયા. બસ, ત્યાર બાદ ચંદ્રશેખર આઝાદ અને પરથીભાઈ ભૂરા ભાભરામાં શરૂઆતના સાથી બની ગયા. પરથીભાઈ ભૂરા ચંદ્રશેખર આઝાદને સમયે સમયે દિશાનિર્દેશ અને સહયોગ આપતા હતા. ૧૪ વર્ષની ઉંમરે ચંદ્રશેખર આઝાદ ભાભરાથી વારાણસી ગયા હતા. અંગ્રેજોએ ચંદ્રશેખર આઝાદને ક્રાંતિકારી જાહેર કરી જીવતા પકડવા માટે ઇનામ જાહેર કર્યું. તે સમયે ચંદ્રશેખર આઝાદ તેઓની માતાને મળવા ભાભરા આવતા અને પરથીભાઈ સાથે જંગલોમાં રહેતા. જંગલમાં પરથીભાઈએ ચંદ્રશેખર આઝાદને તીર કામઠાં અને ગોફણ ચલાવતા શીખવાડ્યું. જલિયાવાલા બાગ હત્યાકાંડ સમયે પરથીભાઈ ભૂરા બે સાથીઓ સાથે ગોવાળિયાનો વેશ ધારણ કરી ચંદ્રશેખર આઝાદને દાહોદ રેલવે સ્ટેશનેથી અમૃતસર જવા ટ્રેનમાં બેસાડવા આવ્યા હતા.

અંગ્રેજો સામે બળવો અને દાંડી યાત્રા:-

પરથીભાઈએ પોતાની એક અલગ દુકડી બનાવી અંગ્રેજો સામે ચળવળની શરૂઆત કરી. અંગ્રેજોને જ્યારે પરથીભાઈ વિશે માહિતી મળે ત્યારે તેઓની ધરપકડ કરવા આવી જતાં, પરંતુ પરથીભાઈ અંગ્રેજોને માત આપી જંગલોમાં જતાં રહેતા. જંગલમાં અંગ્રેજો શોધી શોધીને થાકી જતાં પરંતુ પરથીભાઈ હાથમાં આવતા નહિ. જેથી મોટા મોટા સ્વાતંત્ર સેનાનીઓ તેમના વખાણ કરતા. પરથીભાઈ એક રાત ચાલતા ચાલતા સાબતામતી આશ્રમમાં પહોંચી ગયા અને મહાત્મા ગાંધીને મળ્યા તથા તેમને સાથ આપવાનો નિર્ણય કર્યો. સાબરમતી આશ્રમમાં રહીને દાંડી યાત્રામાં પરથીભાઈ જોડાઈ ગયા. ગાંધીજી સાથે રહીને ઘણા આંદોલનોમાં જોડાયા અને જેલમાં પણ ગયા. ગાંધીનગરમાં દાંડી યાત્રાની મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી તેમાં પરથીભાઈ જાદવની પણ મૂર્તિ છે અને શિલાલેખમાં તેઓનું નામ પણ છે.

સમાજ સેવા:-

જેલમાંથી છુટ્યા બાદ દેશ પ્રમથી પ્રભાવિત થઇ પોતાના ગામ રિંગોલમાં પાંત્રીસ વર્ષ સુધી સરપંચ રહ્યા હતા. શરૂઆતનાં બે વર્ષ રિંગોલ ગામની પ્રાથમિક શાળાનું સંચાલન સ્વખર્ચે કર્યું હતું. ત્યારબાદ ગામના લોકોના સહયોગથી સાત વર્ષ શાળાનું સંચાલન હર્યું. પરથીભાઈનું ઉત્તમ સમાજ સેવાનું કાર્ય જોઈએ તો શિક્ષણ, સમાજ સુધારા, આર્થિક સુધારા, સિંચાઈની સુવિધા અને ગરીબોના ઉત્થાન માટે હમેશા પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે.

પરથીભાઈને ઈમાનદારીની મિસાલ પણ કહેવામાં આવે છે. કારણકે, તેઓને ગુજરાત સરકાર અને મધ્ય પ્રદેશ સરકાર બન્નેનું પેન્સન મળતું હતું. પરંતુ તેઓએ મધ્ય પ્રદેશ સરકારનું પેન્સન બંધ કરાવ્યું. પરથી દાદા ૮ ઓગષ્ટ ૧૯૯૬ના રોજ દેવલોક પામ્યા. હાલમાં તેમના પરિવારમાં એક પુત્ર અને બે બહેનો છે. પરથીભાઈ ભૂરાનાં જન્મ દિવસને રિંગોલ ગામના યુવાનો દર વર્ષે ‘પ્રેરણા દિવસ’ તરીકે મનાવે છે.

સંદર્ભ:-

૧. શ્રી પરથીભાઈ ભૂરા (જાદવ)નાં પુત્ર શ્રી વિરસિંહભાઈ જાદવ.
૨. શ્રી પરથીભાઈ ભૂરાનાં ભત્રીજા શ્રી કારણસિંહ જાદવ.
૩. જીવન ગાથા સ્વતંત્ર સેનાની, સંકલન કર્તા:- ડૉ. એચ.એલ ખપેડીયા, શ્રી મહેશ ભૂરીયા, શ્રી વિજય ચોપડા

ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીનું પ્રમાણીકરણ

ડૉ. શૈતાનસિંહ એસ. રાયજાદા

અધ્યાપક, નવયુગ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, સુખપુર - જુનાગઢ

સારાંશ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રયોજકે ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીની વિશ્વસનીયતા તપાસી તેનું પ્રમાણીકરણ કર્યું હતું. આ ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીની વિશ્વસનીયતા અને પ્રમાણીકરણ માટે આયોજન બદ્ધ કાર્ય કરેલું હતું. જેમાં ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીનાં પ્રમાણીકરણ માટે પ્રયોજકે ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીનાં અંતિમ સ્વરૂપની સંરચના કરી હતી. જેમાં ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીના પ્રાથમિક સ્વરૂપની અજમાયશ ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાનાં ૨૦ પાત્રો પર કરી હતી. કલમ પૃથ્થકરણના હેતુથી ઉપલા જૂથ અને નીચલા જૂથને અલગ પાડવાની કલમની ક્ષમતા T - કસોટી દ્વારા તપાસવામાં આવી હતી. અંતે ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીનાં અંતિમ સ્વરૂપની સંરચના થઈ હતી. જેમાં કુલ ૪૦ કલમ હતી અને ચાર વિભાગોમાં ૧૦ - ૧૦ વિધાનો હતા. પ્રમાણીકરણ માટે ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીની વિશ્વસનીયતા તપાસવા (અ) કસોટી પુનઃ કસોટી પદ્ધતિ, (બ) અર્ધ વિચ્છેદન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો હતો. ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીના પ્રમાણીકરણ કરવા માટે પ્રમાણભૂતતા આંક મેળવવાની વિવિધ પદ્ધતિ પૈકી પ્રયોજકે (૧) વિષયવસ્તુ પ્રમાણભૂતતા અને (૨) માનદંડ પ્રમાણભૂતતા એમ બે પ્રકારનો ઉપયોગ કર્યો હતો. આમ પ્રયોજકે ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીની વિશ્વસનીયતા તપાસી તેનું પ્રમાણીકરણ કર્યું હતું. જેમાં કુલ ચાર વિભાગ હતા. આ ચારેય વિભાગમાં ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦ વિધાનો હતા. કુલ ૪૦ વિધાનો વાળી ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિની પ્રમાણીત થઈ હતી. દરેક વિધાન હા - ના એમ દ્વિ બિંદુ સ્કેલમાં માપન પણ કરતા હતા.

પ્રસ્તાવના

કોઈપણ ક્રિયા કરતી વખતે વ્યક્તિનું મન અથવા સમગ્ર ચિત્ત તે અને માત્ર તે જ વસ્તુ માં એક ચિત્ત થાય તેને આપણે ધ્યાનકેન્દ્રિતતા કહીશું. ધ્યાનકેન્દ્રિતતા એટલે કોઈપણ કાર્યમાં તરબોળ થઈ જવું અને કાર્યમાં સંપૂર્ણ એકાકાર થઈ જવું. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રયોજકે ધ્યાનકેન્દ્રિતતા વર્ગકાર્ય ના સંદર્ભમાં, વાંચનના સંદર્ભમાં, સ્મૃતિશક્તિના સંદર્ભમાં અને પરીક્ષાના સંદર્ભમાં સ્વીકારેલ છે. ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિની પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સ્વીકારેલ ચાર પાસાઓનું માપન કરતી સંશોધિની એટલે ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધનની. બાળકો કેવી રીતે શીખે છે, શીખવાના કયા

સિદ્ધાંતો છે, શીખવા માટેની પ્રેરણા કોણ પૂરી પાડે છે, સ્મૃતિ દ્રઢ કરવા શું કરવું જોઈએ આવા અનેક પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે શૈક્ષણિક સંશોધનો હાથ ધરવામાં આવતા હોય છે. અહીં વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલી ધ્યાનકેન્દ્રિતતા શક્તિ જાણવાના હેતુથી સંશોધકે ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીની રચના કરી તેની વિશ્વસનીયતા અને પ્રમાણીકરણ કરવાનું પસંદ કર્યું હતું.

ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીનાં પ્રમાણીકરણના સોપાનો

સોપાન -૧ ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીના અંતિમ સ્વરૂપની સંરચના

(અ) ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીના પ્રાથમિક સ્વરૂપની અજમાયશ

(બ) કલમ પૃથક્કરણ

સોપાન - ૨ ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીના અંતિમ સ્વરૂપનું પ્રમાણીકરણ

(અ) ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીની વિશ્વસનીયતા

(૧) કસોટી પુનઃ કસોટી પદ્ધતિ

(૨) અર્ધ વિચ્છેદન પદ્ધતિ

(બ) ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીની પ્રમાણભૂતતા

સોપાન- ૧ ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીના અંતિમ સ્વરૂપની સંરચના

ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીના અંતિમ સ્વરૂપની રચના પૂર્વે પ્રયોજકે તૈયાર કરેલ પ્રાથમિક સ્વરૂપની મોટા નમૂના પર અજમાયશ અને કલમ પૃથક્કરણ કરવાથી અંતિમ સ્વરૂપની રચના થઈ.

(અ) ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીના પ્રાથમિક સ્વરૂપની અજમાયશ. પ્રયોજકે પ્રાથમિક સ્વરૂપની ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીને અંકિત વિદ્યાલય દોલતપરા જૂનાગઢના ૨૦ વિદ્યાર્થીઓ પર અજમાયશ કરેલ હતી.

(બ) કલમ પૃથક્કરણ. ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીના પ્રાથમિક સ્વરૂપની અજમાયશ માટે નિયમિત રીતે ધ્યાન યોગનો પ્રાર્થના કાર્યક્રમમાં સમાવેશ થતો હોય તેવી અંકિત વિદ્યાલય કુલ ૨૦ પાત્રોને પસંદ કરવામાં આવેલ હતા. જે માંથી ઉપરના જૂથનાં ૧૦ અને નીચલા જૂથનાં ૧૦ એમ કુલ ૨૦ પાત્રોને ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિની પરના પ્રાપ્તાંકોને પસંદ કરવામાં આવ્યા. અહીં નોંધનીય બાબત એ છે કે સૌથી વધુ ગુણ ૫૮ અને સૌથી ઓછા ગુણ ૦ પ્રાપ્ત થવાની શક્યતા હતી. હવે કલમ પૃથક્કરણના હેતુથી ઉપલા જૂથ અને નીચલા જૂથને અલગ પાડવાની કલમની ક્ષમતા T - કસોટી દ્વારા તપાસવામાં આવી હતી. જે પ્રત્યેક કલમનું T - મૂલ્ય સારણી

- ૧.૧ માં દર્શાવેલ છે. જેમાંથી સૈદ્ધાંતિક રીતે ૧.૫૭ થી વધારે આવે તે કલમ પસંદગી પાત્ર ગણાય.

સારણી ૧.૧

ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીના પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં પ્રત્યેક કલમ દીઠ T - મૂલ્ય

વિભાગ - ૧ વર્ગકાર્યના સંદર્ભમાં ધ્યાનકેન્દ્રિતતા

ક્રમ	કલમ	T - મૂલ્ય	કલમ પસંદ
૧.	શિક્ષક ભણાવે ત્યારે માત્ર તેમના ધ્યાન આપો છો.	૨.૦૫	પસંદ
૨.	સ્વાસ્થ્ય સારું ન હોય તો અધ્યયન કરવું ગમે.	૨.૧૦	પસંદ
૩.	ચાલુ વર્ગે અન્ય પ્રવૃત્તિ કરવાનું મન થાય.	૨.૩૦	પસંદ
૪.	મન સતત બીજા વિચારો માં ભટક્યા કરે છે.	૦.૮૦	નાપસંદ
૫.	બધા શિક્ષકોના વર્ગો ભરવા ગમે.	૩.૦૫	પસંદ
૬.	ચાલુ વર્ગે અન્ય વિદ્યાર્થીઓ અવાજ કરે તો ગમે.	૧.૮૦	પસંદ
૭.	સર કરતા ટીચર ના વર્ગો ભરવા ગમે છે.	૦.૮૦	નાપસંદ
૮.	રસ વગર ના વિષયો ભણવા ગમે છે.	૨.૨૦	પસંદ
૯.	સતત વર્ગો ચાલુ હોય તેવું શિક્ષણ કાર્ય ગમે.	૨.૧૦	પસંદ
૧૦.	ઘરની પરિસ્થિતિના કારણે વર્ગમાં ધ્યાન દેવું ન ગમે.	૦.૭૦	નાપસંદ
૧૧.	વર્ગમાં શ્યામ ફલક પર લખેલું લખવું ગમે છે.	૧.૧૮	નાપસંદ
૧૨.	વર્ગ શિક્ષણ ઉપરાંતનું શિક્ષણ કાર્ય કરવું ગમે.	૧.૮૨	પસંદ
૧૩.	શિક્ષણમાં રસ લેવો ગમે છે.	૧.૧૫	નાપસંદ
૧૪.	વર્ગમાં શિક્ષક ગુસ્સે થાય તો વર્ગમાં ધ્યાન રહે છે.	૧.૮૦	પસંદ
૧૫.	શિક્ષક વર્ગમાં પ્રશ્ન પૂછે તો જવાબ આપવા ગમે.	૨.૨૮	પસંદ
૧૬.	ચાલુ વર્ગમાં બીજા વિષય તરફ ધ્યાન રહે છે.	૧.૩૦	નાપસંદ

વિભાગ - ૨- વાંચનના સંદર્ભમાં ધ્યાનકેન્દ્રિતતા

ક્રમ	કલમ	T - મૂલ્ય	કલમ પસંદ
૧.	એકાંતમાં વાંચવું ગમે છે.	૨.૩૫	પસંદ
૨.	એક જ જગ્યાએ લાંબો સમય વાંચવું ગમે છે.	૩.૨૦	પસંદ
૩.	વાંચતી વખતે રસપ્રદ રીતે વાંચવું ગમે છે.	૦.૫૦	નાપસંદ
૪.	વાંચતી વખતે મિત્રના વિચાર કરવા ગમે છે.	૦.૮૦	નાપસંદ
૫.	એક જ જગ્યાએ બેસી ત્રણ કલાકથી વધારે વાંચી શકો છો.	૧.૭૦	પસંદ

૬.	પરિવારના સભ્યો ટીવી જોતા હોય તો પણ તમને વાંચવું ગમે છે.	૧.૯૩	પસંદ
૭.	વાંચતી વખતે દિનચર્યાના જ વિચાર કરવા ગમે છે.	૨.૪૦	પસંદ
૮.	ઘોંઘાટ થાય તો શાંતિથી વાંચી શકો છો.	૨.૨૦	પસંદ
૯.	૫૦ પંક્તિનું કાવ્ય એક જ બેઠકે પાકું કરી શકો છો.	૩.૧૦	પસંદ
૧૦.	વાંચન વખતે અન્ય પ્રવૃત્તિ કરવાનું મન થાય છે.	૩.૮૦	પસંદ
૧૧.	વાંચન વખતે તુરંત જ ઊંઘ આવવા લાગે છે.	૧.૯૦	પસંદ
૧૨.	વાંચતી વખતે માત્ર મન વાંચવામાં જ કેન્દ્રિત શકો છો.	૨.૭૦	પસંદ
૧૩.	વાંચન વખતે ભૂતકાળ વાગોળો છો.	૩.૧૦	પસંદ
૧૪.	વાંચતી વખતે આવનાર પરિસ્થિતિના જ વિચારો આવે છે.	૦.૭૦	પસંદ

વિભાગ - ૩ સ્મૃતિનાં સંદર્ભમાં ધ્યાનકેન્દ્રિતતા

ક્રમ	કલમ	T - મૂલ્ય	કલમ પસંદ
૧.	વર્ગમાં બધા જ શિક્ષકો ભણાવે છે તે તુરંત યાદ રહે છે.	૦.૭૩	નાપસંદ
૨.	વર્ગમાં શીખવેલ બધા જ વિષયોનું વિષયવસ્તુ યાદ રહે છે.	૧.૦૫	નાપસંદ
૩.	જોડણી ના બધા જ નિયમો યાદ રહી જાય છે.	૧.૮૫	પસંદ
૪.	ગુજરાતી, હિન્દીમાં વ્યાકરણ સરળતાથી યાદ રહી જાય છે.	૩.૧૦	પસંદ
૫.	વાંચેલું બધું જ લાંબા સમય સુધી યાદ રાખી શકો છો.	૨.૧૫	પસંદ
૬.	સમાચાર પત્રોના સમાચારો યાદ રાખી શકો છો.	૧.૮૩	પસંદ
૭.	શાળાની બધી જ પ્રાર્થનાઓ મૌખિક યાદ રહે છે.	૧.૯૦	પસંદ
૮.	ફિલ્મના બધા જ દ્રશ્યો સંપૂર્ણ રીતે યાદ રહે છે.	૨.૨૮	પસંદ
૯.	રાત્રે સુતા પહેલા દિનચર્યા યાદ કરી શકતા નથી.	૧.૪૫	નાપસંદ
૧૦.	મહિના પહેલા જોયેલા દ્રશ્યો યાદ રાખી શકો છો.	૧.૩૦	નાપસંદ
૧૧.	વિજ્ઞાનમાં કરાવેલ પ્રયોગ પછી નું વર્ણન યાદ રહી જાય છે.	૨.૪૦	પસંદ

૧૨.	અંગ્રેજીના સ્પેલિંગ તુરંત જ યાદ રહી જાય છે.	૨.૧૨	પસંદ
૧૩.	વિજ્ઞાન વિષયના વાંચેલ લેખ મને યાદ રહી જાય છે.	૧.૦૫	નાપસંદ
૧૪.	દરેક વિષયના પ્રશ્નોના જવાબ તુરંત જ આપી શકો છો.	૨.૨૦	પસંદ

વિભાગ ૪- પરીક્ષાના સંદર્ભમાં ધ્યાનકેન્દ્રિતતા

ક્રમ	કલમ	T-મૂલ્ય	કલમ પસંદ
૧.	પરીક્ષા નજીક આવતાં ચિંતા અનુભવો છો.	૧.૯૮	પસંદ
૨.	પરીક્ષા વખતે તૈયાર કરેલું ભૂલી જાવ છો.	૨.૨૮	પસંદ
૩.	પરીક્ષા વખતે માત્ર પેપરમાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરો છો.	૩.૧૦	પસંદ
૪.	પરીક્ષા વખતે મન અસ્થિર રહે છે.	૦.૯૮	નાપસંદ
૫.	પરીક્ષા વખતે આત્મવિશ્વાસથી જવાબ લખો છો.	૨.૩૦	પસંદ
૬.	પરીક્ષા વખતે બધું ભૂલી જાવ તેવું લાગે છે.	૦.૮૦	નાપસંદ
૭.	પરીક્ષા વખતે બાજુના વિદ્યાર્થીમાંથી જવાબ જોવો છો.	૧.૭૦	પસંદ
૮.	પરીક્ષા વખતે અતિશય ડર લાગે છે.	૦.૯૪	નાપસંદ
૯.	પરીક્ષા વખતે પ્રશ્નોના જવાબ ઉલ્ટા સુલ્ટા થઈ જાય છે.	૨.૦૨	પસંદ
૧૦.	પરીક્ષાનું નબળું પરિણામ આવે તો ગમે.	૨.૨૫	પસંદ
૧૧.	બાહ્ય પરીક્ષાઓ આપવી ગમે છે.	૨.૨૦	પસંદ
૧૨.	પરીક્ષા વખતે મનમાં અન્ય વિચારો આવે છે.	૧.૯૬	પસંદ
૧૩.	પરીક્ષા વિશે વાત થતાં જ ગુસ્સો આવે છે.	૧.૧૫	નાપસંદ
૧૩.	પરીક્ષામાં પ્રશ્નપત્ર કઠિન હોય તો ગમે છે.	૧.૯૫	પસંદ

હવે દરેક વિભાગવાર કલમની પસંદગી કરવા માટે એડવર્ડ (૧૯૬૯)ના મત પ્રમાણે T - મૂલ્ય જરૂરી છે. તેથી દરેક કલમ માટે T - મૂલ્યની ગણતરી કરવામાં આવી. કલમ પસંદગી માટે T-મૂલ્ય શોધ માટે વપરાયેલ સૂત્ર આ પ્રમાણે દર્શાવેલ છે.

જ્યાં \bar{x}_H = ઉંચા પ્રાપ્તિાંક પ્રાપ્ત કરેલ જૂથની સરાસરી

\bar{x}_L = નીચા પ્રાપ્તિાંક પ્રાપ્ત કરેલ જૂથની સરાસરી

N = પાત્રોની સંખ્યા

$$T\text{-Value} = \frac{\left[\frac{\sum f x_H^2}{N} - \left(\frac{\sum f x_H}{N} \right)^2 \right] + \left[\frac{\sum f x_L^2}{N} - \left(\frac{\sum f x_L}{N} \right)^2 \right]}{N(N-1)}$$

અંતે ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીનાં અંતિમ સ્વરૂપની સંરચના થઈ હતી. જેમાં કુલ ૪૦ કલમ હતી અને ચાર વિભાગોમાં ૧૦ - ૧૦ વિધાનો હતા.

સોપાન - ૨ ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીના અંતિમ સ્વરૂપનું પ્રમાણીકરણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રયોજકે ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીને પ્રમાણીત કરવા માટે વિશ્વસનીયતા અને પ્રમાણભૂતતા પ્રસ્થાપિત કરેલ હતી.

(અ) ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીની વિશ્વસનીયતા. વિશ્વસનીયતા એ સંશોધિનીનો માપદંડ છે. માપનના કોઈપણ ઉપકરણ વડે એક જ પ્રકારની માહિતી સમયાંતરે લેવામાં આવે અને દરેક વખતે સમાન આવે કે સમાનથી નજીક આવે એટલે ઉપકરણ વિશ્વસનીય છે તેમ કહેવાય. અર્થાત્ વિશ્વસનીયતા એટલે વિવિધ પ્રસંગે માપનની એક વાક્યતા. વિશ્વસનીયતા ચકાસવા માટે વિવિધ પદ્ધતિઓ પૈકી પ્રયોજકે (૧) કસોટી પુનઃકસોટી અને (૨) અર્ધ વિચ્છેદન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરેલ છે.

(૧) કસોટી પુનઃકસોટી પદ્ધતિ. વિશ્વસનીયતા શોધવાની આ પદ્ધતિ મૂળભૂત છે. સંશોધિની એક વખત આપ્યા બાદ ચોક્કસ સમયગાળા બાદ એજ સંશોધિની ફરી મૂળ જૂથને આપવામાં આવે છે અને પ્રથમ વખતના સંશોધિની પરના પ્રાપ્તિાંકો અને બીજી વખતના સંશોધિની પરના પ્રાપ્તિાંકો વચ્ચે તફાવત કે એક સૂત્રતા ચકાસવામાં આવે છે. તેના આધારે વિશ્વસનીયતા નક્કી થાય છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રયોજકે નિયમિત રીતે પ્રાર્થના કાર્યક્રમમાં યોગનો સમાવેશ કરતા હોઈ તેવી જૂનાગઢ ગ્રામ્ય વિસ્તારની વડાલ પ્રાથમિક શાળાના કુલ ૨૦ વિદ્યાર્થીઓને સહેતુક

રીતે પસંદ કરી અને કસોટી પુનઃકસોટી પદ્ધતિથી વિશ્વસનીયતા માપવામાં આવી હતી. જે ૦.૮૫ પ્રાપ્ત થઈ હતી. જે વિશ્વસનીયતા આંક ૦.૫૦ થી ઊંચો છે માટે સંશોધિની વિશ્વસનીયતા કહી શકાય.

(૨) અર્ધ વિચ્છેદન પદ્ધતિ. આ પદ્ધતિમાં સંશોધિનીનાં કુલ કલમોને બે વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. એક જ સમયે જોડકા નમૂના પસંદગીથી પસંદ કરેલ ૧૦ જોડકાને આ સંશોધિની આપવામાં આવેલ હતી અને બન્ને જૂથના પ્રાપ્તાંકોની સરેરાશ વચ્ચે સહસંબંધ મેળવવામાં આવેલ હતો. જે ૦.૮૩ પ્રાપ્ત થયો હોવાથી કહી શકાય કે સંશોધિની વિશ્વસનીય છે.

(બ) ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીની પ્રમાણભૂતતા. સંશોધિની જે હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવી તેજ હેતુનું માપન કરવાની સંશોધિની ક્ષમતાને સંશોધિનીની પ્રમાણભૂતતા કહે છે. પ્રમાણભૂતતા આંક મેળવવાની વિવિધ પદ્ધતિ પૈકી પ્રયોજકે (૧) વિષયવસ્તુ પ્રમાણભૂતતા અને (૨) માનદંડ પ્રમાણભૂતતા એમ બે પ્રકારનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

(૧) વિષયવસ્તુ પ્રમાણભૂતતા સંશોધિનીની કલમોમાં આવરાયેલા વિષયવસ્તુની પ્રસ્તુતતા સાથે વિષયવસ્તુ પ્રમાણભૂતતાનો સંબંધ છે. બીજી રીતે કહીએ તો જે વિષયવસ્તુના મૂલ્યાંકન માટે સંશોધિની રચવામાં આવી છે તે વિષયવસ્તુ કેટલી સારી રીતે સંશોધિનીના આ વિધાનોમાં આવરાયેલ છે તે આંક એટલે વિષયવસ્તુ પ્રમાણભૂતતા. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પાંચ તજજ્ઞોએ ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીનું અંતિમ સ્વરૂપ આપવામાં આવેલ હતું. આ તજજ્ઞોએ પ્રત્યેક વિધાન સંદર્ભે ૧ થી ૫ ગુણાંકન કરવાનું હતું અને તેના આધારે પ્રમાણભૂતતા આંક ૦.૭૦ પ્રાપ્ત કરવામાં આવેલ હતો.

(૨) માનદંડ પ્રમાણભૂતતા વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત હોય તેવા માનદંડ પ્રાપ્તાંકો સાથે કસોટી પ્રાપ્તાંકોની તુલના કરીને માનદંડ પ્રમાણભૂતતા તપાસવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રયોજકે ડો. નિમિષકુમાર એન. વિરમગામા રચિત ઉપકરણનો ઉપયોગ કરીને સહ સામાયિક માનદંડ પ્રમાણભૂતતા માપવામાં આવેલ હતી. જેનું મૂલ્ય ૦.૭૯ પ્રાપ્ત થયું હતું.

સારણી ૧.૨ ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિની માટે જુદી જુદી પદ્ધતિથી મળેલ વિશ્વસનીયતા અને પ્રમાણભૂતતા

ક્રમ	પદ્ધતિ	સંખ્યા	વિશ્વસનીયતા
૧.	કસોટી પુનઃ કસોટી	૨૦	૦.૮૫
૨.	અર્ધ વિચ્છેદન પદ્ધતિ	૧૦ + ૧૦ = ૨૦	૦.૮૩
૩.	વિષયવસ્તુ પ્રમાણભૂતતા	૧૦	૦.૭૦
૪.	માનદંડ પ્રમાણભૂતતા	૦૧	૦.૭૯

સારણી - ૧.૩ ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિની માટે નમૂનામાં પસંદગી પામેલ શાળાઓની યાદી

ક્રમ	શાળાનું નામ	વિસ્તાર	ધોરણ	કુમાર	કન્યા	કુલ
૧.	અંકિત વિદ્યાલય દોલતપરા - જૂનાગઢ	શહેરી	૮	૧૦	૧૦	૨૦
૨.	વડાલ પ્રાથમિક શાળા, વડાલ - જૂનાગઢ	ગ્રામ્ય	૮	૧૦	૧૦	૨૦

આમ પ્રયોજકે ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીની વિશ્વસનીયતા તપાસી તેનું પ્રમાણીકરણ કર્યું હતું.. જેમાં કુલ ચાર વિભાગ હતા. આ ચારેય વિભાગમાં ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦ વિધાનો હતા. કુલ ૪૦ વિધાનો વાળી ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિની પ્રમાણીત થઈ હતી. દરેક વિધાન હા - ના એમ દ્વિ બિંદુ સ્કેલમાં માપન પણ કરતા હતા.

સમાપન

આમ ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીનું પ્રમાણીકરણ કરવા માટે તેની વિશ્વસનીયતા તપાસવામા આવી હતી. ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીની વિશ્વસનીયતા તપાસવા (અ) કસોટી પુનઃ કસોટી પદ્ધતિ, (બ) અર્ધ વિચ્છેદન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો હતો. ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીના પ્રમાણીકરણ કરવા માટે પ્રમાણભૂતતા આંક મેળવવાની વિવિધ પદ્ધતિ પૈકી પ્રયોજકે (૧) વિષયવસ્તુ પ્રમાણભૂતતા અને (૨) માનદંડ પ્રમાણભૂતતા એમ બે પ્રકારનો ઉપયોગ કર્યો હતો.આમ પ્રયોજકે ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીની વિશ્વસનીયતા તપાસી તેનું પ્રમાણીકરણ કર્યું હતું.. જેમાં કુલ ચાર વિભાગ હતા. આ ચારેય વિભાગમાં ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦ વિધાનો હતા. કુલ ૪૦ વિધાનો વાળી ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિની પ્રમાણીત થઈ હતી. દરેક વિધાન હા - ના એમ

દ્વિ બિંદુ સ્કેલમાં માપન પણ કરતા હતા.. આમ પ્રયોજકે યોગ્ય પદ્ધતિના આધારે આયોજન બદલ
રીતે ધ્યાનકેન્દ્રિતતા સંશોધિનીની વિશ્વસનીયતા તપાસી તેનું પ્રમાણીકરણ કર્યું હતું

સંદર્ભ સૂચિ

સ્વીટ માર્ટ ૨૦૦૦ એકાગ્રતા સફળતાની યાવી

લીલી જેમ્સ એલન ૨૦૦૨ મનની અગાધ શક્તિ

સંશોધનની વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓ ૨૦૦૩ રાજકોટ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી

ઉચ્ચાટ ડી.એ. અને અન્ય ૧૯૮૮ સંદોહન (પ્રથમ આવૃત્તિ) રાજકોટ શિક્ષણ શાસ્ત્ર ભવન
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી

દેસાઈ હરિભાઈ અને દેસાઈ કે.જી ૧૯૯૨ સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવૃત્તિઓ પાંચમી આવૃત્તિ
અમદાવાદ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય

મહાયોગી આનંદઘન

પરમાર નિલમબેન મનુભાઈ,

પી.એચ.ડી શોધછાત્ર, ગુજરાતી વિભાગ,ભાષા સાહિત્ય ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી

પ્રસ્તાવના

મહાયોગી આનંદ ઘનજીના જીવનને અને એમની યોગ માર્ગીય રહસ્યવાદી કવિતાઓનો સમાવેશ અહીં કરવામાં આવેલો છે 'મહાયોગી આનંદઘન ' આ ગ્રંથ કુમારપાળ દેસાઈના સંશોધન અંગેનો ગ્રંથ છે આ મહા નિબંધ માં માર્ગદર્શક ડો.ધીરુભાઈ ઠાકર હતા અને એમના માર્ગદર્શન દ્વારા તેમણે આ મહાનિબંધ નું લેખન કાર્ય કર્યું છે.

આ મહાનિબંધમાં તેમણે કુલ ૧૨ ભાગોમાં વિભાજીત કર્યો છે.જેમાં આનંદઘનના જીવન,કવન તે સમયની પરંપરા, રતવનો, તેમની કવિતા તેમજ કબીર,મીરાં અને અખાનો સંદર્ભ લઈને આ મહા નિબંધ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

- જીવન

આનંદઘનજીનો સમય વિક્રમ સંવત ૧૬૬૦ થી વિક્રમ સંવત ૧૭૩૦ સુધીનો ગણાય છે એ સમય અકબર એટલે કે મુગલોનું શાસન હતું તેમની જન્મભૂમિ રાજસ્થાન હોવાથી શરૂઆતનો સમય તેઓ રાજસ્થાનમાં રહે છે આ સમય એટલે મેવાડ અને મોગલ વચ્ચેનો સંઘર્ષ!

કુમારપાળ દેસાઈ નામ આ મહા નિબંધ મા તેમણે ગુજરાત ભારતની પરિસ્થિતિની આલેખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેમજ એ સમયેની જૈન ધર્મ અને સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ કેવા પ્રકારની હતી એનો ઉલ્લેખ પણ તેમણે કર્યો છે.

આનંદ ઘન જેવા સાધકના જીવન અને કવન માટે અન્ય વિગતો પ્રસ્તુત ગણાય નહીં. આ સાધકો તો બહિરંગી સૃષ્ટિના રસાભાસોમાં દ્વસાયા વગર વિશ્વના અંતરંગોમાં બિરાજતા પરમ ચૈતન્ય સાથે સમાધિ સાધતા હતા.(પાના નં.૧૧)

એ સમયે ત્રણ મહાપુરુષોનો ત્રિવેણી સંગમ થયો હતો. પં. સત્ય વિજય જી આનંદજી યશો વિજયજી હતા. ત્રણેય એકબીજાના સમકાલીન હતા. પં. સત્યવિજયજી આનંદઘનજીના મોટાભાઈ હતા.

એ સમયની ધાર્મિક પરિસ્થિતિમાં અજ્ઞાન અને અંધકારની અથડામણ જ બેવા મળે છે જેમાં યશોવિજયજીએ 'શ્રી સીમંધર સ્વામીની વિનંતી રૂપ નયન રહસ્ય ગર્ભિત સવાસો ગાથા નુ રતવન ' તેમજ શ્રી અભિનંદન જીન રતવન કવિની એ જ આંકડામણ પ્રગટ થાય છે એવા સમયે આ જૈન સાધુઓ દ્વારા બાહ્ય સુખમાં રચ્યા પછી આ રહેનારા લોકોને આત્માના અનંત સુખની વાતો યાદ કરાવે છે.

આધ્યાત્મિક સાધનાની પહેલી શરત હું પણાનો અને મારા પણાનો ત્યાગ છે.આનંદઘન પોતાના પ્રિતમ ઋષભ જીનેસ્વરની સાથે પ્રીત કરી બેઠા છે.એમને કોઈ પણ પ્રકારનનો મોહ નથી.એમણે લખેલ

કૃતિઓને અંતે કે કૃતિમાં ક્યાંય એમના નામ કે ઉપનામનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. ક્ષત એક પદ મળે છે. જેમાં તેમણે લખ્યું છે કે,

'મેરી પ્રાન આનંદધન, તાન આનંદધન,

ગાત આનંદધન, જાત આનંદધન

રાજ આનંદધન, કાજ આનંદધન

આજ આનંદધન લાભ આનંદધન

આભ આનંદધન, ગાતી આનંદધન

નામ આનંદધન, લાભ આનંદધન '

આ એક જ પદમાં આનંદધનજીના આ નામનો ઉલ્લેખ મળે છે શ્રી મોતીચંદ કાપડિયાએ 'શ્રી આનંદધનના પદો ભાગ- ૧'માં આ દંતકથા નો આધાર રાખીને અહીં કુમારપાળ દેસાઈએ આનંદધનજીનું જીવન ચરિત્ર આલેખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

તેમના જીવન વિશે એક દંત કથા ખૂબ જ પ્રચલિત છે એકવાર મેડતામાં ઉપાશ્રય બંધાવનાર શેઠને ત્યાં વ્યાખ્યાનમાં આવતા મોડું થઈ ગયું તેઓ શેઠ આનંદધનજી ને બોલવા લાગ્યા, 'સાહેબ! કપડા વહોરાવું છું, આહાર વહોરાવું છું, પરિચયો કરું છું. તેનો ખ્યાલ રાખીને જરા થોભાવું હતું ને!

આ સાંભળી આનંદધનજીએ કહ્યું,

'ભાઈ! આહાર તો ખાઈ ગયા અને લે આ તારા કપડાં એમ કહી તેઓ કપડા છોડી જંગલમાં ચાલ્યા ગયા '(પાના નં. ૧૮)

તેમના નામ વિશે ઘણી દંત કથાઓ મળે છે જેમાં તેમનું નામ' લાભાનંદ 'હોઈ શકે છે. તેઓની ભાષા ગુજરાતી અને રાજસ્થાની બંને પ્રવાહોમાં મળે છે. તેમણે પહેલા સ્તવન ની રચના કરી અને પછી પદો લખ્યા એવું અનુમાન કરી શકાય છે. પં. સત્યવિજયજી ને તેમના મોટાભાઈ માનીએ તો તેઓ પણ રાજસ્થાનમાં લાંબો સમય તેમણે વિહાર કર્યો હશે તેવું અનુમાન કરી શકાય છે તેઓ ખરતરગરજના હતા. એવું ઘણા મત મતાંતરે પછી સિદ્ધ થયું છે.

તેઓ પોતે ગરજમાં માનતા નથી,

' ગરજના ભેદ બહુ નયન નીહાલતા,

તત્વની વાત કરતા ન લાજે,

ઉદર ભરણાદી નિજ કાજ કરતા થકા,

મોહ નડીઆ કલિકાલ રાજે '(પાના નં. ૩૧)

તેઓએ સાધુ-વેશ ધારણ કર્યો હતો. તેઓ લાંબી કઢ્ઢની પહેરતા હતા. તેઓ કોઈ સંપ્રદાયના પુરસ્કર્તા હતા કે નહીં એની પણ ખાસ મળતી નથી. શ્રી જ્ઞાન વિમલસુરીએ એમની બાવીસી પર ટબો લખ્યા. જેમાં આનંદઘનજીને એમણે આંખે દેખેલા છે એવું કહ્યું હતું. (પાના નં.-૩૨)

કુમારપાળ દેસાઈએ અહીં અલગ અલગ જૈન મુનિઓના મંતવ્યો નો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને આનંદઘનજીના જીવન અને કવન અને સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન ખૂબ જ સુંદર રીતે કરવામાં આવ્યો છે. અહીં ત્રણ આનંદઘન વિશે ભ્રમણા હિન્દી સાહિત્યમાં થયેલી છે. આનંદ, ઘનાનંદ અને આનંદઘન. તેમના વિશે અનેક કલ્પનાઓ પણ કરવામાં આવી છે પરંતુ અનેક મત મતાંતરે દ્વારા જૈન આનંદઘન વિક્રમના ૧૭ માં શતકના ઉત્તરાર્ધમાં થયા હોવાનું મનાય છે આનંદઘનજીના અનેક પદોનો ઉલ્લેખ પણ અહીં થયો છે.

આનંદ ઘન સત્યના શોધક હતા. એટલે તેઓ 'પ્રકાશ -મહા પ્રકાશ' ની શોધમાં હતા અને એ પ્રકાશ પામવા માટે એમને અનેક નિરાશા, નિરાધારતા તેમજ આપત્તિઓનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. એવું આચાર્ય ક્ષિતિમોહનજી અનુમાન સ્વીકાર્ય નથી. તેમની રચેલ અષ્ટપદીઓનો ઉલ્લેખ પણ અહીં મળે છે. આનંદઘનજી નો દેહોત્સર્ગ મેડતામાં થયા હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. મેડતા સાથે બે પરમ ભક્ત અને અનુપમ પદ સર્જકોમાં એક વિરહધેલી મીરા અને અધ્યાત્મયોગી આનંદઘન બંનેના જીવન સાથે આ શહેર સંકળાયેલું છે. મળેલ હસ્તપ્રતો પરથી આનંદઘનજીના સમયને નિશ્ચિત કરી શકાયો નથી.

વિરહધેલી મીરા અને અધ્યાત્મયોગી આનંદઘન બંનેના જીવન સાથે સંકળાયેલ મેડતા છે. જ્યાં આનંદઘનનો દેહોત્સર્ગ થયો હોવાનું મનાય છે. આજે પણ મેળતામાં આનંદઘનજીની રમૂતિમાં એક ઉપાશ્રય જાણીતો છે.

શ્રી પ્રભુદાસ પારેખ 'આનંદઘન ચોવીસીમા' નોંધે છે.

' હમણાં જ ગાડીમાં, પ્રણામી સંપ્રદાયના એક સ્વામી મળ્યા હતા. તેમણે જણાવ્યું હતું કે,

' અમારા સંપ્રદાયના સ્થાપક પ્રાણલાલજી મહારાજના જીવન ચરિત્રમાં લખેલું છે કે પ્રાણલાલજી મહારાજ મેડતા સંવત ૧૯૩૧ માં ગયા હતા અને ત્યાં આનંદઘનજી ઉપનામ ધારી જૈન મુનિ લાભાનંદજીનો મેળાપ થયો હતો. અને તે જ વર્ષમાં તેમનું કાળઘર્મ થયો હતો.'

(પાના નં.-૪૮)

'નિખનંદ ચરિતામૃત'માં લાભાનંદ નામના સંન્યાસી વિશે વિગત મળે છે. જેમાં આનંદઘન જ લાભાનંદ હોવાનું મનાય છે. તે પ્રમાણે પ્રાણલાલજી મહારાજ બીજી વાર જ્યારે તેમને મળવા ગયા હતા. ત્યારે તેમનો દેહોત્સર્ગ થઈ ગયો હતો. તે મુજબ ૧૭૩૧ મેડતામાં તેમનો દેહોત્સર્ગ હોવો જોઈએ. પરંતુ આધારભૂત પુરાવાઓ મળ્યા ન હોવાને કારણે તે નિશ્ચિતપણે ન માની શકાય. તેવી ચોખવટ પણ કુમારપાળ દેસાઈ આપણને કરી આપે છે.

- સમયનિર્ણય

આનંદઘનજીના સમય અંગે પણ ઘણા મત -મતાંતરો જેવા મળે છે. તે જોતાં આશરે વિ.સં.૧૬૬૦ થી વિ. સં.૧૭૩૦નો તેમનો સમય માની શકાય.પરંતુ તેમના જન્મ કે મૃત્યુના કોઈ ચોક્કસ પુરાવાઓ અને માહિતી અપ્રાપ્ય હોવાથી ચોક્કસ સમય આપણે નિશ્ચિત કરી શકાયે નહીં. એમ સ્પષ્ટતા પણ કરે છે.

મધ્યકાલીન સંત કવિનું અધ્યયન કરતાં સૌપ્રથમ સમસ્યા આવે તેના સમય નિર્ણયની આપણા સંત કવિઓ પોતાના વિશેની માહિતી ભાગ્યે જ તેમના સર્જનોમાં આપે છે. તેથી તેમની જીવનરેખા તારવવી પણ મુશ્કેલ બને.અહીં ડો. કુમારપાળે આનંદઘનના સમય નિર્ણય માટે એમના જીવનની નક્કર વિગત મેળવવા માટે, તેમના આધ્યાત્મિક જીવનનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવા માટે, ઘણી બધી સાધન સામગ્રીઓ તપાસી છે. જેમકે અકબર,જહાંગીર અને ઔરંગઝેબના શાસનકાળમાં તેમનો જીવનકાળ પસાર થયો હતો. એવા આ જૈનસુરિ વિ.સં.૧૬૬૦ થી વિ. સં. ૧૭૩૦ દરમિયાન હયાત હતા. એવું એમણે સંશોધનપ્રત પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ માટે અધ્યાત્મયોગીની પોતાની રચનાઓને ,સમકાલીન જૈન સાધુઓ,તપાગચ્છ પદાવલી, સંમેત શિખર તીર્થના ઢાળિયા પ્રકારના ગેય કાવ્યો તેમજ અગરચંદ નાહટા તથા અન્ય મહાનુભાવો એ કરેલા વિધાનો મંતવ્યોની પણ તેમણે ફેર તપાસ કરી લીધેલી છે.

સ્વર્ગચ્છથી પર 'મહાપ્રકાશની' શોધ માટે

તત્પર પર નિર્મળ, રિયર,ભકિતમા લીન એવા આનંદઘન જી રાજસ્થાનમાં જન્મ્યા હતા અને ત્યાંના જ મેડતામાં તેમનો દેહોત્સર્ગ થયો હતો એવું એમના અભ્યાસ પરથી સ્પષ્ટ પણે તારવે છે. એમણે બીજું તારણ એ પણ રજૂ કર્યું છે કે વિરહધેલી મીરા અને અધ્યાત્મયોગી આનંદ ઘન બંનેના જીવન સાથે મેડતા શહેર સંકળાયેલું છે.આનંદ ઘનના જીવનને આલેખવામાં ડો.કુમારપાળ દેસાઈએ સુઝ પૂર્વક પરિશ્રમ કર્યાની પ્રતીતિ આપણને મળે છે.

• કવન

આનંદઘનજીના સ્તવનો અને પદો વિશે પણ મતમતાંતરો મળે છે.આનંદઘનજીના પદોમાં ભાવવાહી વાણીમાં ભકિત અને વૈરાગ્યની વાતો વિશેષ મળી આવે છે.એમના સ્તવનોમાં જ્ઞાનની સ્વસ્થતા જેવા મળે છે. તેવો કબીર નરસિંહ અને મીરાની હરોળમાં બેસે તેવા છે. પદોમાં રાજસ્થાની ભાષા જેવા મળે છે. જ્યારે સ્તવનોમાં ગુજરાતી ભાષાનો સ્પર્શ જેવા મળે છે. કુલ સ્તવનો મળી આવે છે. એમના પદો 'આનંદઘન બહોતરી' તરીકે જાણીતા છે. એ ઉપરથી કહી શકાય કે,તેઓએ ૭૨ પદ લખ્યા હશે.ઘણા પદો એમના નામે ચઢાવી દેવામાં પણ આવ્યા છે. આનંદઘનની રચનામા ઋષભજીનું પદ,આદિજિન સ્તવન, પાર્શ્વજિનનું પદ,શ્રી પાર્શ્વ પ્રભુનું પદ જેવી રચનાઓ મળે છે.

શ્રી આનંદઘનજીના સ્તવનો અને પદોમાં અહીં ૧૪ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.જેની અહીં વિગતે વાત કરવામાં આવી છે.આ હસ્તપ્રતો ક્યાંથી મળી અને કેટલી માહિતી સાચી છે કે અપ્રાપ્ય છે.તેની નોંધ પણ

આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવી છે. સાથે અહીં પદો અને રતવનો પણ મૂકવામાં આવ્યા છે ઘણું અઘરું કામ થયેલું જણાય છે ઘણી બધી હસ્તપ્રતોનું વાંચન કર્યા બાદ જે સત્ય છે તેવી જ માહિતી અહીં રજૂ કરી છે. આ ઉપરાંત તેનો ક્રમાંક પત્ર અને તે ક્યાંથી મળી છે તે પણ અહીં રજૂ થયું છે. ઘણા પદોનો સંગ્રહ પણ આપવામાં આવ્યો છે. આ પદમાં પહેલું શ્રી ઋષભજીનું રતવન લખ્યું છે. જેમાં અધ્યાત્માની ઊંડાઈ જેવા મળે છે શ્રી પાર્શ્વ પ્રભુજીનના પદમાં મહાર રાગમાં ભકિતરસ વહેતો જેવા મળ્યો છે. શ્રી પાર્શ્વપ્રભુ પદમાં વર્ષાઋતુ પ્રકૃતિ દર્શનનું વર્ણન જેવા મળે છે. ભાવવળાંક જેતા સોનેટનું આધુનિક સ્વરૂપ જેવા મળે છે. અને તેના પદ પણ આપવામાં આવ્યા છે. 'હોરી રતવન 'હોરી રાગમાં ગવાતું હોવાથી તેને 'હોરી રતવન 'કહેવામાં આવે છે. અધ્યાત્મ ગીત લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના શ્રી પુણ્ય વિજયજી આદિના સંગ્રહમાંથી પ્રાપ્ત થયું છે. જેમાં મીરાની પ્રભુ ભકિત ની યાદ અપાવે છે. 'શ્રી આદિજીન રતવનમાં 'આનંદઘન બાવીસી ના રસ રતવનો મળે છે. આનંદઘન ગ્રંથાવલી પણ થોડા ભાષાભેદ સહિત આપવાનો પ્રયત્ન જેવા મળે છે.

બીજે લેખ ' કવન : પદો, રતવનો અને અપ્રગટ રચનાઓમાં ' આનંદઘનની ગ્રંથાવલીમાના પદોમાંથી અવતરણો આપીને એમના રતવનોને અનુલક્ષીને આનંદ ઘનની રચનાઓમાં પ્રગટતા આત્મજ્ઞાન, ઊંડી ભકિત અને જૈનદર્શન ની ઝલકનો મર્મ ગ્રાહી પરિચય કરાવ્યો છે.

સકુલીની શિક્ષા ગર્ભિત સજજ્યમાં યોગ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ગહન વિચાર આપવામાં આવ્યો છે. નાની વઠુનું પદ અને મોટીવનું પદ એવા બે પદોમાં સંસારના મોહમાયા કે વ્યવહારો સ્પર્શતા નથી. તો 'પ્રભાતિ રતવનમાં' આનંદઘનજીનું હોય એમ લાગતું નથી.

શ્રી મહાવીર જૈન રતવનમાં ૨૪ રતવનો આપ્યા છે 'સોવીસે તીર્થંકર નું તવન' માં ૨૪ તીર્થંકરોના પ્રભાવને સંક્ષેપમાં બતાવવામાં આવ્યા છે આત્મોપદેશ સજજ્ય 'એ ઈસવીસન ૧૯૫૪ માં શ્રી સારાભાઈ નવા બે પ્રગટ કરેલી 'આનંદઘન પદ રતનાવલી' માં મળે છે તો સિદ્ધ ચતુરવિશતિકા ' માં શ્રી આનંદઘનજીના જૂની ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા રતવનો અને પદો મળે છે. જેમાં ઊંડું શાસ્ત્ર જ્ઞાન અને જૈન સિદ્ધાંત વિશેની વાત કરવામાં આવેલી છે. આ ઉપરાંત સિદ્ધચતુરવિશતિકા' સંસ્કૃત અને ગુજરાતી બંનેમાં આપેલી છે. જે ઘણી જ ઉપયોગી સાબિત થાય છે.

'પાંચ સમિતિની સજઈ 'આમાં આનંદઘન શબ્દ આવતો જેવા મળે છે. પરંતુ એની રચના જેતા જણાય છે કે તે આનંદઘનજી ની રચના નથી. આમ અહીં આનંદઘનજીના સંપૂર્ણ કવન વિશે વિગતે વાત કરવામાં આવી છે અને ઘણી બધી શંકાઓનું સમાધાન પણ કરવામાં આવ્યું છે.

'પરંપરા અને આનંદઘન 'નામના પ્રકરણમાં તીર્થંકરોના સદગુણો, કીર્તન, સ્તોત્ર રચના વગેરેની વિગતે વાત કરવામાં આવી છે. આપણા દર્શન શાસ્ત્રની સમલોચના કરવામાં આવી છે તેમજ રતવન

પરંપરાનો ઉદ્ભવ સ્વરૂપ ભાષામાં રજૂ થયો છે. પ્રભુને પ્રિયતમ કે મિત્ર માનીને કરવામાં આવતા કીર્તન કેવા અનંદ પ્રેમની અનુભૂતિ બની જાય છે. તેવું જ આનંદઘન સાથે પણ થાય છે.

'પરંપરા અને આનંદઘનમાં' જૈન કાવ્ય પરંપરાના સંદર્ભમાં આનંદઘનની કવિતાની આલોચના કરવામાં આવી છે. આ પરંપરામાં સ્તુતિ, સ્તવન અને સજ્જય જેવા કાવ્યપ્રકારો પ્રચલિત છે. તેમાં વળી નામ સ્તોત્ર, રૂપ સ્તોત્ર, કર્મ સ્તોત્ર, ગુણ સ્તોત્ર અને આશીર્વાદાત્મક સ્તોત્ર જેવા પાંચ સ્તોત્ર પ્રકારો પણ છે. અહીં ડૉ.કુમારપાળે અભ્યાસ લેખમાં તેની સદ્દષ્ટાંત ચર્ચા કરી છે. આનંદઘનજીના સ્તવનોમાં આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો બોધ વ્યક્ત થયો છે. તેનું ડૉક્ટર કુમારપાળ વિષદ વિવરણ કર્યું છે.

આનંદઘનજીના કાર્યોમાં અધ્યાત્મમાર્ગના ગુઢ રહસ્યનું દર્શન થાય છે. એટલું જ નહીં પણ એમાં તીવ્ર તલસાટભરી ભક્તિનો પણ એટલો જ અભિષેક થયેલો જોવા મળે છે. જે કુમારપાળે અહીં સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે.

આનંદઘન, સ્તવનો, સ્તવનો જૈન પરંપરાના ઉજ્જવલ અંશો બતાવે. એમના પદો કબીર, નરસિંહ અને મીરાના પદોની કક્ષા છે. એવું એમનું નિરીક્ષણ બતાવે છે. ડૉ. કુમારપાળે કરેલી તુલના બતાવે છે કે, એમના સ્તવનોમાં અને પદોમાં 'શાસ્ત્રજ્ઞ અને કવિ' બંને જોવા મળે છે. એમનું વિદ્યાન છે કે તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાનો સમન્વય કરનારા નરસિંહ અખો જેવા આપણા કવિઓની સાથે જ પોતાની બેઠક આનંદઘને બનાવી છે. એવા આનંદઘનજી 'સમર્થ જ્ઞાનિ કવિ' છે.

'આનંદઘન સ્તવનોમાં' નવો ચીલો પાડતા લાગે છે. તેમના સ્તવનોમાં સ્થૂળ ભાવો નથી. પરંપરા ગુણવર્તન નથી, ઉપમા જેવા અલંકારોની ચમત્કૃતિ નથી, પરંતુ આ સ્તવનોમાં સત્યશોધક, આત્મગવેક્ષણા કરનાર આત્મજ્ઞાનની આત્મજોજનું બચાવ છે. અંતરમાં ઉછળતી ભક્તિની અનુભૂતિની સાથો સાથ સાધકના અનુભવમાંથી કેટલુંય નવનીત આપોઆપ નિતરી આવે છે આમાં જ્ઞાનની ગહનતા છે. ભક્તિની મૃદુતા છે અધ્યાત્મની ગુણતા છે અને એથી એ વિશેષ આ બધું ઘૂંટાઈ ઘૂંટાઈને સાંજે કરી તે વ્યક્ત થયેલું છે' - પરંપરા અને આનંદ - પાના નં.-૮૭-૮૮.

'આનંદઘના સ્તવનો' પર 'ગુજરાતી ઢોળ' ચડેલો છે. અને પદોની છટા 'રાજસ્થાની' છે. એવી તપાસ આ અધ્યાત્મ માર્ગના પ્રવાસી કવિના સર્જનની ભાષાકીય અભ્યાસ રસપ્રદ બન્યો છે.

આમ આનંદ અને ખૂબ જ ચિંતન કર્યા બાદ જ સ્તવનો લખ્યા હોય એવું લાગે છે. અહીં આનંદઘનના જીવન કવન વિશેના આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો બોધ પણ સમજાવ્યો છે. જેમાં પરમાત્માને જોવા માટે સાધકે કેવી શોધ કરવી પડે છે. તેની વાત અહીં કરી છે. અધ્યાત્મમાર્ગના ગુઢ રહસ્યોને એક પછી એક અહીં પ્રગટ કરેલા છે. સાધકે કેવી શાંતિ રાખવી અને મનને કેવું બનાવવું જોઈએ તે કહ્યું છે. કેમકે એની જરૂર જ વધારે રહે છે. મનને અંકુશમાં લેવામાં આવે તો જ સાચા દર્શન થાય છે. આ ઉપરાંત તેમના

સ્તવનોની તુલનાત્મક ચર્ચા કરી છે. જેમાં આંતરશત્રુ પર વિજય મેળવવા માટે શું કરવું અને એની વિકાસયાત્રા પણ આપી છે.

અહીં આનંદઘન અને યશોવિજયલમાં જૈન સાધુઓની જ્ઞાન પરંપરા, તપ, ત્યાગ, અને વૈરાગ્ય ભાવનાની ચર્ચા 'સ્તવન ચોવીસ' માં કરેલી છે.

આનંદ ઘન અને યશોવિજયલ ની રચનાઓમાં સામ્યતા બેવા મળે છે. એટલે ઘણા વિદ્વાનોનું માનવું છે કે આ બંને અલગ નહીં પણ એક જ છે. તેથી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ અહીં બંનેના સ્તવનો અને પદો વચ્ચેની તુલના કરેલી બેવા મળે છે

જેમાં યશોવિજયલ 'શ્રી શાંતિનાથલ સ્તવનમાં' કહે છે કે,

' જાણ્યો રે જેણે તુજ કુણ લેશ,

બીજે રે રસ્તે અને મન નવી ગમેલ'

ચાખીયો રે જેણે અમે લવલીશ બાકસ,

બુકસ તસ ન રુચે કીમે લ '

એટલે કે 'માત્ર વેશ પહેરે સાધુ થવાતું નથી જે ખરો આત્મજ્ઞાન છે એ જ સાચો સાચું છે ' -પાના નં.-૧૦૪ આનંદઘન અને યશોવિજયલ

આ ગ્રંથનો ચોથો અભ્યાસ લેખ 'આનંદઘન અને યશોવિજય ' જૈન પરંપરાના આ બે સમર્થ સુરીશ્વરોના અધ્યાત્મ સંબંધને પ્રકાશમાં લાવવાનું કામ કરે છે. યશોવિજયલએ આનંદઘનલ વિશે 'અષ્ટપદી' રચેલી છે. આ બંને વિશે જૈન પરંપરામાં ઘણી દંત કથાઓ પ્રચલિત છે. શ્રી કુમારપાળે અહીં જન શ્રુતિઓના સંદર્ભો પણ રજૂ કર્યા છે. તેમાં આનંદઘન અને યશોવિજયલ એક જ હોવાની માન્યતા નિરાધાર છે. એમ પણ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. તેઓ લખે છે કે, આનંદઘનલના જેવી ભાવની ગહનતા વ્યાપકતા અને અલખના રહસ્યો બેવાની ઝંખના ઉપાધ્યાય યશોવિજયલમાં દેખાતી નથી. તેમણે બંને સંત કવિઓની કૃતિઓને સ્વરચ્ચતા, સમભાવને પૂરા આદર ઔદાર્યથી જુએ છે.

આનંદઘન અને યશોવિજયલ સમકાલીન હતા. એવું પણ કહી શકાય. તેઓ એકબીજાને મળ્યા હશે. એમની રચનાઓમાં થોડીક ભિન્નતા પણ બેવા મળે છે. તે બેતા લાગે છે કે, બંનેનો આત્મવિકાસનો માર્ગ જુદો હતો. આનંદ ઘન અધ્યાત્મયોગી હતા. તો યશોવિજયલ કર્મયોગી હતા.

પાંચમા પ્રકરણમાં આનંદઘનની કબીર, મીરા અને અખા સાથેની તુલના કરવામાં છે. જેમાં કબીરની અને આનંદઘનની બે વાત કરીએ તો બંને સાવ બેપરવા છે બંને હિન્દુ અને મુસલમાનની એકતાની વાત કરે છે. આનંદઘન પ્રિયતમ સાથેના મેળાપને આત્મા પ્રિયતમમાં સાથેનું ઐક્ય ફૂલની આસપાસ ભમતા ભમરા જેવું નથી. પરંતુ ફૂલમાં એકરૂપ થયેલા પરાગ જેવું છે. એમ કહે છે. જ્યારે કબીર' તેરા સાઈ તુજમેં

'એમ કહે છે.બંને જડ બાહ્યચાર નો વિરોધ કરે છે. આનંદઘનમાં રાજસ્થાની અને ગુજરાતી બંને ભાષા બેવા મળે છે. તો કબીરની શૈલી ઉપદેશ શૈલી છે.બંનેના હૃદય કવિના , ચિત્ત યોગીનું અને મિબજ બાદશાહનો રહેલો છે.

આનંદઘન અને કબીર બેય સુરતા ની મસ્તી માં રહેનારા, જડ સામાજિક સંબંધો સામે વિદ્રોહ કરનારા અને હિન્દુ મુસ્લિમ ઐક્યનું ગાન કરનારા કવિઓ હતા. તેની વાત તેમણે 'આનંદઘન :કબીર,મીરા અને અખા' ના સંદર્ભમાં એ લેખમાં કરી છે. અહીં તેમણે આનંદઘન તેમજ મીરાના હૃદયનો તલસાટ,સાથે તેમની રચનાઓમાં કેવો વ્યક્ત થયો છે તે પણ સદૃષ્ટાત દર્શાવી છે. ઉપરાંત પરમતત્વની ઉપલબ્ધિનો આનંદ અખામાં અને આનંદઘનમાં કેવો છેતે તેમણે બતાવ્યું છે.બંનેની તુલના પણ કરી છે અખો અને આનંદઘન સમકાલીન હતા.તો આનંદઘન અને મીરા તો એક જ ભૂમિના સંતાનો હતા. ત્રણેયની પદ કવિતામાં તત્વજિજ્ઞાસા અને કાવ્યાનંદ પીપાસાથી લટાર મારી ડૉ.કુમારપાળે એમની કવિત્વ શક્તિની સંક્ષેપમાં તુલના કરી છે.

'ભકિત અને મસ્તી'માં આનંદઘન અને મીરાં વચ્ચેની સામ્યતાની ખૂબ જ સુંદર વાત કરે છે. બંને વચ્ચેનું સામ્ય એ છે કે, મેડતાની ભૂમિ. તેથી બંનેમાં પ્રેમ લક્ષણા,ભકિત પ્રેમની વેદના બેવા મળે છે છે. બંનેના સાહિત્ય પદની તુલના અહીં કરવામાં આવેલી છે. મીરામાં ભાવની દીપ્તિ અને વ્યથાની ચોટ આનંદઘનના પદોમાં બેવા મળે છે. બંનેના મન અને તન પતિની રાહમાં અસ્વસ્થ બનેલા છે. સંસારસુખને ત્યજવાનું બંને કહે છે. મીરા જેવા નારી ઉદગારો આનંદઘનના પદોમાં પણ આપણને બેવા મળે છે.

'અક્ષય રસ અને અનુભવ લાલી'માં અખા અને આનંદઘનના કવનમાં મળતી સામ્યતાની ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે.બંને સાચા ગુરૂની શોધમાં દ્વિત્વ હતા.યોગી આનંદઘન પોતાની આનંદાવસ્થાનું ગાન કરતા આનંદઘન બની ગાય છે.

'મેરે પ્રાન આનંદઘન, તાન આનંદઘન,

માત આનંદઘન, તાત આનંદઘન,

ગાત આનંદઘન,ખત આનંદઘન '

-અબ હમ અમર ભયે- પાના નં.-૧૨૪

અને આ અવસ્થા જ એવી છે કે, એમાં કહેવાનું કે સાંભળવાનું કશું હોતું નથી.આ તો અનુભવની સીજ છે પ્રેમ બાણ વાગ્યા હોય તે જાણે.આથી જ આનંદઘન કહે છે કે, આ 'અકથ કહાણી 'તો અનુભવથી જ જાણી શકાય.

અહીં બંને સાધકો દંભીને અને દંભને વખોડે છે. કેમકે સાચાની કિંમત તેઓ જાણે છે. ખરો સાધુ વેશથી નહીં ગુણોથી ઓળખાય છે.

' આત્મજ્ઞાનની શ્રમણ કહાવે,

બીજે દ્વલ્ય લિંગી રે ' પાના નં.-૧૨૪ (અબ હમ અમર ભયે)

'આનંદ બાવીસી' અને 'આનંદ બહોતરી' જેવી સુપ્રસિદ્ધ રચનાઓમાં એમના સર્જન ઉપરાંત અન્યનો પણ હાથ હશે.એવી સંભાવના એમણે આધારો સાથે બતાવી છે.

- ઉપસંહાર -

આમ 'અબ હમ અમર ભયે' માં આનંદઘનના જીવન કવન અને તેમના વિશે જેવા મળતી સંદિગ્ધતાને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને તેમની તુલના મીરા,કબીર અને અખા સાથે કરીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં આનંદઘનનું પણ સાહિત્યિક પ્રદાન બતાવ્યું છે.ક્લેત એમનું સાહિત્યિક પ્રદાન જ નહીં પણ એક આધ્યાત્મિક યોગીના દર્શન પણ કરાવે છે.

- સદર્ભ ગ્રંથ -

૧. “મહાયોગી આનંદઘન”- કુમારપાળ દેસાઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ જુલાઈ ૨૦૧૧ ,પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૦૦,કિંમત ૧૫૦, ગુજર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય, રતનપોળ નાકા સામે, અમદાવાદ.

૨. 'અબ હમ અમર ભયે' - કુમારપાળ દેસાઈ.

મોના પાત્રાવાલાકૃત વાર્તાસંગ્રહ ‘રાની બિલાડો’

^૧વરિયા જયેશકુમાર બિલિન્દ્રભાઈ અને ^૨ડૉ.પ્રદીપકુમાર.એસ.જોષી,
^૧વિદ્યાવાચસ્પતિ શોધાર્થી, ^૨માર્ગદર્શક, શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી, ગોધરા.

Gmail:- jayeshvaria95@gmail.com

પ્રસ્તાવના:

ગુજરાતી ટુંકીવાર્તા પશ્ચિમના સાહિત્ય સાથેના આપણા સંપર્કના પરિણામ સ્વરૂપ છે. શરૂઆતથી માંડીને આજદિન સુધી ગુજરાતી ટુંકીવાર્તા અનેક વિષય વસ્તુમાંથી પસાર થઈ છે. તેનો મોટાભાગે મુખ્ય વિષય રહ્યો છે ‘માનવ સંવેદન’. ૨૦૦૧ના વર્ષ પછી ભૂકંપ, કોમી, રમખાણો અને યંત્રયુગની પરિસ્થિતિએ માણસને બેહાલ બનાવ્યો. જંગલ વિસ્તારના પછાત લોકોની જીવનશૈલીમાં પણ જોઈએ એટલો સુધારો આવ્યો નથી. જો કે વર્ષોથી કચડાયેલા, રીબાતા, જંગલોમાં જીવતા, સ્વતંત્રતાના આટલા વર્ષો પછી પણ મૂળભૂત અને પાયાની જરૂરિયાતો સંતોષી ન શકતા આદિવાસીઓની સમસ્યાને ઉજાગરા કરવાનો આજના લેખકોનો સહિયારો પ્રયાસ છે. વળી, આધુનિક સાહિત્ય એ ‘મૂળ તરફ પાછા વાળો’ નું સાહિત્ય છે. જેના કારણે અત્યાર સુધી જે વિષયો વણસ્પર્શ્યા હતા તેને વાચા આપવામાં આજના સર્જકોનો વિશેષ ફાળો રહેલો છે. ‘રાની બિલાડો’ વાર્તાસંગ્રહ

પારસી અને આદિવાસી સમાજ વચ્ચેનો સંઘર્ષ અને તેમના અત્યાચારમાં સબડતા પાત્રોની વેદના તથા પ્રાકૃતિક અને ગ્રામીણ પરિવેષ આલેખવામાં લેખિકાએ પોતાનો જીવ રેડ્યો હોય તેવું જરૂર જણાય છે. હાંસિયામાં રહી ગયેલા અને વણસ્પર્શ્યા રહી ગયેલા પારસી સમાજ અને આદિવાસી

સમાજ વચ્ચેના સંબંધોને ઉજાગર કરતો વાર્તાસંગ્રહ ‘રાની બિલાડો’ (૨૦૦૨) મોના પાત્રાવાલા પાસેથી મળે છે. જેમાં ૧૫ વાર્તાઓ સંગ્રહિત થઈ છે.

આ સંગ્રહની મોટાભાગની વાર્તાઓ પ્રતીકાત્મક છે. પ્રથમ વાર્તા ‘રાની બિલાડો’ વાર્તામાં વાંસદાના-ખાંભલા ગામની વાત થઈ છે. અહીં જે સામાજિક તાણાવાણામાં અનેક સંબંધો ગુંથાયેલા છે. તે આદિવાસી વિસ્તારના કોઈપણ નામના હોઈ શકે. રાની એટલે જંગલી આવા ; જંગલી બિલાડા’ પ્રકૃતિ મુજબ રાતના શિકાર કરે. ગામમાં, વાડામાં ઘર-છાપરામાં ઘુસી જાય અને ફૂકડા, મરઘાં અને બતક ને મારી નાખે પછી ખાઈ જાય. આવી જ વૃત્તિઓ જ્યારે

માનવમાં જોવા મળે ત્યારે તે ‘રાની બિલાડા’ની કક્ષાનો જ ગણાય. આ વાર્તામાં ધની, દેવું અને નારણ શાવકશા શેઠને ત્યાં મજૂરી કરીને જીવતા પાત્રો છે. શાવકશા પેસ્તનજીનો મેટ્રિક નાપાસ વંઠેલ દીકરો છે. શાવકશાની જો હુકમીનો ભોગ મજૂર વર્ગ બને છે. જો કે પાછળથી ધનીનો દીકરો દેવું મૃત્યુ પામે છે. ત્યારે શાવકશા ધનીને પોતાની પાસે રહેવા જણાવે છે. ધની માનતી નથી ત્યારે શાવકશા પોતે જ તેની સાથે રહેવા ચાલ્યો જાય છે. આ બધામાં દુષિત પાત્ર નારણ ધનીના હિતચિંતકનો સ્વાંગ રચી ધનીને ભોગવી જાય છે. અહીં નારણ ‘રાની બિલાડો’ છે જે હલકી વૃત્તિ ધરાવે છે.

‘કાળો ઘોડો’ વાર્તામાં માનવીના પાશવિક રૂપનું સાંકેતિક નિરૂપણ નજરે ચડે છે. પારસી શેઠ બમનશાની જો હુકમીનો ભોગ પ્રથમ રતીયો અને ત્યારબાદ તેનો દીકરો બુધિયો બને છે. ઘોડાની ઝડપે દોડવાનું કામ જીવ પર આવીને રતીયો કરે છે. તે વખતનું અત્યાચારી આલેખન જુઓ, “લગામ પકડી રતીયો ભર ઉનાળે ઘોડા સાથે હરીફાઈમાં હોય એમ દોડ્યે જતો હતો. ખખડધજ આઘેડ રતીયો માંડ દોડી શકતો. તરસથી ગળું સુકાતું હતું. બમનશાના હાથમાં રહેલી આર અને ચાબુક એની કાળી સીસમીયા પીઠ પર પડતાં એ દોડવા માંડતો (કાળો ઘોડો, પૃ-૧૬) સમય જતાં રતીયો મૃત્યુ પામે છે. એને દફનાવવાના પૈસા આપવાના બદલામાં બમનશા રતીયાના દીકરા બુધિયાને મજૂરીએ રાખી લે છે અને રતીયાની બીજી પત્ની અને બુધિયાની માં રૂખીને બમનશા ભોગવતો રહે છે. બુધિયાથી આ બધું છાનું નથી. તેનાથી સહન નથી થતું એટલે તે બમનશાને મારવા હોય તો લઈને નીકળી પડે છે. પણ કાળા ઘોડાની મરણતોલ લાતને લીધે બુધિયો મૃત્યુ પામે છે. અને ઘોડાનું વર્તન અને બમનશાનું વર્તન બંને પાશવિક છે. માનવ દ્વારા માનવનું અમાનવીય શોષણને આ વાર્તામાં વાચા મળે છે.

તો ‘ભોંય ફોડ’ વાર્તામાં પાલી, ફીરોઝ અને દારાબશા વચ્ચેના સંબંધોમાંથી ઉપસી આવતું પાલીનું કટુણ પાત્ર જોવા મળે છે. વાર્તાનો મુખ્ય અંશ તો દારાબશાની વાસનાનો ભોગ બનતી જતી પાલી પણ અકાળે મૃત્યુ પામે છે. ફીરોઝને પાલી પ્રત્યે ઘણી લાગણી હોવા છતાં તેને બચાવી શકતો નથી. આ વાર્તામાં પાલીને ભોગવવી પડતી માનસિક અને શારીરિક યાતનાઓનો ચિતાર વર્ણવામાં આવ્યો છે.

‘વાગળાં’ વાર્તામાં નાથુની ભલાઈ સાથે એના બાપ નાગજીની કાળી કરતૂતો નજરે પડે છે. નાથુ પોતાના બાપનો કલ્હોગરો પણ નાગજી મોટા રાક્ષસ જેવો વાગળો હોય એમ લાગે. નાથુની

મા પણ નાથુને બાળપણમાં છોડીને બરજોરજીને ત્યાં બેસી ગયેલી આખી વાર્તામાં ખેતર અને વાડીઓમાં વાગળાનો ત્રાસ નજરે ચડે છે.આવો જ ત્રાસ નાગજી નાથુને આપે છે. નાથુ બાળપણથી જ માવજી પટેલની દીકરી રમીલાને ચાહે છે. જે એનાથી દસ વર્ષ મોટી છે પણ તે પરણીને રેલ્વેપાર્કમાં નોકરી કરતા એના પતિ જોડે શહેરમાં જતી રહે છે. આ બાજુ નાથુ દિવસ-રાત મહેનત કરીને વાડીઓ સાચવે છે અને સાથે સાથે પોતાના બાપના ટ્રકને પણ સાચવે છે. જો કે વાંગળા જેવો પોતાનો બાપ નાગજી નાથુ જેને ચાહે છે. જંગલખાતાના જમાદારની દીકરીને ભોગવે છે અને છળકપટથી રમીલાને પણ ભોગવે છે. આ વાતની જ્યારે નાથુને ખબર પડે છે ત્યારે તેના પગ નીચેથી જમીન ખસી જાય છે. આ વાર્તામાં ‘નાથુ’ના પાત્ર પ્રત્યે આપણને સહાનુભૂતિ જન્મે છે.

‘ઘણ’ વાર્તા અરદેશર બાવાજી તેમની રોદા દીકરી તેમની વાડીનો હારી મંગુ અને તેની દીકરી કેસર, દીકરો જમસું, પેસી જેવા પાત્રોની આસપાસ વીંટળાયેલી છે.બાવાજીને પાંચ દીકરીઓ બાવાજી પરિવાર વારસાઈ કોઢ રોગથી પીડિત છે પણ તેમની દીકરી રોદાને એ રોગ નથી. બાવાજી કેસર અને જમાસુને પણ સાચવે છે.રોદા પેસી જોડે પરણવા માંગે છે પણ બાવાજી કોઈ કારણોસર તેની જોડે પરણવાની ના પાડે છે.અંતમાં ખબર પડે છે કે કેસરને પણ હોઠના ખૂણે કોઢ નીકળે છે.શંકા જોતા કેસર, જમસુ પેસી પણ જાણે બાવાજીના સંતોનો હોય છે. એમ પેસી જમસુને જણાવે છે. જો કે પેસી અને કેસરના સંબંધો વિશે રોદા જાણી જાય છે અને ખુબ ગુસ્સે થાય છે. આ બધા પાત્રો અલગ છે પણ બાવાજીના લીધે પરિવારના સભ્યો જેવા છે. પણ એકબીજા પ્રત્યે ખટાશના સંબંધો ધરાવે છે.

આ સંગ્રહની ‘નાળ’ વાર્તા નરીમાન બાવાજી, તેમુરસ બાવાજી, ગુલમાયા અને કનું ડાંગી તેમજ કાલું શિયાળ આસપાસ ગુંથાયેલી છે. નરીમાન બાવાજીને ઘોડાનો ભારે શોખ હોવાથી તેઓ પાસે ખાસા ઘોડા હતા. ઘોડાઓની સારસંભાળ માટે તેને જાણકાર કનું ડાંગીને રાખેલો. જો કે તેમનો તેમુરસ છોકરો નકરો શેતાનનો અવતાર ‘નાળ’ એ પ્રતીકાત્મક શીર્ષક છે. આથી વાર્તામાં ઘોડાના પગે જડાવવાની નાડ કેન્દ્રમાં છે. કનું ડાંગીનો નાનો ભાઈ દેવલ નાળ જળવાતું કામ કરતો. નરીમાન બાવાજી કનુને મોટા દીકરાની જેમ વહાલ કરતા પણ તેમુરસ નફફટ હતો. સમય જતાં કનું ડાંગીનું મોત થાય છે પણ તેનો પાળેલો સફેદ ઘોડો અને કાલું શિયાળ તેમુરસ જોડે બદલો લે છે.

‘કાળા પાણી’ વાર્તામાં પીરોજશાના સંવેદનને વાચા આપવામાં આવી છે. તેમની પત્ની સુનમાયાના મૃત્યુ બાદ તેઓ તેમની યાદો સાથે જીવતા પણ તેમનો દીકરો તેનું વતન છોડીને નવસારી જતું રહેવાનું કહે છે. પીરોજશાના વતનના ઘરની પાછળ સુનમાયાની કબર અને ઘોડાના રખેવાળ હબસી જાન મહમદ અને અલ્લારખાની યાદો જોડાયેલી છે જે વૃદ્ધ પીરોજશાને ત્યાંથી ખસવા દેતી નથી. એકવાર પીરોજશાના સફેદ ઘોડાને લેવા માટે દાયજી ફોજદાર કર્નલ જોન્સને લાવેલો પણ પીરોજશાએ ના પાડી. જોતજોતમાં ઝઘડો વધ્યો અને કર્નલ સાથે આવેલાં વિલ્સને સફેદ ઘોડા પર ગોળી ચલાવી. જાન મહમદે વિલ્સનની ડોક મરડી અને તેને મોતને ઘાટ ઉતારવા બદલ કાળાં પાણીની સજા થઈ આવું ઘોડાના રખેવાળ અલ્લારખા સાથે બન્યું. આથી પીરોજશા હતાશ થઈ ગયા હતા. હવે ઘરમાં પીરોજશા, તેનો દીકરો જેમી અને જેમીની કર્કશ પત્ની ખુરશીદ રહેતાં. જેમી છેલ્લાં થોડા દિવસથી વતનના ઘરની તમામ વસ્તુઓ અને ઘર વેચી નવસારી જવા માંગતો હતો જે પીરોજશાને મંજૂર નહતું અને તેઓ પણ મને-કમને જાણે કાળા પાણીની સજા ભોગવી રહ્યાં હતા.

‘વાંસફૂલ’ વાર્તામાં જરબાઈ અને તેની દીકરી ખોરશેદ તેમના ધંધાને સાચવે છે. વાર્તામાં જમશેદજી પહેલી વાર જરબાઈ મળે છે ત્યારે તે વાંસફૂલ પોતાની જોડે રાખી લે છે જેને તે જીવનભર સાચવે છે. વાર્તાના અંતમાં જમશેદજી જેવો જ લાગતો તેમનો દીકરો કેરસીને જમશેદજી સમજી લે છે. ગાઢ અંધારામાં જરબાઈ વાંસફૂલની સાથે કેરસીને જમશેદજી સમજી લે છે.

‘અડાયા છાણાં’ વાર્તામાં આદિવાસી સમાજની સ્ત્રીની મનોવ્યથાને વાચા આપવામાં આવી છે. તેની શેઠાણી ધનબાઈ મરણ પથારીએ પાડી છે. આ બાપની એ તેમની ખુબ સેવા કરી છે. શેઠાણીની આવી તબિયતને લીધે તે ખુબ દુઃખી છે. ધનમાય બે-ત્રણ દીવાસથી જાડો પેશાબ પથારીમાં જ કરી નાખતા એ બધી સફાઈને રાંધવા બાપની થાકી જતી ઉંમર દગો દેતી પણ શેઠાણીની વેદના જીરવાની નહોતી. આજે બપોરે ઘરે ધનમાય રડવા માંડેલા પોતાની માં મરી જવાની હોય એવો બાપણી ને વલોપાત થઈ ગયો. (પૃષ્ઠ - ૧૩૧) ધનમાય જ્યારે મૃત્યુ પામે છે ત્યારે તેમના ઘરના બાપણીને દૂર કરી નાંખે છે. પારસી સમાજમાં મૃત્યુ બાદ એક ‘સગદીદ’ નામની વિધિ કરવામાં આવે છે. આની પાછળ મૃત્યુ પામનારને સ્વર્ગ મળે એવી માન્યતા છે. જો કે મૃત્યુ બાદ ધનમાયનું મોં કુતરાને બતાવવામાં આવે છે પણ ઘણા પ્રયત્નો છતાં બાપણી

તેમનું મો જોઈ શકતી નથી. બાપણી નિષ્ઠાવાન હોવા છતાં નિમ્ન સમાજની સ્ત્રી હોવાને લીધે પોતાની શેઠાણીનું મૃત્યુ બાદ પણ મોં જોઈ શકતી નથી.

‘નોળવેલ’વાર્તામાં ‘નોસીર’પાત્ર કેન્દ્રમાં છે. સોરાબજી અને સીલ્લામાયનો દીકરો નોશીર હંમેશા એમની જોડે ઝગડતો રહે છે છતાં વાડીના કામમાં એકઠો એમની વાડીએ કામ કરતી ભાનું નોસીર કુણી લાગણી ધરાવે છે. ત્યાં કામ કરતાં રવુને ભાનું પ્રત્યે પ્રેમ છે. બનવાજોગ એવું બને છે કે નાશીર ભાનુંમાં ધ્યાન નથી આપતો અને વલસાડમાં બેટસી જોડે ઘરસંસાર માંડે છે પણ એ ઝગડાળી બાઈ જોડે લાંબો સબંધ ના ટકતા તે તેને છોડીને પણ પોતાની વાડીએ આવે છે ભાનું જોડે પણ ત્યાં સુધી ભાનું કાવેરીના કાળા પાણીમાં ડૂબીને મરી જાય છે ને રવુનો કોઈ પતો નથી મળતો. નોશીર ઓશિયાળો અને એકલો થઈ જાય છે.

‘ચાપડા’ વાર્તામાં નાયિકાની કાન્તાની વેદના ને વાચા આપવામાં આવી છે. અમર શેઠને મૃત દીકરો જન્મતા તેઓ કાન્તા અને ભીખના સંતાન ભૂરિયાને ખરીદી લે છે પણ પૈસા આપતો નથી. કાન્તા-ભીખો આ શેઠ પાસે પૈસા માંગવા જાય છે ત્યારે શેઠ ફરી જાય છે અને મોટો થયેલો ભૂરિયો પણ કાન્તા અને ભીખને માં-બાપ માનવા તૈયાર થતો નથી. આ આઘાતથી થોડા સમયમાં ભીખુ મૃત્યુ પામે છે અને કાન્તાને જીવનનિર્વાહ ચલાવવા પણ ફાંફા પો છે. ભીખો મરતાં પહેલા કાન્તાને સોનાની દેગ વિશે વાત કરે છે માટે કાન્તા રાત-મધરાને આખા ગામમાં ફાનસ લઈને ફરે છે અને ગામ લોકો તેને ડાકણ માને છે. જીઓ-‘એટલે સ્મશાન ગામની નદીના ભાઠામાં ભૂત ખવિસ અને ચૂડેલની બીકથી ગામના લોકોની આંખ આંખી-પાંખી થઈ જતી રહી રહીને વહેમ ગામમાં રહેતી કાન્તા પર જતો’ (પેજ-૧૭૮) અને એક રાતે સોનાની દેગ શોધવામાં જ ઝરખ જેવા પ્રાણી કાન્તાને ફાડી ખાય છે.

‘વાઘનખ’ વાર્તામાં પેસ્તનજીનો વાઘનખ માટેનો લોભ અને એના કારણે ભીખને ભોગવવી પડતી હાલાકીનો વિચાર આપવામાં આવેલ છે. પેસ્તનજી શેઠને ખુશ રાખવા ભીખો શિકાર કરીને કે મરેલા વાઘના નખ કાઢી નાખતો. જોત જોતમાં ઝામદુ જમાદારને ખબર પડતા શંકાની સોય ભીખા પર પડે છે. એકવાર પેસ્તનજી અને ભીખા સાથે મમદુ જમાદાર નો ઝઘડો થતા ભીખા ના હાથે મમદુ જમાદારનું ખુશ થઈ જાય છે. પેસ્તનજી ભીખા પર આળ નાખી ચાલ્યો જાય છે. આખા ગામમાં ભીખો જ વાઘનખ કાઢી લે છે એવી ચર્ચાને કારણે તેને ઘણું

વેઠવું પડે છે. વાર્તામાં અંતમાં જેના કારણે ભીખાને ઘણું વેઠવાનો વારો આવ્યો એવા પેસ્તનજીને સિફતથી વાઘનખથી મોતને ઘાટ ઉતારે છે.

‘ચાકળા’ વાર્તામાં પતિ બનસુની હયાતીમાં જ તેની પત્ની લાછીના સબંધો રતનશા શેઠ સાથે હોય તેવી વાત છે. એક સ્ત્રીનું બે પુરુષ સાથેના સબંધોનું આલેખન આ વાર્તામાં છે. તેમનો દીકરો સુંદર મોટો થતો ગયો તેમ બધું સમજવા લાગે છે અને તેની માં લાછીને નફરત કરવા માંડે છે. લાછી રતનશા ને ભૂલી ન શકે એ હદે ચાહે છે. બનસુને મોતિયો આવ્યા બાદ તે મૃત્યુ પામે છે અને સમય જતાં રતનશા પણ મૃત્યુ પામે છે પણ સુંદર તેની માં પાસે યોગ્ય વર્તન કરતો નથી.

‘વલોપાત’ વાર્તામાં શાંતાબાઈ અને ફલી બાવાની આસપાસ ગૂંથાયેલી છે. શાંતા અને ફલી બાવા વચ્ચે ઘણી લાગણીઓ છે. બંને સાથે મહુડો ઢીંચે છે. ફલી તેની ખટારી લઈને રાતે શાંતા ડોશીને ઘરે જ પડ્યો રહેતો પણ કારણોસર ફલી બાવો તેની મા પીલોમાયને ત્યાં રહેવા લાગ્યો અને શાંતા ડોશીના ઘેર જવાનું બંધ કરી દીધું એકવાર ફલી સમી સાંજે શાંતા ડોશીના ઘર પાસેથી નીકળ્યો પણ તે ઘર સામું નજર સુધ્યા ન નાખી અને શાંતાનું મોઢું લેવાઈ ગયું ને મનોમન વિચારવા લાગી કે અલીમિયાએ પણ આવું જ કરેલું અને ‘વલોપાત’ કરવા લાગી. વાર્તાનું શીર્ષક યોગ્ય કરે છે. તો સીમાડીયો વાર્તામાં ખેડૂતોની સીમાડીયા દેવ ઉપરની શ્રદ્ધા અને પૂજા વિધિનું આલેખન જોવા મળે છે.

આમ, સમગ્ર વાર્તાસંગ્રહમાં આદિવાસી સમાજના પાત્રો અને પારસી સમાજના પાત્રો વચ્ચેના સબંધોને લેખકોએ ઉજાગર કર્યો છે. સ્ત્રી પાત્રો પોતાના ગામનાં પુરુષ જોડે વિના સંકોચે લગ્નેતર સબંધો રાખે તો ક્યારેક મજબૂરી પણ તેમને વેઠવું પડે છે. મજૂર પાત્રો ઈમાનદારીથી ભરપુર કામ કરે છે અને ભડાસ કાઢવા બિન્દાસ ગાળો પણ બોલે છે. શાકાહારી ભોજનની સાથે મરઘાં, બતકાં, રોઝડા, તેતર, બકરાં, માછલી જેવાં વાનગીઓ ખાવાનાં શોખીન પાત્રો પણ છે. આદિવાસી રીત-રીવાજોની સાથે પારસી રીવાજોની ભરપુર માહિતી મળે છે. મોનાબેને આ સંગ્રહ ની વાર્તાઓમાં સ્ત્રીપાત્રોને વધુ ઉમદા રીતે આલેખ્યાં છે. તેમની નાયિકાઓ સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમીટ છાપ છોડી જાય તેવી છે. બધી વાર્તાઓમાં દક્ષિણ ગુજરાતની આદિવાસી લયવાળી બોલીમાં ગાળો બોલવું સહજ રીતે વર્તાય છે. આ બોલી અને ગાળો વિશે લેખિકા કહે છે, ‘બોલી અને ગાળોએ જીવતા જન્મારાનો અભિન્ન ભાગ હોવાથી એ બધું આવવાનું જ કળાની પોતીકી સત્તા છે ને કળાકૃતિને પોતીકી-સ્વાયતતા હોય છે’ (ધોરખોદિયા. ભાગ-૧ ની

પ્રસ્તાવનામાંથી) ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગ્રામચેતનાનું એક મોટું મોજું ઉભરી આવ્યું છે એના અમીછાટણાં આ સંગ્રહમાં જરૂર જોવા મળે છે. ભાષા બાબતે તેમની વાર્તાઓમાં આદિવાસી મિશ્રિત પારસી બોલી, આદિવાસી મિશ્રિત મુસ્લિમ બોલી અને આદિવાસી બોલીનો કળાપૂર્વક વિનિયોગ લેખિકાએ કરી બતાવ્યો છે.

સંદર્ભગ્રંથ

૧.રાની બિલાડો,મોના પાત્રાવાલા,પ્રકાશક-આર.આર.શેઠની કંપની-અમદાવાદ,પ્ર.આ.૨૦૦૨

૨.શબ્દસર,વર્ષ-૧૧,સળંગ અંક-૧૨૮,ડીસેમ્બર-૨૦૧૧,પૃ. “સમકાલીન મહિલા લેખિકા:મોના પાત્રાવાલા” નામક લેખ

30

થોરનું ફૂલ આત્મકથામાં વર્ણવાયેલ રીત-રિવાજો

^૧સોલંકી રશ્મિબહેન મહેન્દ્રકુમાર અને ^૨ડૉ. મોહનભાઈ ચાવડા

^૧રિસર્ચ સ્કોલર, ^૨માર્ગદર્શક, ભાષા સાહિત્ય ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ

Email: rashsolanki1994@gmail.com

પી.કે. વાવેરા પોતાની આત્મકથા 'થોરનું ફૂલ' માં પોતાના સમાજ અને તેના લગ્ન કે મરણ જેવાં પ્રસંગોએ કરવામાં આવતા રીત-રિવાજો આવેખે છે જેની નોંધ અહીં લેવામાં આવેલ છે. તેમના વાસમાં સારાં-માઠાં પ્રસંગો સાથે જ ઉજવવામાં આવતા. ગમે તે કુટુંબનો પ્રસંગ એ સામૂહિક આનંદનો પ્રસંગ બની જતો. લગ્નના પ્રસંગે તો તેની ઉજવણી એક અઠવાડિયા પહેલાથી શરૂ થઈ જતી. રાત્રે વાસના બધાં સ્ત્રી-પુરુષો મોડી રાત સુધી બેસતા. જેમાં સ્ત્રીઓ લગ્નના ગીતો ગાતી. ત્યારબાદ ઘરદીઠ મુઠ્ઠી ભરીને ગોળ વહેંચવામાં આવતો. આમ, ત્રણ ચાર રાત સુધી સળંગ લગ્નના ગીતો ગાઈને મોં ગળ્યા કરાવવામાં આવતા. પુરુષવર્ગને રાત્રે યા અને બીડી પીવડાવવામાં આવતી. વાસની સ્ત્રીઓને લગ્નગીતો દ્વારા શૃંગાર અને બીભત્સરસ માણવાનો જાણે મોકો મળી જતો. દીકરીની જાનની વ્યવસ્થા પણ સામૂહિક થતી. જે મુજબ જાનૈયાઓ માટે સુવાની વ્યવસ્થા અને ઘરદીઠ એક ખાટલો અને ગોદડું આપવામાં આવતું. ચોરીના પ્રસંગે તમામ સ્ત્રીઓ લગ્ન ગીતો ગાતી. કન્યા વિદાય વખતે તમામ લોકો ગામની ભાગોળે ભેગા થતા અને કન્યાને માથે હાથ ફેરવી નાની-મોટી રકમ આશીર્વાદરૂપે આપતા. તે વખતે એક આનો કે ચાર આની આપવાનો રિવાજ હતો. દીકરાના લગ્ન હોય તો તેના બાપને મદદ કરવા નાણાની વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવતી. તે પૈસા ભેગા થઈ દાપાની રકમ બનતી જે વરપક્ષે કન્યાપક્ષને આપવાની થતી. આમ, 'દાપુ' એટલે 'વરપક્ષ તરફથી કન્યાપક્ષને આપવામાં આવતું દહેજ'. લેખકના મતાનુસાર લગ્નની પ્રથા પ્રમાણમાં સરળ હતી. લગ્ન પછીના પ્રથમ દિવસોમાં નવદંપતિને જુદા જુદા ઘરે જમવાનું થતું. તેને 'વાયણું' કહેવામાં આવતું. સામાન્ય રીતે નજીકના કુટુંબીજનો દ્વારા વાયણામાં શીરો, કંસાર, ખીચડી, સેવ જેવાં મીઠાં ભોજન નવદંપતિઓને જમાડવામાં આવતા. ત્યારબાદ કપડાં કે રોકડ રકમ ભેટમાં આપવામાં આવતી. લગ્ન પ્રસંગ જ નહીં મૃત્યુ પ્રસંગ પણ સમગ્ર વાસના ભાઈ-બહેનો માટે શોકનો પ્રસંગ બની જતો. યુવાન-વૃદ્ધ જેનું પણ મરણ થયું હોય ત્યારે જેવા મોતના સમાચાર આવે તેવાં વાસના બધાં સ્ત્રી-પુરુષો મૃતકના ઘરે ભેગા થઈ જતા અને મૃત વ્યક્તિના કુટુંબીજનોને શાંત કરતા. સ્ત્રીઓ ઊંચા સાદે છાતીઓ કુટતી અને પોતાના મૃત સ્વજનની યાદમાં રડતી. મૃત વ્યક્તિના દફનવિધિની જવાબદારી વાસના ભાઈઓ ઉપાડી લેતા. જેમાં દહન માટે લાકડાં લાવવા, સ્મશાન લઈ જવા માટે વાંસની ઠાઠડી લાવવી, તેને ઊંચકીને સ્મશાન લઈ જવી, મૃત્યુ પામેલ સ્ત્રી માટે ચુંદડી અને કૂતરાં માટે લાડવા લાવવા તેમજ ઘી-તેલ જેવી સામગ્રીઓ ખરીદવી વગેરેનો સમાવેશ થતો. મરણ પામેલાંના ભાઈ-પુત્રના અને વડીલોના શિર મુંડન થતા. શરુઆતના દિવસોમાં મૃતકના ઘરે કે ભાઈઓને ત્યાં ચૂલો સળગાવવામાં આવતો નહિ. વાસ અને કુટુંબના ભાઈઓ તેમના ઘરેથી જમવાનું લાવીને તેમને જમાડતાં. આમ, બાર દિવસ સુધી શોક પાળવામાં આવતો. કળશિયો ભરવાનો રિવાજ તે સમયે પ્રચલિત ગણાતો હતો. 'કળશિયો ભરવો' એટલે પૂર્વજોની યાદમાં તેમની પાછળ જમણ કરી તેઓને ગૌરવાન્વિત કરવા. સમાજના અબાલવૃદ્ધોને પોતાના ઘરે જમવા બોલાવવા. પરગણાંના બંધારણની જોગવાઈ પ્રમાણે જ લગ્ન, મૃત્યુ, સગાઈ, છૂટાછેડા, કળશિયા જેવી

વિધિઓ કરવામાં આવતી. રિવાજ પ્રમાણે જે ગામે કળશિયો/પંચાયતી જેવા પ્રસંગો કરવાના હોય તે ગામના અગ્રણીઓ તડના ગામોમાં જાતે જ નોતરું આપવા જતા. ત્યાં ગયા બાદ પોતાના ગામમાં કળશિયામાં પધારવાનું નોતરું તેઓ ખૂબ હરખથી આપતા. કળશિયામાં નાતના રિવાજ પ્રમાણે જમણ આપવું પડતુ. જમ્યા પછી બ્રાહ્મણો મોટા અવાજે કળશિયો કરનાર કુટુંબીજનોના ગીત અને પ્રશસ્તિઓ પોકારતા અને પૂર્વજોના દાન અને પરાક્રમના વખાણ કરી વધારે દાન આપવા પ્રોત્સાહિત કરતા.

સમાજમાં તે વખતે નાની વયમાં લગ્ન કરવા એક સાહજિક પરંપરા ગણાતી તેવું લેખક આત્મકથામાં નોંધે છે. દીકરી 14-15 વર્ષની થાય એટલે તેના લગ્ન કરાવી દેવાં પડતાં. તે રીતે છોકરાના લગ્ન પણ 16-17 વર્ષની વયે કરાવી દેવામાં આવતા. લેખક કહેતા કે તે વખતે વંશવેલો આગળ વધારવાની અને વહેલાં દાદા-દાદી થવાની મહેચ્છાને કારણે ઘરમાં વડુ વહેલી આવે તેવી ઝંખના રહેતી. જાનની આગલી રાતથી જ વાસમાં ધમાલ શરુ થઈ જતી. લગ્ન ગીતો અને ફટાણાં ગવાતા. વાસમાંથી કોઈના લગ્નની જાન જાય ત્યારે તેમની સાથે કુટુંબીજનો, સગાઓ અને વસ્તીના ભાઈઓ પણ જતા. બધી જ વ્યવસ્થા સમાજના બંધારણ પ્રમાણે જ કરવામાં આવતી. જાન બે દિવસની રહેતી. જાનમાં વસ્તીના પ્રતિનિધિ તરીકે દરેક કુટુંબમાંથી એક વ્યક્તિને જવું પડતું. બંધારણના નિયમ પ્રમાણે નિયત સંખ્યામાં જ જાનૈયા જઈ શકતા. જો વધારે થઈ જાય તો નાણાકીય સમાધાન કરી વધારે સંખ્યાવાળા જાનૈયાઓને જમાડી લેવામાં આવતા અને જો વ્યવસ્થા ન થાય તો તેમની જમવાની વ્યવસ્થા બહાર કરવી પડતી. તે સમયે ચોરી રાત્રે થતી જેમાં વરરાજા અને નવવધૂના સાત ફેરા ફરી લગ્ન થતા. સમાજના બંધારણમાં નિયત કરેલા જ કપડાં વરરાજાએ પહેરવા પડતા. તે વખતે વરરાજાએ ધોતી-ઝભ્ભો કે પેન્ટ-શુટ પહેરવાનો રિવાજ હતો. તે સિવાય બીજું કંઈ પણ પહેરવાનું વિચારી પણ શકાતુ નહીં. દરેક ભાઈ પાસેથી વેવાર પેટેની રકમ ઉઘરાવવામાં આવતી. વરના બાપાએ અગાઉ વાસના જે જે ભાઈને લગ્ન પ્રસંગે વેવારની રકમ આપી હોય તે ‘વરત’ તરીકે તેમને પરત મળતી અને તે ઉપરાંત ‘ચઢવ’ તરીકે બીજી વધારાની રકમ પણ આપવી પડતી. આવી વેવારની રકમ વસ્તીના ભાઈઓ પાસેથી મળી આવતી. આમ, લગ્ન પ્રસંગ એ આદાન-પ્રદાનનો અનોખો પ્રસંગ બની રહેતો. જેના કારણે સમગ્ર વસ્તીમાં ભાઈચારો વધતો અને સ્નેહનો સંબંધ બંધાતો. લગ્ન પછીના એકાદ વર્ષ પછી કન્યાનું આણું કરવામાં આવતુ જેથી લગ્ન પછીના વિરહના દિવસો પૂરાં થતા. કોલેજ જીવનના પ્રવેશ પહેલાં જ લેખક સગાઈના બંધનમાં બંધાઈ ગયા હતા. તે સમયે બે સગાંઓ વચ્ચે વચગાળિયા જ સગાઈ કરાવતા. જે બંને પક્ષે રહી સંબંધ બાંધતા, સાંધતા અને ક્યારેક તોડતાં પણ ખરાં. બંધારણના રિવાજ પ્રમાણે કન્યાપક્ષેથી લગ્ન સંબંધની ગાંઠ બંધાતી. સગાઈ વચ્ચે ચાંદીનો એક કલદાર રૂપિયો વસ્તીવાડીની સમક્ષ વરપક્ષને આપીને સગાઈ પાકી કરવામાં આવતી. સગાઈ વખતે વસ્તીના ભાઈઓને ભેગાં કરીને બધાની વચ્ચે સગાઈની જાહેરાત કરવામાં આવતી. ત્યારબાદ બધાંને ગોળ-ઘાણાં ખવડાવવામાં આવતા. તેમજ ગોર મહારાજ તરફથી ‘ગોળ જેવું ગળ્યુ જીવન મળે’ તેવા આશીર્વાદ પણ મળતા. આમ, વસ્તીના રિવાજ પ્રમાણે સગાઈમાં આવેલ દરેકને ગોળ વહેંચીને તેમનું મોં મીઠું કરાવવામાં આવતુ. (1)

લેખકની નાની બહેનના લગ્ન તેમની પહેલા નક્કી કર્યા હતા. તેમની જાન આવી ત્યારે વાસમાં અને લેખકના ઘરે ઉત્સાહનો પાર ન હતો. જાનનું સ્વાગત કરવા વાસના આગેવાનો તથા લેખકના કુટુંબીજનો ગામના પાદરે જતા રહ્યા હતા. ત્યાં લગ્ન ગીતો અને ફટાણાં ગાવામાં આવતા. વાસના ગોદરે જાન બેસતી. જાનને જ્યારે વાસમાં લાવવામાં આવતી ત્યારે ઢોલીના પૈસાથી મનામણાં ન થાય ત્યાં સુધી તે ઢોલ વગાડતો અને વરરાજાને ઊભા કરી રાખતો. લેખકની બહેનના લગ્ન તેમના મિત્ર સાથે થયા હતા જે પુરુષોત્તમમાંથી તેમનો બનેલી બન્યો હતો. તે દિવસોમાં જાન બે દિવસ રોકાતી, રાત્રે ચોરી થતી, સાત ફેરાં થતાં, મંગળ ગીત ગવાતા અને આખરે બ્રાહ્મણની સાક્ષીએ બંન્ને લગ્નની ગ્રંથિએ જોડાતા. બીજા દિવસે કન્યાને વિદાય આપવામાં આવતી. ભાઈ તરીકે લેખકે તેમની બહેન સાથે 'અણવર' તરીકે જવાનું થયું હતું. તે સમયે તેમની બહેનને સાસરીમાં ચાર-પાંચ દિવસ રોકાવાનું હતું એટલે લેખકે પણ રોકાવું પડ્યું હતું. તે દિવસોમાં વરરાજાનું તેમના ભાઈઓ, કાકા વગેરેના ઘરે 'વાયણું' થતું, એટલે તેઓના ઘરે જમવાનું થતું. આમ, તેમની સાથે અણવરનું પણ જમવાનું થતું. ગરીબ ઘરોમાં ઉછીનું-પાછીનું લાવીને પણ વાયણામાં શીરો, લાપસી, સેવ વગેરે મિષ્ટાન્ન બનાવવામાં આવતા. લેખક કહેતા કે તે સમયમાં લગ્નતિથિઓ ઉજવવાની પરંપરા ન હતી. તેમના લગ્ન સમયે ઘર રંગાયું. તે વખતે કંકોત્રી છપાવવાનો રિવાજ ન હતો. તેમના ગોર મહારાજ લગ્નનું મુહૂર્ત અને હસ્તલિખિત કંકોત્રીઓની બે નકલ લખતા. જેમાંની એક કન્યા પક્ષને અને બીજી વરપક્ષ માટે રાખવામાં આવતી. લેખક માટે મોંઘા પરિધાન તૈયાર કરાવવામાં આવ્યા હતા. લગ્નની આગલી રાત ગીત-ગાણાં ગાવામાં ચાલી જતી. રાત્રે ઢોલી મસ્તી અને ઉલ્લાસના લહેકાથી ઢોલ વગાડતો. બધાં ઢોલના અવાજથી ઝૂમી ઉઠતા. ક્યારેક 'ટીટોડો' પણ ગાવામાં આવતો. વરરાજાને પીઠી પણ ચોળવામાં આવતી. લગ્ન પ્રસંગે ગોળ, ઘી, અનાજ, પીઠી વગેરે ચીજવસ્તુઓ વ્યક્તિગત રીતે ખરીદી શકાતી નહીં. તે માટે દેરાણી-જેઠાણી, કાકા-કાકી, ભાભી વગેરે સહકુટુંબ જ જવું પડતું. આમ, લેખકના કહેવાનુસાર તે બધી સામાજિક પ્રણાલિકાઓ જાળવવી પડતી કે જેથી લગ્ન પ્રસંગો શાંતિ અને સંપથી ઉજવી શકાય. લગ્ન સમયે ગવાતા સ્ત્રીઓના ગીતોમાં હસી-મજાક થતા. તેમજ શૃંગાર કે બીભત્સ રસની છોળો પણ ઉછળતી. ખાસ કરીને વેવાઈઓને ઉદેશીને ફટાણાં પણ ગાવામાં આવતા. શૃંગારિક ફટાણાં ક્યારેક બીભત્સ રસની સીમા પણ ઓળંગી લેતા પરંતુ તે સામાજિક પ્રણાલિકાઓ ગણાતી. આથી કોઈને તેમાં પોતાનું અપમાન દેખાતું નહીં. જાનની આગલી રાત્રે વહેવાર ઉઘરાવવાની અગત્યની વિધિ થતી. અગાઉના ભાગમાં જણાવ્યા મુજબ દાપાની રકમ ભાઈઓ અને મહેમાનો વચ્ચે સુરક્ષિત રાખવામાં આવતી. સમાજના બંધારણની મર્યાદામાં સીમિત સંખ્યામાં જ જાનમાં જવાનું થતું. જો તેનાથી વિશેષ સંખ્યા વધે તો તેમની જમવાની વ્યવસ્થા વરપક્ષે કરવાની થતી. તેઓ જાનના માંડવે જમી શકતા નહિ. જાનનું આગમન થાય એટલે તેના સ્વાગત માટે પ્રથમ પાણીનું ભરેલું બેડું આવતું. લાઈનમાં ઊભેલા જાનૈયાઓને વારાફરતી 'રામ રામ' કહીને હાથ મીલાવીને આવકાર આપવામાં આવતો. વરરાજાને જાનૈયાવાસમાં અલગ મોકલતા અને જાનૈયાઓને લગ્નના મંડપ નીચે બિછાવેલા ખાટલાઓમાં બેસાડવામાં આવતા. લગ્ન ફેરા પછી પણ સમાજના બંધારણ અનુસાર ખાપા આપવાની વિધિનો અમલ કરવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી કન્યાવિદાય શક્ય બનતી નહીં. કન્યાપક્ષના લોકો ગોદડા પાથરી નીચે બેસતા અને વરપક્ષના લોકોને પલંગ પર બેસાડવામાં આવતા. તેના પરથી જ જાણે કન્યા પર પુરુષનું પ્રભુત્વ સ્થાપિત થઈ જતું.

આશ્ચર્યની વાત એ હતી કે તે સમયે વરરાજાને પણ બધાની સાથે નીચે ગોદડાં પર માન-સમ્માનથી બેસાડવામાં આવતા. કન્યાપક્ષ તરફથી વરપક્ષને બંધારણના રિવાજ પ્રમાણે તાંબાનું બેડું, બુઝારુ અને અમરદીવો આપવામાં આવતો. છેલ્લે 'રામ રામ' કરીને લગ્નવિધિનો પ્રસંગ પૂર્ણ કરવામાં આવતો. તે ઉપરાંત લેખક નોંધે છે કે ઘરે જતાં પહેલા ગામના ગોંદરે વર-તોરણ નીચે વરવધૂના વધામણાં કરવામાં આવતા. લેખક પોતાના લગ્નની વાત પણ આમાં કરે છે. જે મુજબ તેમને કુળદેવતા આગળ નૈવેદ્યથી પૂજન કરાવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં મીઠાઈ છોડાવી ઘરમાં પ્રસ્થાન કરાવવામાં આવ્યું હતું. તે સમયે કન્યા સાસરીમાં બે રાત્રિ રહેતી અને ત્રીજા દિવસે તેના પિયરના આણે તેડી જતા. લેખકના પત્નીને વાસના તમામ ઘરે લઈ જઈ પગે લગાડ્યા બાદ વિદાય આપી હતી. લેખકના સમાજમાં બસો બ્યાશી પરગણાના બંધારણની જોગવાઈ અનુસાર જે પુત્રવધૂએ ગર્ભાધાન રાખ્યું હોય તેના સાતમા મહિને સીમંતોનયનની વિધિ થતી. તે માંગલિક પ્રસંગની જાણ સૌપ્રથમ પુત્રવધૂના માતા-પિતાને કરવામાં આવતી. ઘરે લગ્ન જેવો જ મહોત્સવ થતો. જ્ઞાતિના બંધારણ પ્રમાણે સોના-ચાંદીના દાગીના તથા કપડાં પુત્રીના પિતા લાવતા સાથો સાથ કાકા-બાપા, મામા-કુઆ તથા અન્ય સ્વજનો આવતા અને સોના-ચાંદીના દાગીના કે કપડાં પુત્રી માટે લાવતા. તેને 'મામેરું' કહેવામાં આવતું. લેખકના સમાજમાં 'દહેજ'ની પ્રથા ન હતી. સીમંતની વિધિ શરૂ કર્યા પહેલા વસ્તીના ભાઈઓને બોલાવવામાં આવતા. આ પ્રસંગે કોઈ શિથીલ, બીભત્સ કે શૃંગારરસના ગીતો ગાવાને બદલે પુત્રવધૂને 'ખોળાનો ખૂંદનાર દેજે રજા દે...' જેવાં શુભાષિતો વ્યક્ત થતા. સીમંતોનયનની વિધિ પછી પુત્રવધૂ પિયરમાં ચાલી જતી. લેખક કહેતા કે તે સમયે નજીકના ગામડાંઓમાં દલિત કુટુંબના ઘરે અને સમાજમાં રુઢિચુસ્તતા પાળવામાં આવતી. જે મુજબ વહૂએ ધૂમટો કાઢીને રહેવું પડતું, ઊંચા અવાજે બોલાય નહીં, સાસુ-સસરાં, નણંદની ઘણી અમાન્યતા પાળવી પડતી. લેખકના કહેવાનુસાર તેમની બહેને તેવી વિટંબણા અને વેદના ઘરે નહોતી ભોગવી પરંતુ ગામડે તેઓ સહન કરતા. લેખકના ઘરે પુત્રના જન્મના કારણે ઘરના બધા આનંદિત થઈ ગયા હતા. વધામણાં અને પુત્ર માટે કપડાની ભેટ તેઓ લાવ્યા હતા. સામાજિક પ્રણાલિકા પ્રમાણે લેખકે કપડા લઈને આવેલ તેમની ફોઈ કે બહેનોને સાડીથી નવાજ્યા હતા. (2)

પોતાના કુટુંબને લઈને લેખક હરિદ્વાર, વૃંદાવન અને મથુરા જેવી પવિત્રભૂમિનો પ્રવાસ કરીને આવ્યા હતા. તે જાણી વાસના લોકો તેમના સામેયા માટે ઉમટી પડ્યા હતા. લેખકના કહેવા પ્રમાણે સામાજિક પ્રણાલિકામાં પૂણ્ય પ્રાપ્ત કરીને આવેલા યાત્રીઓના ચરણ પાણીથી ઘોઈ, પૂજન કરી તેનો પ્રસાદ લેવામાં આવતો. લેખકના કુટુંબના વહુઆરોએ આવું પૂજન કર્યું હતું. (3) લેખકના પિતા જ્યારે મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે તેમની અંતિમ અંત્યેષ્ઠી વાસના ભાઈઓ અને બ્રાહ્મણે કરી હતી. ધીમે ધીમે બધી સામાજિક ક્રિયાઓ શરૂ કરવામાં આવે છે. જે મુજબ મરનારના પુત્રોએ મુંડન કરાવવું પડતું. તે ઉપરાંત અન્ય રિવાજો પણ પૂરા કરવામાં આવતા. બાર દિવસ સુધી રોજ રાત્રે મંડપ નીચે વાસના બધા ભાઈ-બહેનો તથા સ્વજનો ભેગા મળીને બેસતા અને અલક-મલકની વાતો કરતા. જેથી મૃતકના ઘરના સભ્યોને મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે શાંતિ આપી શકાય. તેઓ એકાકીપણું અનુભવે નહીં એટલે તેમને ત્યાં બેસી ક્યારેક ધાર્મિક, સામાજિક કે ગોળ-પરગણાની વાતો કરવામાં આવતી. સમાજના અમુક પ્રશ્નોની પણ ચર્ચા પણ કરવામાં આવતી. આવી બધી

વાતોના કારણે શોકગ્રસ્ત વાતાવરણ હળવું બની જતું. આમ, તે એક જાતની માનસિક શાંતિ આપવાની સામાજિક પ્રણાલિકા રુઢિ હતી. તે બાર દિવસ લેખક સહકુટુંબ ઘરે જ રહ્યા હતા. બાર દિવસ પૂરા થયા બાદ સામાજિક રિવાજ પ્રમાણે 'બારમું' કરવું પડતું. જેમાં બ્રાહ્મણોને દાળ-ભાત અને લાડુનું જમણ આપવાનું થતું. તે દિવસે મોં ગળ્યું કરાવી લેખકના પિતાનો શોક ઉતારવાની વિધિ થઈ હતી. ફક્ત વિધિથી સામાજિક રીતે મૃત વ્યક્તિનો શોક દૂર થતો પરંતુ મનથી તે ક્યારેય દૂર થતો નહીં. તેમ છતાં સામાજિક વિધિ તો કરવી જ પડતી. આમ, લેખક તેમના પિતાના મૃત્યુ વખતે કરવામાં આવેલ રિવાજનું વર્ણન આપણી સમક્ષ કરી તે સમયના રિવાજોથી આપણને પ્રત્યક્ષ કરાવે છે. (4)

સંદર્ભ:

- ✓ થોરનું ફૂલ ભાગ -1 : પી.કે.વાલેરા, ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી, ચાંદખેડા, અમદાવાદ, પ્ર.આ. 2007
- ✓ થોરનું ફૂલ ભાગ -2 : પી.કે.વાલેરા, ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી, ચાંદખેડા, અમદાવાદ, પ્ર.આ. 2010
- ✓ થોરનું ફૂલ ભાગ -3 : પી.કે.વાલેરા, ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી, ચાંદખેડા, અમદાવાદ, પ્ર.આ. 2012
- ✓ થોરનું ફૂલ ભાગ -4 : પી.કે.વાલેરા, ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી, ચાંદખેડા, અમદાવાદ, પ્ર.આ. 2014

A Study on Recent Trends in Indian Railways

Vinod K. Parghi and Dhaval A. Zala

Research Scholars,

Department of Commerce and Management,

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

parghivinod5@gmail.com

ABSTRACT

Indian Railways is the country's primary mode of transportation for vehicles. Indian Railways is a commercial venture of the central government. Almost every area of the Indian economy has been affected by the covid-19 pandemic. Supply chains, the interchange and relocation of critical products and services, and the distribution of diverse goods have all been harmed as a result of the lockdown's limited connection. However, a significant public utility has arisen as a beacon of hope and public service amid this crisis: Indian Railways. Many businesses, particularly the tourism sector, have put a moratorium on operations because to the epidemic. The entire study is based on secondary data sources. The purpose of this study is to determine the role of Indian Railways during the COVID-19 epidemic. This study has focused on recent trends in Indian Railways, an analysis of Indian Railway budget, government launch new schemes and project during covid-19 and impact of corona virus on India railways.

Keywords: Indian railways, FDI, Coronavirus, RailTel, Kishan Rail, Clone Train Scheme

INTRODUCTION

As India's lifeline, the Indian Railway performs a critical role. It was formed on April 16, 1853, with its headquarters in New Delhi, 165 years ago. It's an 115,000-kilometer multi-gauge, multi-traction system with 8613 stations spread across the country. From Kanyakumari in the south to Baramula in the north, and from Okha in the west to Dibrugarh in the east, it spreads its limits. With a staff of more than 13 lakhs, it is one of India's top employers in the organized sector. Indian Railways has been divided into 17 zones and 68 divisions to make management easier.

Indian Railways has one of the world's largest rail networks, with a route length of 67,956 kilometers and 13,169 passenger trains and 8,479 freight trains transporting 23 million passengers and 3 million tons of freight every day from 7,349 stops. India's railway network is regarded as one of the world's largest railway networks managed by a single entity.

Apart from being an energy efficient and cost-effective means of transportation and transport, the railway network is suitable for long-distance travel and the transit of bulk goods. Indian Railways is the country's primary mode of transportation for vehicles. The Indian government has prioritized railway infrastructure investment by enacting investor-friendly regulations. It has moved rapidly to allow Foreign Direct Investment (FDI) in railroads in order to develop freight and high-speed train infrastructure. Several local and international businesses are now exploring to participate in Indian rail projects.

OBJECTIVES OF THE STUDY

- To know the recent trends in Indian Railways
- To know the impact on covid-19 in Indian Railways
- To determine the role of Indian Railways during the covid-19 epidemic.
- To know the various project and schemes launch by Government of India

RESEARCH METHODOLOGY

This study is based on secondary source of data. Data has been collected from official government websites, ministry of railway reports, financial budget of India, research papers, cash study, and newspapers.

Table 1: Railways Receipts and Expenditure for 2021-22 (in Rs crore)

No.	Particulars	2019-20	2020-21 Budget	2020-21 Revised	% Change (2020-21 BE to 2020-21 RE)	2021-22 Budget	CAGR (2019-20 to 2021- 22 BE)
RECEIPTS							
1	Passenger	50,669	61,000	15,000	-75%	61,000	10%
2	Freight	113,488	147,000	124,184	-16%	137,810	10%
3	Other traffic sources	10,200	17,613	7,125	-60%	18,300	34%
4	Gross Traffic Receipts (1+2+3)	174,357	225,613	146,309	-35%	217,110	12%
5	Miscellaneous	338	300	300	0%	350	2%
6	Total Internal Revenue (4+5)	174,695	225,913	146,609	-35%	217,460	12%
EXPENDITURE							
7	Ordinary Working Expenses	150,211	162,753	140,786	-13%	154,399	1%
8	Appropriation to Pension Fund	20,708	53,160	523	-99%	53,300	60%
9	Appropriation to Depreciation Reserve Fund	400	800	200	-75%	800	41%
10	Total Working Expenditure (7+8+9)	171,319	216,713	141,509	-35%	208,499	10%
11	Miscellaneous	1,786	2,700	2,300	-15%	2,400	16%
12	Total Revenue Expenditure (10+11)	173,105	219,413	143,809	-34%	210,899	10%
13	Net Surplus (6-12)	1,590	6,500	2,800	-57%	6,561	103%
14	Appropriation to Development Fund	1,389	1,500	800	-47%	1,561	6%

15	Appropriation to Capital Fund	-	-	-	-	-	-
16	Appropriation to Debt Service Fund						
17	Appropriation to Railway Safety Fund	-	-	-	-	-	-
18	Appropriation to Rashtriya Rail Sanraksha Kosh	201	5,000	2,000	-60%	5,000	399%
19	Operating Ratio	98.40%	96.30%	97.00%	-	96.20%	-

(Source: Expenditure Profile; Union Budget 2021-22; PRS)

In 2021-22, Indian Railways is estimated to spend a significant portion of its money on staff (45% of its working expenditure), followed by expenses on pension fund (26%), and fuel (13%). In 2021-22, the total revenue expenditure by Railways is estimated at Rs 2,10,899 crore which is an annual increase of 10% over 2019-20. The draft National Rail Plan estimates that on average, funds available with Indian Railways for capital expenditure over the next five years will be: (i) about Rs 60,000 crore per annum as gross budgetary support, (ii) about Rs 7,000 crore per annum from internal resources, and (iii) a maximum of Rs 1,30,000 crore per annum from extra budgetary resources. It was observed that due to the consistently high operating ratio, funding the initiatives envisioned under the National Rail Plan from internal resources would be difficult.

Table 2: Freight Traffic Details (NTKM in millions; earnings in Rs crore)

	2019-20		2020-21 Revised		2021-22 Budget		CAGR (2019-20 to 2021-22 BE)		% Share in 2021-22 BE	
Commodity	NTKM	Earning	NTKM	Earning	NTKM	Earning	NTKM	Earning	NTKM	Earning
Coal	293,051	54,427	218,020	49,776	267,019	61,485	-5%	6%	37%	45%
Iron Ore	50,321	10,966	57,991	12,990	59,508	14,072	9%	13%	8%	10%
Cement	63,933	8,745	64,630	9,482	67,440	10,794	3%	11%	9%	8%
Other Goods	53,631	7,389	60,407	7,946	59,064	8,942	5%	10%	8%	6%
Food Grains	52,641	6,154	74,344	9,397	64,860	8,866	11%	20%	9%	6%
Pig Iron & Finished Steel	45,029	7,287	41,693	6,863	47,070	8,772	2%	10%	7%	6%
Fertilizers	47,162	5,808	49,720	6,618	49,305	7,358	2%	13%	7%	5%
Container Service	56,686	2,554	50,837	5,447	56,032	6,518	-1%	60%	8%	5%
Petroleum & Lubricants	30,774	5,928	30,330	5,803	29,992	6,088	-1%	1%	4%	4%
Miscellaneous Earnings	-	2,016	-	7,979	-	2,518	-	12%	0%	2%
Raw Material for Steel Plants	14,437	2,216	12,520	1,882	14,661	2,397	1%	4%	2%	2%
Total	707,665	113,488	660,492	124,184	714,951	137,810	1%	10%	-	-

(Source: Expenditure Profile; Union Budget 2021-22; PRS)

Notes: NTKM – Net Tone Kilometer (One NTKM is the net weight of goods carried for a kilometer); RE – Revised Estimates; BE – Budget Estimates.

Railways derived the most of their freight income in 2019-20 from the shipment of coal (48%) followed by iron ore (10%) and cement (8%). Railways primarily convey bulk freight, with the freight basket mostly consisting of raw materials for specific sectors such as power plants and iron and steel mills. In 2021-22, Railways expects to earn Rs 1,37,810 crore from goods traffic, an annual increase of 10% over 2019-20.

Table 3: Finances in 2020-21 (Rs crore)

Particular	Budget Estimates	Revised Estimates	% Change From BE to RE
1. Internal Revenue	2,25,913	1,46,609	-35%
Gross Traffic Receipts	2,25,613	1,46,309	-35%
Freight revenue	1,47,000	1,24,184	-16%
Passenger revenue	61,000	15,000	-75%
2. Budgetary Support	70,250	29,250	-58%
3. Extra Budgetary Resources	83,292	1,28,567	54%
4. Special Loan from the central government*	0	79,398	-
Total Receipts (1+2+3+4)	3,79,455	3,83,824	1%
5. Revenue Expenditure	2,19,413	1,43,809	-34%
Ordinary Working Expenses	1,62,753	1,40,786	-13%
Pension Fund	53,160	523	-99%
6. Capital Expenditure	1,61,042	1,61,692	0%
7. Appropriation of Special Loan*	0	79,398	-
Total Expenditure (5+6+7)	3,80,455	3,84,899	1%
Operating Ratio	96.30%	97.00%	-

(Source: Expenditure Profile; Union Budget 2021-22; PRS)

The majority of the reduction in revenue spending is attributable to a lower-than-expected appropriation to the pension fund. At the revised stage, the appropriation to the pension fund is projected to be Rs 523 crore, compared to a budget projection of Rs 53,160 crore (99 percent less). The operating ratio will worsen to 131.5 percent if appropriations are made according to the requirements.

The appropriation to the pension fund in 2019-20 was likewise 60% less than the budget projection (Rs 20,708 crore as against the budget estimate of Rs 50,000 crore). In 2019-20, the operational ratio was 98.4 percent. The operating ratio in 2019-20 will be 114.2 percent if appropriations to the pension fund are made in accordance with the requirements.

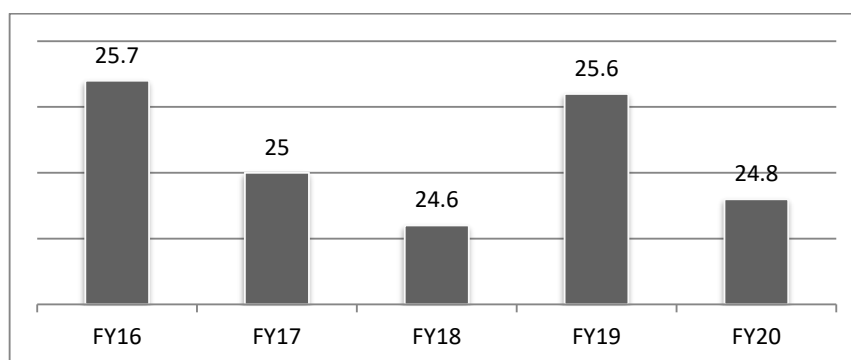
Railways often have a small income surplus. As a result, the majority of its capital spending is funded by (i) central government budgetary support and (ii) additional budgetary resources. While the capital spending objective has not changed much from the budget to the revised stage, the central government's financial support is expected to fall by 58 percent in 2020-21. As a result, the reliance on additional budgetary resources to fund capital expenditures will

grow even more. Extra budgetary resources are expected to be 54% greater than projected in the budget.

The Standing Committee on Railways (2020) noted that the budgetary allocation for capital investment in 2020-21 (Rs 1,61,042 crore) was roughly 18% less than the need (Rs 1,97,295 crore). It went on to say that these monies might not be enough to carry out Railways' ambitious investment plan as well as expedite the completion of outstanding projects.

Railways would get a special loan of Rs 79,398 crore from the federal government in 2020-21 to: (i) fill the resource shortfall owing to COVID-19 in 2020-21, and (ii) satisfy pension fund commitments for 2019-20, according to updated projections.

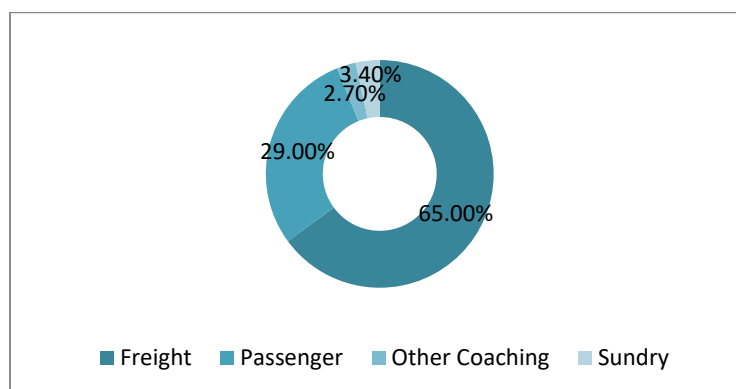
Chart 1: Gross Revenue Trends Over the Years (US\$ billions)

(Source: www.ibef.org)

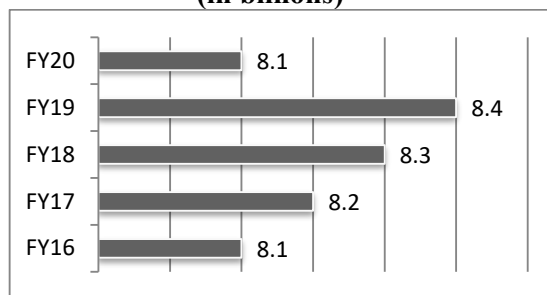
Over the years, revenue has increased significantly. The gross income of Indian Railways in FY20 was Rs 174,660.52 crore (US\$ 24.78 billion). In FY20, freight profits were Rs 113,487.89 crore (US\$ 16.24 billion). In FY20, Indian Railways earned 50,669.09 crore (US\$ 7.25 billion) from passengers. COVID-19 is anticipated to reduce passenger revenue by 72 percent to Rs. 15,000 crore (US\$ 2.0 billion) in FY21.

Chart 2: Revenue Break-Up by Segment (FY20)

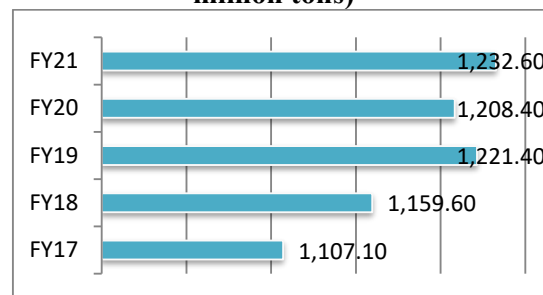
(Source: www.ibef.org)

**Chart 3: Trends in Passenger Volume
(in billions)**

(Source: www.ibef.org)

**Chart 4: Trends in Freight Volume (in
million tons)**

(Source: www.ibef.org)

Railways' largest income generator is freight, which accounted for 65 percent of overall revenue in FY20, followed by the passenger segment. Indian Railways had the greatest loading in freight transportation in FY20-21. In FY21, Indian Railways transported 1,232.64 million tons of freight. With this, Indian Railways' freight income climbed to Rs. 1,17,386 crore (approximately) (US\$ 16.04 billion) in fiscal 2020-21, up from Rs. 1,13,488 crore (US\$ 16.10 billion) in fiscal 2019-20.

SIZE OF THE MARKET

The Indian Railways has operated 450 Kisan Rail services since August 2020, transporting over 1.45 lakh tones of agricultural products and perishables.

RailTel, a government-owned company that delivers fast and free Wi-Fi across the Indian railway network, achieved its highest-ever consolidated income of Rs. 11,660.05 million (US\$ 158.48 million) for FY19-20. This amount represents a 12.3% increase over the consolidated income for the fiscal year FY18-19.

Indian Railways had the greatest freight loading of 130.38 million tons in March 2021, up 27.33 percent over the previous year's 103.05 million tones. India Railways stated in November 2020 that 40 percent of the dedicated freight corridor (DFC) will be available for traffic by the end of FY21, with the whole 2,800 km line finished by June 2022.

As of 2017, India was one of the top 20 railway exporters in the world. During the period 2010-2018, India's railway exports increased at a CAGR of 31.51 percent, reaching US\$ 507.90 million. Railway exports totaled US\$ 635 million in 2019E.

CHANGES IN THE INDIAN RAILWAYS

From April 2000 to September 2020, the inflow of foreign direct investment (FDI) in railway-related components was US\$ 1.12 billion. The following are some of nation's leading railway investments and developments:

- The Indian Railways loaded 73.45 million tons in May 2021, comprising 35.62 MT of coal, 9.77 MT of iron ore, 3.38 MT of food grains, 2.22 MT of fertilizers, and 3.15 MT of cement (cement, excluding clinker).
- Indian Railways has installed Wi-Fi at 6,000 stations as of May 5, 2021.
- The Government of India and the European Investment Bank (EIB) signed a finance deal for the Pune Metro Rail project's second tranche of US\$ 182.30 million in May 2021.
- Mr. Narendra Modi, Prime Minister of India, launched the world's first double-stack, long-haul container train from New Ateli, Haryana, to New Kishanganj in Rajasthan January 2021.
- Hyundai Motor India Ltd. (HMIL) stated in January 2021 that it has shipped 125 vehicles to Nepal via Indian Railways. The export is said to be environmentally friendly and the company's first. The firm hopes to minimize its carbon footprint by 20,260 tones as a result of this move.
- In December 2020, a representative for the Northeast Frontier Railway (NFR) announced that at least six construction projects will be finished in 2021, including three new lines and three double-line projects. Two of the three new rail line projects will be international, linking Bangladesh and Nepal, two neighboring nations.
- The National High-Speed Rail Corporation Limited (NHSRCL) and L&T agreed to design and execute 47 percent of the alignment works for the Mumbai-Ahmadabad bullet train project on November 26, 2020.
- Taking advantage of the corona virus shutdown, the Indian Railways executed eight significant capacity improvement projects. Three super critical projects totaling 68 kilometers, three critical projects totaling 45 kilometers, upgradation of the entire 389-kilometer railway line from Jhajha in Bihar to Pandit Deen Dayal Upadhyaya Junction in Uttar Pradesh, and a new 82-kilometer port connectivity line to Paradip were among the projects.
- The Indian Railways launched the 'Clone Train Scheme' in September 2020, in which it planned to run a clone train with the same number to assist and relieve waitlisted customers on congested passenger routes.
- As part of the Railways' network upgrading plans, the Ministry stated that all non-AC sleeper coaches will be replaced by AC sleeper coaches for trains travelling faster than 130 kilometers per hour. This change has been viewed as a technological requirement for high-speed trains, with the added benefit of enhancing passenger comfort.

GOVERNMENT INITIATIVES

- During the fiscal year 2020-21, Indian Railways completed the most electrification of sections in a single year, reaching 6,015 Route Kilometers (RKM). In comparison to 2007-14, electrification increased by more than 5 times in the previous seven years (2014-21).
- The arch closing of the under-construction Chenab Bridge, the world's tallest railway bridge, was completed in April 2021 by Indian Railways. Chenab Bridge will be 1315 meters long and 35 meters taller than Paris' Eiffel Tower. The bridge's overall cost is expected to be Rs. 1,486 crore (US\$ 200.46 million), and its design life is expected to be 120 years.
- The Indian Railways indicated that numerous projects would be completed in FY21-22. In February-March 2021, the Railway Ministry has selected 56 projects across several railway zones that would be completed.
- The government allotted Rs 110,054.64 crore (US\$ 15.19 billion) to the Ministry of Railways in the Union Budget 2021-22.
- Mr. Piyush Goyal, Minister of Railways, dedicated 88 railway projects worth Rs. 1000 crore (US\$ 138.14 million) to the country in the states of Kerala, Tamil Nadu, Madhya Pradesh, West Bengal, and Karnataka in February 2021.
- Indian Railways issued a 'Request for Qualification (RFQ)' in February 2021 for a public-private partnership to reconstruct New Delhi train station, with a project cost of Rs. 5,000 crore (US\$ 690.75 million).
- Indian Railways has shortlisted 56 projects across the nation in various zones to be completed by February-March 2021 and FY22 to improve train infrastructure and make the Indian Railways network future fit.
- The Ministry of Railways issued a Request for Qualifications (RFQ) in July 2020 for private sector participation in running passenger train services on 109 Origin Destination (OD) lines. According to the plan, 12 trains will be introduced in FY23, 45 in FY24, 50 in FY26, and 44 more in FY27, bringing the total number of trains to 151 by FY27. The project would entail private sector investments of about Rs. 30,000 crore (US\$ 4.09 billion).
- Indian Railways created the anti-COVID-19 carriage in November 2020 to prevent the transmission of corona virus. Hands-free water tanks and flushes, as well as copper-coated knobs and locks, are included in this anti-COVID-19 bus.

- On November 29, 2020, Railway Minister Piyush Goyal stated that tea would be offered in environmentally friendly 'Kulhads' (earthen cups) instead of plastic cups at all railway stations across the country. Currently, tea is served at 'Kulhads' at over 400 train stations. The Indian Railways' contribution to a plastic-free India will be this plan.
- The Railway Ministry established a strategy in October 2020 to build goods shed facilities at small/roadside railway stations, with the goal of increasing terminal capacity through private sector engagement. A commodities port, labourer amenities (resting space, drinking water, etc.), approach roads, loading and unloading docks, and other associated infrastructure can all be developed by private parties.
- Indian Railways approved a feasibility study for seven bullet train projects on September 22, 2020, all of which are accessible to PPP investors.
- The Ministry of Railways agreed in July 2020 to form a Project Development Cell (PDC) inside the railway board to enhance investments and foreign direct investment inflows (FDI).
- The government will establish a "National Rail Plan" that will allow the country to connect its rail network with other modes of transportation and develop a multi-modal transportation network.
- The Research Designs & Standards Organization (RDSO), the research arm of Indian Railways, has created a 'New Online Vendor Registration System' in order to have digitized and transparent systems and procedures.
- After commissioning, the Ministry of Railroads aims to monetize assets such as the Eastern and Western Dedicated Freight Corridors, station renovation through PPP, railway land parcels, multifunctional complexes (MFC), railway communities, hill railways, and stadiums.

CONCLUSION

The Indian railway system is expanding at a steady pace. The Indian railway market will be the third biggest in five years, accounting for 10% of the world market. According to Mr Piyush Goyal, Union Minister for Railways and Coal, India's railways, which are one of the country's largest employers, can create one million employments.

The government has proposed two major projects aimed at attracting private investment: operating passenger trains across the railway network by private operators and redeveloping

railway stations around the country. These projects, according to Indian Railways, have the potential to bring in over US\$ 7.5 billion in investment over the next five years.

Since 2009-10, the 'Adarsh' Station Scheme has been in place, and railway stations are now being upgraded/modernized to meet the recognized demand for improved passenger facilities at stations. A total of 1253 stations have been identified for development under the project, with 1201 of them having been completed so far. The remaining 52 stations will be built between 2021 and 2022. Other revenue-generating options being considered by Indian Railways include: a) Changing the makeup of coaches in order to promote more profitable AC coach travel; b) Monetizing traffic on its digital ticketing IRCTC; and c) Disinvesting in IRCTC.

The Indian Railway launched the National Rail Plan, Vision 2024, to accelerate implementation of critical projects, such as multi track congested routes, achieve 100% electrification, upgrade the speed to 160 kmph on Delhi-Howrah and Delhi-Mumbai routes, upgrade the speed to 130 kmph on all other golden quadrilateral-golden diagonal routes and eliminate all level crossings on the golden quadrilateral-golden diagonal route, by 2024.

REFERENCES

- Akhila, R., & Shailashri, V. T. (2020). An Insight into the Indian Railways COVID-19 Combat. *International Journal of Management, Technology, and Social Sciences*, 5(2).
- Atul, C., Sanjeev, B., Prashant, S., & Anu, P. (2018). An Impact of Recent Technological Reforms in Indian Railways on its Revenue and Its Influence on the Passenger Satisfaction in Terms of Service. *International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering*, 8(2).
- Bank, T. W. (2017, 12 27). *The World Bank*. Retrieved from Cash Study, Railway Reform: Toolkit for Improving Rail Sector Performance: https://ppiaf.org/sites/ppiaf.org/files/documents/toolkits/railways_toolkit/PDFs/RR%20Toolkit
- Gopal, K. W. (n.d.). An Overview of the R&D Center of Indian Railways. *Japan Railway & Transport Review*, 36, 26-28. Retrieved from http://www.ejrcf.or.jp/jrtr/jrtr36/f26_wad.html
- Goyel, P. (2020, 4 9). *Quara Platform*. Retrieved from Quara Platform: <https://www.quora.com/What-is-the-IndianRailways-doing-to-fight-Covid-19/answer/Piyush-Goyal>
- IBEF. (2021, 7 26). *India Brand Equity Foundation*. Retrieved from Indian Railway Industry: <https://www.ibef.org/industry/indian-railways.aspx>
- Livemint. (2021). *Livemint News*. Retrieved from Recent Trends in Indian Railway: <https://www.livemint.com/news/india/-proud-of-indian-railways-pm-modi-hails-ministriesto-help-people-amid-coronavirus-11587198917571.htm>

- Livemint. (2022, 4 16). *Livemint News*. Retrieved from Indian Railways' Parcel Service Trains Earns ₹7.54 Crore in Revenue: <https://www.livemint.com/news/india/indian-railways-parcel-service-trains-earnsrs-7-54-crore-in-revenue-11586966891402.html>
- Makesh, N. (2012). A Study of Indian Railways in Public Passenger Transport. *A Study of Indian Railways in Public Passenger Transport*. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10603/132637>
- Mohan, R. (2001). *The Indian Railways Report 2001*. Retrieved from The Indian Railways Report 2001: www.rakeshmohan.com/docs/Railway_Report
- Parminder, S. D. (2015). Service Quality in Indian Railways. *Indian Journal of Applied*, 5(9).
- PIB. (2021). *Press Information Bureau Government of India*. Retrieved from Press Information Bureau Government of India: <https://pib.gov.in/newsite/pmreleases.aspx?mincode=23>
- PRS. (2021). *PRS Legislative Research Report*. Retrieved from PRS Legislative Research Report: <https://prsindia.org/budgets/parliament/demand-forgrants-2021-22-analysis-railways>
- Sharma, A. (2020, 5 20). *Strategic Investment Research Unit*. Retrieved from Indian Railways vs COVID-19:: <https://www.investindia.gov.in/siru/indian-railways-vs-covid-19-case-study>

Socio-Political Contribution of Babu Mool Chand Jain in The History of Haryana

Anand Chahal,

Research Scholar, Department of History Panjab university, Chandigarh.

As a freedom fighter in the freedom struggle of India, he is popularly remembered as “Gandhi of Haryana”. His political strategy was always guided by the spiritual and moral values. His visionary thoughts and statesmanship have benefitted the state of Haryana in socio-political sphere. His secularist approach and compassionate feelings towards all envisioned a free and equal society. There are mainly two aspects of Babuji life which define his charismatic personality. One aspect deals with the political journey of Babuji and second aspect deals with the various social steps taken for the benefit of oppressed and downtrodden section of the society whether dalits, landless laborers, tenants or small shopkeepers. These various aspects of Babuji life are defined in various sources such as personal letters, articles, newspaper editorials.

Dr. Swatantra Jain in biographical work *Rajniti ke Sant- Freedom Fighter Late Babu Mool Chand Jain* (2017) attempts to give a perspective on the biographical account of Babuji. Author has explored a multi-faceted personality of Babu Mool Chand Jain from birth till his last breath. It is important to point out his contribution in the socio-political history of Haryana. Babu mool jain started to participate in the non-violent struggle movement of India from 1937 onwards. In 1939, he was even left unconscious while participating in the Asodha Satyagraha movement. Even after partition, he helped the refugees in rehabilitating them in the modern district of Karnal. As a man of Iron will, he always lived his life on the moral and ethical code of conduct.

Today's youth cannot understand the difference between Babuji's Satyagraha and today's violent strikes. If we talk about the relevance of truth and non-violence which was followed by the Babuji in the era of Gandhian movement in order to achieve their objectives, then it has been forgotten by young generation. It can be highlighted in the modern times that how Idea of movement followed by youth in the present times is drifting away from the principles of truth, non-violence followed by the leaders during individual civil disobedience movement.

Robert George Schwab in his thesis *Social Stratification and Political Power, A Study of Party Factionalism in Haryana* has analyzed the political factions, grouping, defections and

it's linkage with the political instability in the state of Haryana. This study is the result of two years of field research in Haryana. In his work, author has utilized the tool of informal discussions and interview with the chief ministers, faction leaders and rural people. Reasons for changing political party by babuji from time to time needs to be located in the broader perspective w.r.t. his political and moral ideology. His political persona would be helpful in understanding the present political issues of horse trading, unholy political alliances etc. Impartial and unbiased views in undertaking such decisions have been ignored by the scholar as this could be seen from the fact that his difference of opinion with the then Chief Minister, Devi Lal on various issues and finally resigning from the post of Deputy Chairman of state planning board in July 1989.

K. C. Yadav in his book *Modern Haryana: History and Culture* covers the modern period from 1803 to 1966 and highlighted the contribution of different freedom strugglers from the state of Haryana in different movements resisting and challenging the imperial power. In one of the sections, author has also discussed the role of Babu Mool Chand Jain especially in the individual civil disobedience movement.

However, his contribution in the Indian struggle movement needs to be contextualized in the historical perspective. His social and political sphere in the history of Haryana need a more in-depth appraisal. His Gandhian ideology and moral principles have to be seen in the multiple and a broader perspective. Winning the Lok Sabha election seat from Kaithal in 1957 by spending even less than 4000 rupees is a useful practice to be imitated in the modern politics. Many primary sources like selected letters, interview, speeches and editorials written by (or addressed to) Babuji have remained unexplored about Babuji's political vision and philosophy. His vision of popularizing the concept of library movement in all villages at the national level has not been sufficiently highlighted in the different writings. Till now, most of the writings have not used the evidences empirically. Much of the primary source still remained to be incorporated in the historical discourse. Till now, no single work has discussed the all aspects of Babuji life and most of the available works are informative in nature. The present article attempts to make efforts to fill up the gaps found in the earlier works regarding the contribution of Babuji.

It is very important to understand the essence and applicability of his visionary ideas and Gandhian moral principles in the modern times. He was a visionary and a charismatic leader in the Indian political struggle. To critically study the party factionalism in the political history of Haryana, Babu Mool Chand Jain provides us a fresh perspective of looking at the

political morality. When we look into his divine contribution as a freedom fighter and as an inspiring social reformer, we find the glimpses of selfless love and care towards all sections of society without any kind of discrimination. For instance, his village library movement and educational historical development in rural area has brought a great reformation in the education sector of Haryana.

Public role: -

1. Participated in the Individual Civil Disobedience Movement in 1941 and court arrested along with Gandhi ji during quit India movement.
2. Babuji was engaged in Boodan movement of Vinoba bhave in entire Punjab and donated one sixth of his income as "Sampatti Daan" for several years.
3. Newspaper editor "Balidaan" from 1948-52.
4. Public works department minister in Pratap Singh kairon government and Finance minister in the cabinet of Devi Lal
5. Laid the foundation of village library in his village sikandarpur majra, gohana (sonapat).
6. Active role in the jai prakash led anti-emergency campaign of 1975.

BIBLIOGRAPHY:

- Jain, Swatantra. 2017. Rajniti ke Sant- Freedom Fighter Late Babu Mool Chand Jain, Delhi.
- Jain, Swatantra. 2019. "I wish today's youth could have understood the difference between Babuji's Satyagraha and today's strikes" Arthprakash.
- Mudgal, Vipul and Singh, Raminder. 2013. "Succession battle between Devi Lal's sons creates major crisis in Haryana, Lok Dal. India today. <https://www.indiatoday.in/magazine/special-report/story/19881115-succession-battle-between-devi-lal-sons-creates-major-crisis-in-haryana-lok-dal-797922-1988-11-14>.
- Ganguly, dilip. 1990. "Crisis Shows Power Politics, Patronage Still Dominate in India". <https://apnews.com/article/86d5292bc662c61770cb0ae5743f3adf>
- Nirmal, M. M. 2015. "Indians are not yet free socially and economically". Ajit samachar. August 24.
- Schwab, Robert George. 1973. Social Stratification and Political Power, A Study of Party Factionalism in Haryan. Canada.
- Singh, Ranbir, Babu Mool Chand Jain – A Political leader with a difference.
- Sharma, Ashwini. 2011. "Babuji remained a voice for poor all his life". Dainik jagran. October 2.
- The statesman: Punjab Congress List finalized: Raj Kumari Amrit Kaur not included
- 10. Yadav,K.C. 2002. Modern Haryana: history and culture. Delhi: Manohar Publication.

AN OVERVIEW OF FINANCIAL PERFORMANCE OF SHREE GANESH KHAND UDYOG SAHAKARI MANDLI LTD, BHARUCH

¹Vasava Sandipkumar Arvindbhai and ²Dr. Girishchandra M. Purani

¹Research Scholar, Dept. Of Commerce (Accountancy),
Shri Govind Guru University- Godhra,

²Associate Professor, Arts and Commerce College,
Pepadiya, Vadodara

ABSTRACT: -

The present paper is intended to comprehend over the financial operation and status by implementing financial performance of shree Ganesh Khand Udyog Sahakari Mandli Ltd. The span that this paper would cover to evaluate its financial performance, will be 2020-21. The researcher has assembled data from secondary resources. The study would also look upon its balance sheet as well as profit/loss equations of five year. The paper flaunts financial status of selected firm which will be crucial for taking concerned decisions in future.

Key Words: Finance, performance, profit, loss.

INTRODUCTION: -

Sugar Industries is one of the leading enterprises in our country which has been the beneficiary medium to lend the jobs, scopes for overall development, and imparting social infrastructure especially in rustic areas. India is one of the most leading nations in sugar firms as it has secured 4th rank all over the globe.

Shree Ganesh Khand Udyog Sahakari Mandli Limited is found in 1985 at Vatariya Bharuch, Gujarat. The firm associated with the manufacturing as well exporting of insecticides and some other commodities. The company is leading under the able management and leadership of Mr. Banesinh Dodiya.

As per the information published out by the firm on its official website, The plants of sugar cane planted at its unit have the capability of 4200 TCD owing to the same, around 3800 to 4000 MT of Sugarcanes are crushed per day with capacity utilization of around 120%. The sugar recovery rates were around 0.52% during season 2020-21.

Micronutrient Soil Testing Laboratory

The soil testing centre at this specific industry is run or rather sponsored by the central government under the project named Rastriya Krishi Vikas Yajna. The centre is compacted with well equipped and advanced technical machineries which is constantly observed by soil

scientists. This testing overall stretches its aid towards farmers to enhance their agricultural crops and especially sugar productivity and fertility after recommending and advising specific fertilizers and insecticides. The team that is comprised of scientists and experts assembles the soil and water to go through the technical testing.

The soil lab has the competences to test:

Macronutrients like: PH, EC, Organic carbon, Phosphorus and Potassium

Micronutrients like: Ferrous, copper, Zinc and Manganese

Benefits to the Farmer:

Improves the regularity of nutrient accessibility across a farm, so that finest results to other management input can be procured.

Enhances crop productivity and viability from imparting necessary nutrient for the plants.

Diminution the soil pollution, soil attrition & growing the soil productiveness

Products: -

The firm encompasses the most spotless range of the expanded product portfolio which has no almost unmatched in the market as far as the value and performance is concerned. The range contain products such as Absolute Alcohol, Denatured Spirit, Raw Sugar and White Crystal Sugar. Besides, the company is associated with other products as Molasses, Bagasse, Press mud, Compost and Phosphomonoester with the brand name 'Ganesh'. We also provide products that comply with both the national as well as international standards in terms of quality and specifications. Shree Ganesh Khand Udyog Sahakari Mandli Limited is renowned as one of the most trustworthy manufacturers and traders of the Alcohols, Denatured Spirits and sugar. The processing of the products is done using the latest techniques and optimum quality materials. Our products are in huge demand in industries like Chemical, Petroleum, Agriculture, Food and Beverages, etc. Additionally, customers are eased with the availability of the Products at the most affordable prices and within the stipulated time frame.

White Crystal Sugar

The firm is reckoned as one of the most prominent White Crystal Sugar Manufacturers from India. Various national as well as international clients are placing huge and repeated orders for the Pure White Crystal Sugar as no alternative is available in the market in terms of crystal-clear appearance and sweetness. Moreover, the procedures used in the processing of the Refined White Crystal Sugar are as per the latest techniques that ensure availability of zero moisture and free from external contaminants. Additionally, customers

are eased with the availability of the White Sugar Crystals in sizes and dimensions that meet the Indian as well as international standards.

Product Details of White Crystal Sugar

Polarisation %: 99.80 degree

Moisture %: 0.04 (Max)

ISS Grade: L-30, M-30, S-30

Colour in ICUMSA Unit: 80 to 120

Features

Hygienically processed

Finely grounded

Free from unwanted materials

Tamperproof packaging

Competitive pricing

Used as - Sweetening agent

Raw Sugar: -

The industry is listed at the apex in the list of the most reliable Natural Raw Sugar Exporters from India. The quality and efficacy of the Organic Raw Sugar in respective applications has attracted various national as well as international clients to place bulk orders. The procedures used in the manufacturing of the Raw Sugar assist in the production of quality products that meet the national as well as international market. Additionally, customers are eased with the availability of the Raw Sugar in handy packages to meet the specific requisites.

Details of Raw Sugar

Polarisation %: 99 degrees (min)

Moisture %: 0.1(Max)

Colour in ICUMSA Unit: 800 (Max)

Dextran: 75 ppm (max)

Salient Features

Unadulterated

Perfectly grounded

Hygienically processed

Air tight packaging

Use

The Unrefined Raw Sugar is used as a sweetening agent used in various sweets and confectioneries.

Bagasse: -

The company is recognized as one of a prominent Bagasse Manufacturers in the global market. The Bagasse, manufactured by us, is the residue of sugarcane when it is crushed to extract its juice. It offers Bagasse at the most discounted price in the industry.

Features

Perfectly dried

Free from unwanted materials

Competitive pricing

Usage

Used in paper and pulp industry

Preparing cattle feed

Used a bio fuel in various industries

Product Details of Bagasse

Fiber %: 13 – 15, **Moisture %:** 47 – 50, **Pol %:** 1.9 to 2.2

Phosphocompost: -

The company is identified as one of a reputed Phosphocompost Manufacturers in the national and international markets. Having a proficient team has enabled the firm to develop high grade Phosphocompost with accurate composition of Nitrogen, Phosphate, and Calcium. Phosphate is the key ingredient that helps in high yield. Besides, it is also called building block as it is the major constituent of RNA and DNA found in cells. We make Phosphocompost that is the best alternative to chemical phosphate fertilizers. The researcher has mentioned below details of firm's Phosphocompost that will help to know more about it.

Why here Phosphocompost is important? Phosphocompost provides energy to the plant due it is key ingredient i.e., Phosphate. Most of the fertilizers supply only Nitrogen (N) which weakens the Phosphate lifting capacity of the plant. Deficiency of Phosphate also effects on Potash and Manganese lifting power of the plant. Also, size of the fruits depends on the availability of the phosphate in Indian Soil that is negligible. This unavailable phosphate is known as "fixed phosphate". Their soils have become "Phosphate Banks" because of this severe problem of Phosphate Fixation. Various reasons of Phosphate Fixation are as follows:

If soil contains clay, phosphate gets fixed immediately. Our soils contain salt of Calcium, Magnesium, Iron and Aluminium. Water soluble part of chemical phosphatic fertilizers gets disappeared as soon as it comes in contact with Calcium, Magnesium, Iron and Aluminium. The Water-soluble phosphate added in the soils which are calcareous, heavy or rich in lime becomes immediately unavailable.

To overcome the problem of phosphate fixation, citrate soluble phosphate was introduced in the form of D.A.P. But the pH of citrate soluble phosphate being 9 and the pH of soils was ranging from 7 to 8. The problem of phosphate fixation persisted as before.

Percentage of Phosphate Fixation in Chemical Fertilizers:

It is observed that percentage of Phosphate fixation in single super Phosphate and D.A.P. is as follows:

Single Super Phosphate: Phosphate Fixation 75 to 80%

D.A.P.: Phosphate Fixation 70 to 75%

Successful Research Work on Phosphocompost

With the help of Department of Science and Technology, New Delhi of Government of India, research was conducted at Institute of Organic Farming and rural Technology, Pune. Various techniques were tested during this research to overcome the problem of Phosphate Fixation. During research work, it was found out that with use of Phosphocompost there was increase in the production yield by 20 to 30%. This was because of the high availability of phosphate contained in Phosphocompost. Phosphocompost contains 8 to 10% of total phosphate out of which 6 to 7 % phosphate is in citrate soluble form and 1 to 2 % phosphate is in water soluble form. In this process rock phosphate and organic matter undergo treatment of earthworms, P-solubilizers and herbal extracts for solubilization of phosphate. The process is completed in one month and Phosphocompost is formed. P-solubilises along with herbal extracts converts citrate soluble phosphate in to water soluble phosphate slowly and hums in Phosphocompost is useful to avoid phosphate fixation in the soil. Phosphocompost is added according to recommended dose of phosphate for the crop.

Product Analysis: -

Nutrients	
Available Nitrogen	1 to 1.5 %
Available P as P ₂ O ₅	8 to 10 %

Available Potassium (k)	0.25 %
Calcium	10 %
Silica	10 %
Physical Characteristics	
Ph	6.8 to 7
Organic Matter	30 to 40 %
C: N Ratio	10 to 12
Moisture	20

Molasses: -

The firm manufactures Molasses that is a viscous by-product derived while processing of sugarcane or sugar beets found in sugar. With strong manufacturing capabilities, the company is able to provide Molasses that is widely appreciated by the national and international clients. The company offers Molasses at the most discounted price in the industry.

The company cites the below reasons over their superiority of Molasses?

Processed from the finest grade Sugarcane

Unadulterated

High sugar content

Excellent source of minerals and vitamins

Used as

Food additive

Health supplement

Raw material for fermentation of rum

Flavouring agent in tobacco

Product Details of Molasses

Purity: 32 to 35 %

Density: 85 to 90 %

Ash: 14 to 17 %

R.S: 45 to 50 %

Sp. Gravity: 1.45

Fermentable Sugar :40 to 43 %

Absolute Alcohol: -

The firm is recognized as one of the most dependable Absolute Alcohol Manufacturers in India. Various Oil Corporations and Government Authorities with national as well as international clients are placing huge and repeated orders for the Absolute Ethyl Alcohol as it is used for various domestic as well as industrial applications.

Denatured Spirit: -

The firm is looked upon as one of the most famed Denatured Spirit Suppliers in India. The procedures used in the processing of the Special Denatured Spirit are pre the latest techniques prevailing in the market ensuring no alternative in terms of quality and performance. Customers form every nook and corner of India are placing huge and repeated orders for the Denatured Rectified Spirit as it is economical. as effective source to be used as fuel. However as per the government rules and requirement of our clients we provide them duly added with denatured spirit.

Features

Inflammable

Highly efficient

Handy packages

Competitive pricing

Use

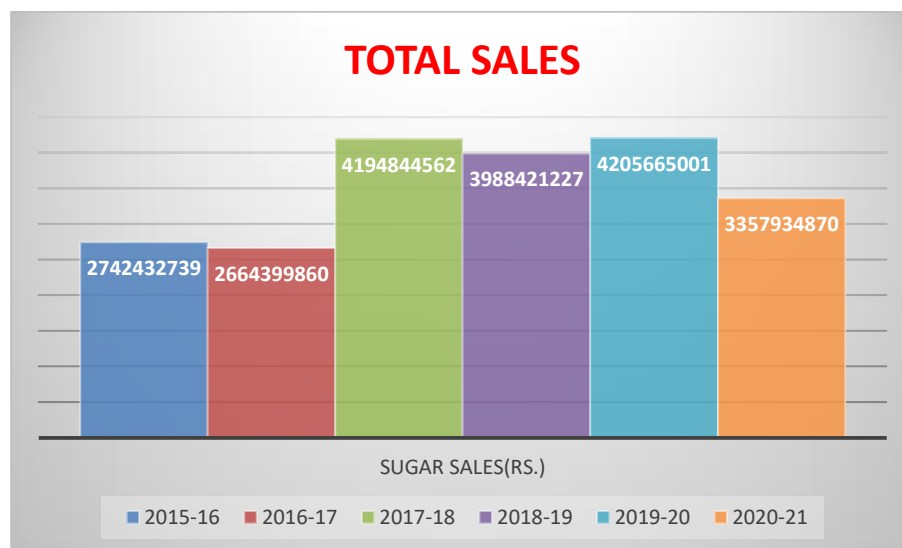
Effective source to be used as fuel

PERFORMANCE DATA: -

PERTICULAR	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21
CRUSHING CAPACITY(TON/DAY)	4000	4000	4000	4000	4000	4000
CANE CRUSHED (LAKH M.T)	6.14	5.18	6.41	6.40	5.029	5.41
SUGAR PRODUCED (LAKH QTL)	5.83	5.11	6.43	6.60	5.039	5.53
SUGAR RECOVERY (%)	9.51	9.86	10.03	10.29	10.02	10.06
MOLASSES PRODUCED (M.T)	29945	25356	33659	33174	23872	23963
SUGARCANE RATE/TON(RS)	2100	3501	2302	2218	2701	2730

TABLE 1 (as below) TOTAL SALES DURING PERIOD FROM 2015-16 TO 2020-21

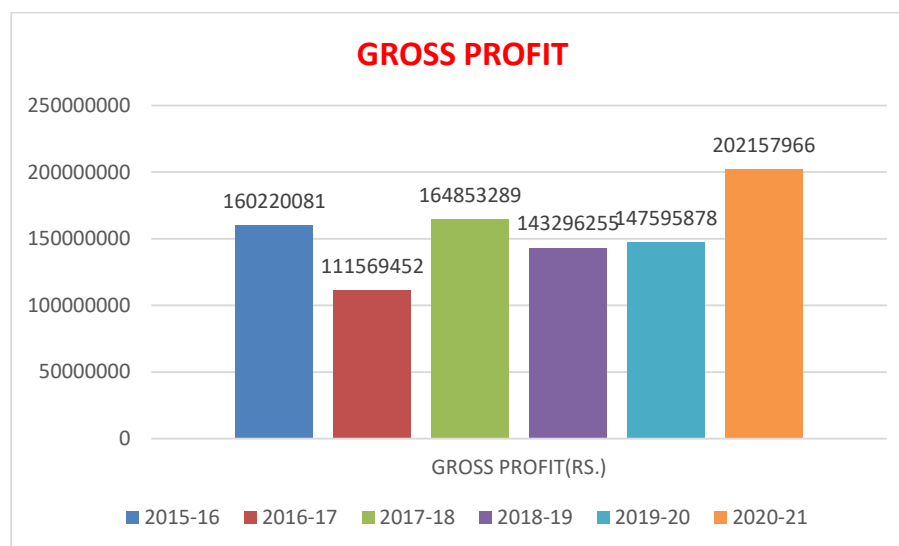
YEAR	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21
SUGAR SALES(RS.)	2742432739	2664399860	4194844562	3988421227	4205665001	3357934870

The mentioned above diagram denotes the total sugar sales of Shree Ganesh Khand Udyog Sahakari Mandli Limited over the period of six years, begins from 2015 to 2020-21. The diagram flaunts the rise and fall with often huge and minimal between these years. The total sales of the year 2015-16 was recorded around INR 2742432739 whereas it collapsed a bit in the next year of around 2.85% compared to 2015-16. In 2017-18 the total sales bounced back with some handsome sale of 4194844562/-. From 2017 to 2019, the performance was flawless and consistence where 2019 recorded the highest sales of chosen years. Nevertheless, the little spike or degradation makes the ratio somewhat huge in numbers as in 2020-21 the sales got down with 20.16% compared to 2019-20.

TABLE 2 (as below) GROSS PROFIT DURING PERIOD FROM 2015-16 TO 2020-21

YEAR	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21
GROSS PROFIT(RS.)	160220081	111569452	164853289	143296255	147595878	202157966

The above-mentioned table-2 presents the gross profits during the previously selected years. There are disparities between the table-1 of total sales and table-2 of gross profits for various causes. Usually, the amount of the sales accompanies the profits as it was apparent in 2015-16, 2016-17 where one may find that the year 2015-16 recorded some handsome gains compared to the following year with almost 30.36% deduction of profit. The highest profit among these selected years was recorded in 2020-21 with almost spike of 36.97% compared to the previous years. But the highest profit gross in percentages compared to previous year's performance was recorded in 2017-18 with almost 47.76% of rise. The pre-covid years (2018-2019) were seen flawing parallelly with minimal margins of profit.

References

- Ltd, Shree Gnaesh Khand Udyog Sahakari Mandali. *Annual Report*. Bharuch: Shree Gnaesh Khand Udyog Sahakari Mandali Ltd, 2015-16.
- . *Annual Report*. Bharuch: Shree Gnaesh Khand Udyog Sahakari Mandali Ltd, 2016-17.
- . *Annual Report*. Bharuch: Shree Gnaesh Khand Udyog Sahakari Mandali Ltd, 2017-18.
- . *Annual Report*. Bharuch: Shree Gnaesh Khand Udyog Sahakari Mandali Ltd, 2018-19.
- . *Annual Report*. Bharuch: Shree Gnaesh Khand Udyog Sahakari Mandali Ltd, 2019-20.
- . *Annual Report*. Bharuch: Shree Gnaesh Khand Udyog Sahakari Mandali Ltd, 2020-21.
- Ltd, Shre Ganesh khand Udyog Sahakari Mandli. "HTTP://GANESHSUGAR.IN/." n.d. www.ganeshsugar.com.

ગુજરાતી ભાષા અને પ્રાદેશિકતા

¹મોઢવાડિયા ભરત એલ. & ²ડૉ. જ.એમ. ચંદ્રવાડિયા¹પીએચ.ડી. રિસર્ચ સ્કોલર અને ²માર્ગદર્શક & પ્રોફેસર

ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.

ઈમેઇલ-bharatmodhavadiya9099@gmail.com

જ્યારે ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાની વાત કરવાની હોય તો એટલું જ કહી શકાય કે આ પ્રદેશ અને તેની ભાષા, સદીઓથી ભળેલા દેશ-વિદેશના સાંસ્કૃતિક રંગો અને તેની અસરથી તૈયાર થયેલ છે. આ પ્રદેશમાં વસતી પ્રજાના વેપારમાં કોઠાસૂઝ, અનેક સૈકાઓથી વિકસેલી વેપારની વૃત્તિ, અનુભવથી ઘડાયેલી આવડત અને નફા-નુકસાનની અનોખી ગણતરીએ ગુજરાતીઓને વિશ્વના કોઈ પણ ખૂણે વેપાર-ધંધામાં સફળતા અપાવી છે. હવે આવી ઘડાયેલી પ્રજાને એના જ પ્રદેશ ગુજરાતમાં કોઈ વસ્તુ કે સેવા આપવી હોય તો 21મી સદીમાં તેમને શું આપવું પડે? સદીઓથી સમગ્ર વિશ્વ સાથે વેપાર કરતા ગુજરાતી સમાજને જો એક ગ્રાહક તરીકે સમજવા હોય તો શું જાણવું પડે? એનો જવાબ છે તેમનું ગુજરાતીપણું, તેમની ભાષા. જ્યારે કોઈ પ્રદેશ કે પ્રજાનો સ્વભાવ સમજવા માટે તેમની સાથે સંવાદ સાધવો પડે છે. આપણા વિચારો અને સામેવાળી વ્યક્તિના વિચારો એકબીજાને કેટલા ઉપયોગી બનશે તે માત્ર સંવાદથી જ જાણી શકાય છે અને આ સંવાદ શક્ય બને છે તે માત્રને માત્ર ભાષાથી જ.

કોઈપણ વ્યક્તિના સ્વભાવની જેમ જ કોઈ ચોક્કસ જનસમૂહનો સ્વભાવ પણ તેમની જીવનશૈલી, આહાર, ઉત્સવો, મનોરંજનના માધ્યમો અને સાહિત્ય જેવા પરિબળોથી ઘડાય છે. ભારતના મોટાભાગના રાજ્યોની જેમ ગુજરાત પ્રદેશને પણ પોતાની આગવી ભાષા છે. આ ભાષા એટલે 'ગુર્જર' કે 'ગુજરાતી'. આ ગુજરાતી ભાષા ભારત-યુરોપીય ભાષા પરંપરામાંથી કઈ રીતે ઉતરી આવી છે તેની એક લાંબી વિકાસયાત્રા પણ જોવા મળે છે;

'સંસ્કૃત-પાલિ-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ-જૂની ગુજરાતી-ગુજરાતી'

ભારતની મોટાભાગની ભાષાઓની જેમ આ ગુજરાતી ભાષાનું રૂપ અનેક પેટા બોલીઓથી બંધાયું છે. અન્ય રાજ્યોની જેમ ગુજરાતમાં પણ 'બાર ગાવે બોલી બદલાય' છે. લગભગ ૭ કરોડથી પણ વધારે જનસમૂહ ધરાવતી ગુજરાતી પ્રજામાં પણ વૈવિધ્યપૂર્ણ પેટા સંસ્કૃતિ ધબકે છે. જ્યાં ઉત્તર ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત, દક્ષિણ ગુજરાત, પૂર્વ પટ્ટી સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ જેવા પ્રદેશોમાં તેમની

જીવનશૈલીથી માંડીને રીત-રિવાજ, ભોજન, પોશાક-પરિધાન અલબત્ત ભાષામાં પણ સુંદર વિવિધતા દેખાય છે. એમાંય સૌરાષ્ટ્રમાં પણ કાઠિયાવાડ, ઝાલાવાડ, ગોહિલવાડ, સોરઠ અને હાલાર જેવા પ્રદેશ ભેદે જ્ઞાતિગત વિવિધતા નજરે ચડે છે.

આ પ્રદેશોની ભાષા, બોલીઓ અને તેમના ગુજરાતી શબ્દોના અર્થસંદર્ભો જુદા જુદા જોવા મળે છે. જે તે પ્રદેશની બોલી ઉપર તેની નજીકના પાડોશી રાજ્યોની ઐતિહાસિક ઘટનાઓની, મોટા સમૂહની અસરો પણ જોવા મળે છે. બનાસકાંઠાના રાધનપુર, ધાનેરા, ડીસા, થરાદ અને પાલનપુર વિસ્તારની બોલીઓમાં રાજસ્થાની અને ઉર્દૂની અસર વર્તાય આવે છે તો અમદાવાદમાં રાજસ્થાની અને સુરતમાં સૌરાષ્ટ્રની કાઠિયાવાડી બોલીના શબ્દોનો પ્રભાવ જણાય છે. આમ છતાં સુરતમાં સુરતી બોલીએ પોતાનો આગવો લહેકો ગુમાવ્યો નથી. વડોદરામાં પણ ચરોતરી, ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષાની અસર જોવા મળે છે. દક્ષિણ ગુજરાતના વિસ્તારમાં પણ પારસી બોલી, ગામિત બોલી, ચૌધરી બોલી, વસાવા બોલી, કોંકણી બોલી, કચ્છમાં પણ કચ્છી બોલી ઉપરાંત સિંધી ભાષાના શબ્દો અને મુસ્લિમ વહોરા સમુદાયની વોરા ગુજરાતી બોલી પણ મૂળ ગુજરાતી ભાષા અને તેના સંવાદોમાં સંદર્ભોનું અનોખું વૈવિધ્ય ઊભું કરે છે.

બોલીસ્વરૂપ જેમ વહીવટી-રાજકીય કારણોસર આકાર લે છે, એવું જ માન્યભાષાનું પણ છે. એક જ પ્રદેશમાં અનેક બોલીઓ બોલાતી હોય છે તેમાંથી અમુક વિસ્તાર વહીવટી, રાજકીય કારણોસર અથવા તો વિદ્યાકીય ઔદ્યોગિક, ધાર્મિક, સામાજિક ગમે તે કારણોસર કેન્દ્રવર્તી બની જાય તો તે વિસ્તારના પ્રજાજનો પણ સામાજિક મોભાને કારણે અને વહીવટી સરળતાને માટે પેલા કેન્દ્રવર્તી વિચારમાં બોલાતી બોલી વાપરવા લલચાય, પછી ધીમે ધીમે તે બોલીને આખા પ્રદેશના ભાષકોની સ્વીકૃતિ-માન્યતા મળતાં તે માન્ય ભાષા તરીકે આકાર લે, તેમાં સાહિત્ય રચાવા માંડે, વર્તમાન પત્રો છપાવા લાગે, રેડિયો-ટી.વી.ના કાર્યક્રમ જે તે બોલીમાં આવવા માંડે, તેનું વ્યાકરણ રચાય ત્યારે તે માન્ય ભાષા તરીકે પ્રસ્થાપિત થાય છે. આ માન્યભાષા બનવામાં ક્યાંક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને પ્રાદેશિકતાની અસરો સવિશેષ ફાળો આપતી હોય છે.

❖ પ્રદેશના પરિમાણ ઉપર ભાષાવૈવિધ્ય

અરસપરસની ભાષાને અરસપરસની ભાષા ઉપર પડતી અસરોને કારણે, આવા નિયમનને કારણે ભાષા સમાજમાં નાના નાના ભાષા જૂથોનું નિર્માણ થાય છે. એક ભાષા બોલતા ભાષકોની

સંખ્યા તો સામાન્ય રીતે હજારો કે લાખોની હોવાની પણ આ બધા ભાષકો એક જ ભાષા બોલે તે વાત શક્ય નથી, કેમકે તેનાં મૂળમાં પ્રાદેશિકતા રહેલી છે, જે પ્રદેશની ભાષા માન્ય ભાષાથી ઘણી ભિન્ન હોવાની આ ભિન્નતાને 'બોલી' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ગુજરાતના પ્રત્યેક પ્રદેશની પ્રજાની આગવી ખૂબી, ખુમારી અને ખાસિયત જોવા મળે છે તેમ તેની બોલી પણ ગુજરાતી ભાષામાં વૈવિધ્ય બક્ષે છે, જેનું એક માત્ર કારણ એ પ્રાદેશિકતા છે. દરેક ભાષાને તેની પ્રાદેશિકતા ઘડતી હોય છે. ભાષાપ્રદેશના વિસ્તારમાં વૈકલ્પિક વપરાશની વિવિધતાઓને 'ભૌગોલિક બોલી' તરીકે અથવા માત્ર 'બોલી' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ વિસ્તારો ભૌગોલિક રીતે જુદા પડતા હોવા ઉપરાંત ગુજરાતી સામાજિક, ઐતિહાસિક, ધાર્મિક તથા રાજકીય કારણોસર જુદા પડી શકે, ક્યારેક તો એવું બને કે દરેક ગામડાની જુદી પડતી હોય તેવી બોલીઓ સાંભળવા મળે પરંતુ વહીવટી કે રાજકીય કારણોસર કેટલાંક ગામનો સમૂહ તાલુકા-જિલ્લારૂપે અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોય એ પ્રમાણે તે તાલુકા જિલ્લાની બોલી ગણાવા માંડે. દા. ત. એક સમયે નંદરબાર અને પીમ્પલ્નેરમાં બોલાતી બોલીને ડૉ. ટી.એન.દવે સુરતી ગુજરાતીનાં જ એક સ્વરૂપ તરીકે ઓળખાવે છે.(જર્નલ ઓવ ધ ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, વૉ.1.પૃ.8) પણ રાજકીય વહીવટી કારણોસર ખાનદેશી(મરાઠી) બોલી તરીકે હવે ઓળખાય છે.

ગુજરાતમાં બોલાતી ચાર પ્રાદેશિક બોલીઓ ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપમાં વૈવિધ્ય બક્ષે છે. આ મુખ્ય બોલી પ્રદેશો અને એમના પેટા બોલી પ્રદેશો પણ જોઈ શકાય છે. આ ગુજરાતી ભાષાની પ્રાદેશિક બોલીઓની ભિન્ન ભિન્ન લાક્ષણિકતાઓ પણ રહેલી છે. જેનો પરિચય મેળવીએ;

▪ સૌરાષ્ટ્રી કે કાઠિયાવાડી બોલી:

ગુજરાતનો સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ પણ ઘણું વૈવિધ્ય ધરાવે છે. પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસના પાયા પર ઉભેલ સૌરાષ્ટ્રમાં 'સૌરાષ્ટ્રી' કે 'કાઠિયાવાડી' બોલીનું મ્હાતમ છે. જેના પ્રદેશ મુજબ પ્રભેદો જોવા મળે છે. હાલાર, સોરઠ, અલાવાડ અને ગોહિલવાડમાં પોતાની કહી શકાય એવી બોલીઓ બોલાય છે જેમાં, હાલારની બોલીને 'હાલારી બોલી', સોરઠની બોલીને 'સોરઠી બોલી', અલાવાડની બોલીને 'અલાવાડી બોલી', તથા ગોહિલવાડની બોલીને 'ગોહિલવાડી બોલી' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, એમાં પણ જ્ઞાતિ-જાતિ પ્રમાણે બોલીમાં કેટલાક ભેદ અથવા તો કહો કે આગવા લ્હેકાઓ જોવા મળે છે. આ સૌરાષ્ટ્રી બોલીની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ જોવા મળે છે.જેમાં;

▪ દર્શક સર્વનામ અને તે પરથી થયેલા રૂપોમાં 'એ'ને સ્થાને 'ઇ' અને 'તેમ'નું 'તિમ' વગેરે...

(ખાસ કરીને હાલાર-સોરઠ વિસ્તારની લાક્ષણિકતા)

▪ 'હ' શ્રુતિનો લોપ: 'મ્હારું'નું 'મારું', 'બ્હેન'નું 'બેન', 'રહેવું'નું 'રેવું' વગેરે...

આ સૌરાષ્ટ્રી બોલીનું પોતાનું આગવું શબ્દભંડોળ રહેલું છે;

'મોર' (=આગળ), 'હાલવું' (=ચાલવું), 'હારે' (=સાથે), 'અટાણે' (=અત્યારે),

'ઝાલવું' (=પકડવું), 'બરકવું' (=બોલાવવું) વગેરે...

આ સૌરાષ્ટ્રના ચાર કે પાંચ બોલીપ્રદેશોનું પણ કેટલુંક જૂઠું શબ્દભંડોળ રહેલ છે. જેમાં;

હાલારી બોલીમાં = 'પૈસો', 'દોઢિયું',

ગોહિલવાડી બોલીમાં = 'ફદિયું',

ઝાલાવાડી બોલીમાં = 'જંઈ',

સોરઠી બોલીમાં = 'કાવડિયું'.

▪ 'વાં'ને સ્થાને કેટલેક ઠેકાણે 'ન્યાં' અને 'પણે' વપરાય છે.

આ સૌરાષ્ટ્રી બોલી જેનાં અનેક ઉદાહરણો આપણે નોંધી શકીએ. આ બોલીઓને લક્ષમાં રાખી અનેક સંશોધનકાર્યો થયાં છે જેમાં, શાંતિભાઈ આચાર્ય 'હાલારી બોલી', ડોલરરાય માંકડ 'સોરઠી બોલી' અને 'કાઠિયાવાડી બોલી', ગજેન્દ્ર વ્યાસ 'ઓખામંડળના વાઘેરોની બોલી' જેવાં પુસ્તકો આપે છે. આ બોલી એ જે તે વિસ્તારની પ્રાદેશિકતા એનાં લહેકા અને લઢણોને આગવી વિશેષતા અપાવે છે. જે ગુજરાતી ભાષામાં એક મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આ આખા સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં જુદા જુદા સમયે ઘણી ભાતીગળ પ્રજાઓ આવીને વસી અને તેમાંની કેટલીક ત્યાંની પ્રજામાં ભળી ગઈ. આ પ્રજાઓની બોલીઓની અસર પણ ભાષા ઉપર થઈ હોવાની પૂરી શક્યતા છે. આ પ્રદેશમાં સૌથી પહેલાં નેગ્રીટો અને નેગ્રેઇટ, પછી ઓસ્ટ્રિક, પછી દ્રવિડો અને છેલ્લે આર્યો આવીને વસ્યા. આર્યો ઘણા લાંબા સમયથી ત્યાં વસ્યા હોવાને કારણે આ બોલી આર્યબોલીનું રૂપ ધારણ કરે છે. છતાં એમાં અગાઉ વસેલી પ્રજાની બોલીઓનાં લક્ષણો ક્યાંક ક્યાંક સચવાયા હોવાની શક્યતાને નકારી ન શકાય. આ ઉપરાંત ઝાલાવાડ વિસ્તારમાં બહારથી આવેલા ઝાલાઓની (જેઓ ભારતીય આર્યની કોઈ એક બોલી બોલતા) બોલીની વ્યાપક અસર થઈ હોય અને હાલારમાં કચ્છમાંથી આવેલા જાડેજાઓના અમલ દરમિયાન અને એ પછી પણ તેમની બોલીની અસર થઈ હોય એ શક્યતા નોંધવી જરૂરી જણાય છે.

■ ઉત્તર ગુજરાતની પદ્ધતી બોલી:

આ દ્રષ્ટિએ એક બાજુ સૌરાષ્ટ્ર તો બીજી બાજુ તળ ગુજરાત મહીની ઉત્તરનો પ્રદેશ એટલે કે ઉત્તર ગુજરાત (જેમાં મધ્યગુજરાતનો પણ સમાવેશ થઈ જાય) અને દક્ષિણનો પ્રદેશ એટલે કે દક્ષિણ ગુજરાત બોલી, લક્ષણોની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો ઉત્તર ગુજરાત અને મધ્ય ગુજરાતની બોલીઓના ઘણા લક્ષણો સરખા છે અને અમુક જ લક્ષણો જુદાં પડે છે. પ્રાચીન અણહિલવાડ રાજ્યનું પાટનગર એક સમયમાં લગભગ સમગ્ર વિસ્તારનું (અને ક્યારેક આજુબાજુ વિસ્તરેલા વિસ્તારનું પણ) શાસન કેન્દ્ર રહ્યું હતું, એટલે આ બોલી વિસ્તારનું પ્રસારણ કેન્દ્ર કે પ્રસાર વિસ્તાર રહ્યું હોય તે સમજાય એમ છે. આજના બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠામાં અને ખાસ કરીને પાલનપુરની ઉત્તરે બોલાતું રૂપ રાજસ્થાની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓનું મિશ્રણ ધરાવે છે અને આ બોલીનું સાબરકાંઠામાં અને તેમાંય હિંમતનગરની ઉત્તરમાં અને પૂર્વમાં (શામળાજી, ખેડબ્રહ્મા વગેરે વિસ્તારોમાં બોલાતું રૂપ) ઉત્તમ ભીલીની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓનું મિશ્રણ ધરાવે છે એમ દેખીતી ભાષા-સ્થિતિ ઉપરથી અનુમાની શકાય કે શામળાજીની આજુબાજુની ઉત્તર ગુજરાતી અને ઉત્તર ભીલીમાં ઘણું સામ્ય છે એની નોંધ ડૉ.યોગેન્દ્ર વ્યાસ 'બોલીવિજ્ઞાન અને ગુજરાતની બોલીઓ' નામના પુસ્તકમાં કરે છે. આ બોલી અંગેની લાક્ષણિકતાઓને 'ભાષા પરિચય અને ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ' નામના પુસ્તકમાં જયંત કોઠારી નોંધે છે;

- 'ય', 'એ', 'ઈ'ના સાનિધ્યમાં 'વ'નો લોપ.

દા. ત. 'લાયો', 'પકઈએ', 'વાયતર' (વાવેતર), 'આઈ' (આવી) વગેરે...

- 'આ' અને 'ઈ'ના વિવૃત 'ઓ' અને 'એ' ઉચ્ચારાય. જેમકે;

રામ=રોમ, પીંપળો=પેંપરો, પાંચ=પોંચ, વીંટી=વેંટી,

ચાંદો=ચોંદો, મીણ=મેંણ વગેરે...

સૌરાષ્ટ્રી કે કાઠિયાવાડી બોલીની જેમ આ ઉત્તર ગુજરાતની પદ્ધતી બોલીનું પણ માન્યભાષા ગુજરાતીથી ભીન્ન એવું શબ્દભંડોળ છે. જેમકે;

તાણે (તયારે), સઈ રાખવું (પકડી રાખવું), છોડી (છોકરી),

હેંડ (ચાલ), વાયરો (પવન), ડોબું (ભેંસ) વગેરે...

સમગ્ર ઉત્તર ગુજરાતમાં 'ચાલવું' માટે 'હેંડવું' શબ્દપ્રયોગ થાય છે. આજે એ બોલીપ્રયોગ ગણાય છે. કાઠિયાવાડમાં 'આપવું' માટે 'દેવું' એ વિશેષતા છે.

■ મધ્ય ગુજરાતની ચરોતરી બોલી:

ચરોતરી બોલી મહી નદીની ઉત્તરે એટલે કે માત્ર ખેડા જિલ્લામાં અથવા ચરોતરમાં આ બોલી બોલાય છે. આ ચરોતરી બોલીની ઉચ્ચારણગત લાક્ષણિકતાઓ ખાસ નોંધવા યોગ્ય છે. જે માન્ય ગુજરાતી સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે.

■ માન્ય ગુજરાતીના સ્પર્શસંઘર્ષી 'ચ','છ','ઝ'ના ઉચ્ચારણ વખતે વધુ સંઘર્ષ કરવા તરફ આ બોલીના ભાષકોનું વલણ છે. ઉપરાંત દાંતની વધુ નજીક જીભનું ટેરવું આણીને આ ઉચ્ચારણ કરવાનું વલણ વિશેષ છે. આ કારણે 'ચ'ના 'ત્સ' જેવાં ઉચ્ચારણો સંભળાય છે. જેમકે;

વેચી=વેત્સી, વાંચી=વાંત્સી વગેરે...

■ 'હ' શ્રુતિનો સાર્વત્રિક ઉપયોગ થતો જોવા મળે છે જેમકે;

મારો=મ્હારો, મગર=મ્હગર વગેરે...

■ બહુવચનમાં 'અ' કારાંત નામોને 'આં' પ્રત્યય. જેમકે;

માણસો=માણહા, ઢોર=ઢોરાં વગેરે...

મધ્ય ગુજરાતની આ ચરોતરી બોલીનું પણ આગવું શબ્દભંડોળ કાઠિયાવાડી બોલીની જેમ જૂઠું તરી આવે છે. દા.ત.

ગમ (બાજુ), જેમણાં(છાણા), અગાડી(આગળ),

ધાગળી(ગોદડી), સાની(થાળી), સફરિયું(તપેલી) વગેરે...

➤ દક્ષિણ ગુજરાતની સુરતી બોલી:

સુરતી બોલી જે ગુજરાતના દક્ષિણ ભાગમાં બોલાય છે. આ સુરતી બોલીની લાક્ષણિકતાઓ એક બાજુ વડોદરા જિલ્લાની દક્ષિણ-પૂર્વના (ડભોઇ અને આજુબાજુના) વિસ્તારમાં ભરૂચ જિલ્લાની દક્ષિણે અને પૂર્વમાં, સુરત અને વલસાડ જિલ્લામાં જોવા મળે છે. આ બોલીનો પ્રદેશ મુખ્યત્વે સુરત પ્રદેશ હોવાથી તેમાં ડાંગી અને ખાનદેશી, ભીલી અને ચરોતરી જેવી બોલીઓનું સંમિશ્રણ થતું જોવા મળે છે. આ બોલીની પણ આગવી ઓળખ છે. જે તેનાં લક્ષણોને આધારે તપાસી શકાય.

■ બધા જ 'શ' અને 'સ'ની સ્થાને અઘોષ 'હ' ઉચ્ચારાય.

દા.ત. સુરત સોનાની મૂરત= હુરત હોનાની મૂરત

■ 'ળ' નો 'લ' વપરાય.

દા. ત. સોળ=સોલ, મળવા= મલવા

સુરતી બોલીનું પણ લાક્ષણિક શબ્દભંડોળ છે જેમકે;

હવાકો (પૈસો), પોયરો(છોકરો), તીવારે(ત્યારે),

આ ફા (આ બાજુ), તી ફા (તે બાજુ) વગેરે...

આ મુખ્ય ચાર બોલીઓ સિવાય ગુજરાતી ભાષાને સરહદો ઉપરની બોલીઓ પણ અસર કરે છે. જેમાં કચ્છમાં બોલાતી 'કચ્છી', ગુજરાતના ઉત્તર-પૂર્વથી શરૂ કરીને પૂર્વની આખી સરહદ ઉપર બોલાતી 'ભીલી' તથા ગામડાની સાવ જુદી પડતી બોલીઓને સમાવતી 'ખાનદેશી' બોલી. આ ત્રણેય બોલીઓ એક રીતે જોઈએ તો એક એક બોલી નથી પરંતુ અનેક બોલીઓના સમૂહથી બનેલી બોલીઓ છે. જે માન્ય ભાષા ગુજરાતીને નવું રૂપ આપે છે.

પ્રદેશના પરિમાણ સંદર્ભે જોવા મળતું માન્ય ગુજરાતી ભાષાનું રૂપ અનોખું જ છે. આ બોલીઓમાં જે તે પ્રદેશની પ્રદેશિકતા આપોઆપ નજરે પડે છે. જે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ વિનિયોગ થવા પામી છે. જેનો પરિચય મેળવીએ.

❖ સાહિત્યમાં પ્રાદેશિક બોલીપ્રયોગ

સાહિત્ય ત્યારે જ ઉત્કૃષ્ટ બને છે જ્યારે તે ભાવકના હૃદય સુધી પહોંચે છે. સર્જકની અનુભૂતિને પોતાની એટલે કે 'આ મારી જ અનુભૂતિ છે.' એમ ગણે ત્યારે સાહિત્ય સાર્થક થયું ગણાય. સાહિત્યનું માધ્યમ તો ભાષા જ રહેવાનું. ઘણી વખત એવું બને કે શિષ્ટ માન્યભાષા સમાજના દરેક વર્ગ સુધી પહોંચી ન શકે પરંતુ ભાષા બોલીપ્રયોગવાળી સાદી, સરળ, વાસ્તવિક હોય તો તે સમાજ અને જગતના કોઈપણ ભાવકને પોતાના તરફ આકર્ષવાની અને રસ, લાગણી અને પોતાપણાનો ભાવ જગાડવાની. ભાષામાં લય, પ્રાસ, અલંકાર, છંદ હોવા જોઈએ પણ એ દુર્બોધતાને આશરો આપે જ છે ને!

સાહિત્યનું માધ્યમ ભલે ભાષા હોય પરંતુ પ્રાદેશિક સાહિત્યનું કેન્દ્ર તો બોલી જ હોઈ શકે. જે શિષ્ટ ભાષાથી વત્તેઓછે અંશે અલગ પડતી જણાય છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'નર્મદે' પોતાના લખાણોમાં કેટલાક પ્રાદેશિક શબ્દોનો વિનિયોગ કર્યો છે. દા. ત. પોતાના પિતાએ ક્યારેય એને ઠપકો આપ્યો નથી એમ કહેવાનો બદલે “ઝાંસો સરખોય દીઘો નથી.” એ બોલીમાં રજૂ કરે છે. પંડિતયુગમાં તો પાંડિત્યપૂર્ણ ભાષાને સ્થાન મળ્યું હતું તેથી એ યુગની ભાષાનો દાયઝો ઊંચો હતો, એટલાં માટે પન્નાલાલની 'મળેલા જીવ' અંગે ન્હાનાલાલ કહે છે કે, “દાયઝાની તો કંઈ કથા હોય!”

ગાંધીયુગમાં આ ભાષાનું વલણ અને ચલણ બદલાય છે. ગાંધીજીના ઉપદેશ “કોશિયો પણ સમજી શકે એવી ભાષા હોવી જોઈએ.” એ વાતને ધ્યાનમાં રાખી ઉમાશંકર જોશી, પીતાંબર પટેલ, સુન્દરમ્, મેઘાણી, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, યુનીલાલ મડિયા, પુષ્કર ચંદરવાકર જેવા સર્જકોએ પ્રાદેશિક બોલીઓને વિશેષ મહત્વ આપ્યું છે. ઉમાશંકર જોશીએ ઉત્તર ગુજરાતીની બોલી, ઝવેરચંદ મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્રી કે કાઠિયાવાડી બોલી, પન્નાલાલ પટેલની ઇશાનિયા પ્રદેશની બોલી કેન્દ્ર સ્થાને રહી છે.

આધુનિક યુગમાં ફરી પાછું પંડિતયુગની ભાષા જેવું વલણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું પણ અનુઆધુનિક કે આધુનિકોત્તર યુગમાં સર્જકના પોતાના અસ્તિત્વ સાથે, ગામડું, ભૌગોલિક વિસ્તાર, તેનો સમાજ, વેશભૂષાના દર્શન થતાં જોવા મળે છે. આ યુગમાં પારસી બોલી, દીવના માછીમારોની બોલી, ઉત્તર ગુજરાતના દલિતોની બોલી, મેર પ્રજાની બોલી જેવી જાતિ વિષયક બોલીને પણ સાહિત્યમાં સ્થાન મળ્યું છે. અજિત ઠાકોર દક્ષિણ ગુજરાતના મુસ્લિમ માછીમારોની બોલી પ્રયોજે છે, તો કિરીટ દુધાત અમરેલીની બોલીનો વિનિયોગ કરે છે.

પન્નાલાલ પટેલ ‘માનવીની ભવાઈ’, ‘મળેલા જીવ’ જેવી કથાઓમાં ઈંડરિયા મલકની બોલી પ્રયોજે છે. તો ઝવેરચંદ મેઘાણી એમની ‘સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી’, ‘રાંગંગાજળિયો’ જેવી નવલકથામાં સોરઠી બોલીની છાંટ નાખે છે, તો દ્વિરેફની ‘ખેમી’ વાર્તામાં “ઓરો રે ને અલ્યા કેશવા.” દ્વારા સૌરાષ્ટ્રી બોલીનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો પૂરો પાડે છે. મડિયાની ‘રાજભંગડો’ વાર્તામાં દલિત સમાજની બોલી તથા રમેશ પારેખ કૃત ‘સૂરજને પડછાયો હોયા’ નાટકમાં મેર અને આહીર જાતિની બોલીનો પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે છે.

ગુજરાતી કવિતા ક્ષેત્રે પણ આવા અવનવા બોલી પ્રયોગો થયેલા જોવા મળે છે. જેમાં રમેશ પારેખનું ‘ખમ્મા આલા બાપુને’ જે સૌરાષ્ટ્રી બોલીની લાક્ષણિકતાઓ ધરાવે છે. તો સૌમ્ય જોશીની ‘જેઠો ભરવાડ’ નામની રચના ચરોતરી બોલીની છટામાં રચાઈ છે. આ ઉપરાંત વર્તમાન સમયમાં વિનોદ જોશી, રાજેન્દ્ર શુક્લ, અનિલ જોશી કે સંજુવાળાના કાવ્યમાં સૌરાષ્ટ્રી બોલીના તળપદા પ્રયોગો અને કાકુઓ સાથેના લહેકાઓ સાથેના અર્થસભર પ્રયોગો જોવા મળે છે.

આજનો સર્જક તળ સંવેદના માટે તળની બોલી પ્રયોજવા મથે છે. એક નિજી સંવેદના અનુભવવા કે એનો અનુભવ કરાવવા તેની અસલ બોલીમાં જ અભિવ્યક્તિ કરવી જરૂરી છે.

આવી બોલીનું સાહિત્યમાં પ્રયોજન ક્યારેય દૂર્બોધ નહીં પણ સર્જનાત્મક બની રહે છે. જેને ઉત્તમ સાહિત્યનું ઘોતક ગણી શકાય, જે તે ભાષાનું ઘોતક ગણી શકાય. આવી પ્રાદેશિક બોલીઓથી ઘડાયેલી આ ગુજરાતી ભાષા પોતાનો એક આગવો રુવાબ ધરાવે છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોની સંસ્કૃતિની જેમ ભીન્ન ભીન્ન પ્રદેશોની બોલી પણ ગુજરાતી ભાષામાં એક અનોખું આકર્ષણ જમાવે છે. જેમાં ગુજરાતની પ્રાદેશિકતા, અસ્મિતા અને ગુજરાતીપણું પ્રગટે છે.

• સંદર્ભ :

- 'ગુજરાતી ભાષા-ઉદ્ગમ, વિકાસ અને સ્વરૂપ'

લે. સ્વ. ડૉ.કે.બી.વ્યાસ. (યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.આવૃત્તિ-2021)

- 'ભાષા પરિચય અને ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ'

લે. જયંત કોઠારી (યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ. આવૃત્તિ-2019)

- 'ભાષાવિજ્ઞાન પરિચય'

લે. ડૉ.રમેશ એમ. ત્રિવેદી (આદર્શ પ્રકાશન અમદાવાદ. આવૃત્તિ-2007)

- 'બોલીવિજ્ઞાન અને ગુજરાતની બોલીઓ'

લે. ડૉ. યોગેન્દ્ર વ્યાસ (યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ,અમદાવાદ. આવૃત્તિ-2017)

35

સ્વચ્છતાની વર્તમાન સમયમાં આવશ્યકતા

ચૌહાણ.નેહા.આર,

પી.એચ.ડી વિદ્યાર્થીની

મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી યુનિવર્સિટી ભાવનગર

ઇમેઇલ- neharchauhan10@gmail.com

અમૂર્ત:

ભારતના ઇતિહાસમાં વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓ જોવા મળી છે જેમાં સ્વચ્છતાનો અભાવ ગંદા પીવાના પાણીની સમસ્યા પ્રશ્ન સ્વચ્છ પાણીનો અભાવ એક મોટી સમસ્યા જોવા મળે છે. વિશ્વના ઘણાખરા દેશો જેવા કે; ઇથોપિયા, નાઇજીરીયા, કેન્યા, ભારત, ઇન્ડોનેશિયા, શ્રીલંકા, પાકિસ્તાન, બાંગ્લાદેશ, ગંદકીની સમસ્યાથી પીડાઈ રહ્યા છે. ભારતમાં ૨જી ઓક્ટોબર ૨૦૧૪ના રોજ પ્રધાનમંત્રી દ્વારા જાહેર કરવામાં આવેલી સ્વચ્છ ભારત મિશનની અસર ધીમે ધીમે આખા દેશમાં વર્તાઈ રહી છે. સ્વચ્છતાના અભાવે પાણીજન્ય રોગો બાળકો અને સ્ત્રીઓને મૃત્યુના માર્ગે ધકેલે છે. કોઈપણ દેશના ટકાઉ વિકાસ માટે સ્વચ્છતા પાયાની જરૂરિયાત છે. સ્વચ્છતાને લગતા વર્તન અને વ્યવહારમાં લાવવાની જરૂર છે. અફઘાનિસ્તાનમાં સ્વચ્છતા માટે નું બજેટ બનાવવામાં આવ્યું છે. ઇથોપિયા માં wash પ્રોગ્રામ દ્વારા સ્વચ્છતા ને વ્યવહારમાં લાવવાનો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ પણ શૌચાલયના ઉપયોગ અને તેના બનાવટ માટે કાર્યશીલ છે. સુલભ ઇન્ટરનેશનલ એમાં બહુ મોટું નામ છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો:

સમસ્યાઓ, સ્વચ્છતાનો અભાવ, સ્વચ્છ ભારત મિશન, ટકાઉ વિકાસ, પાયાની જરૂરિયાત.

પરિચય:

ઈતિહાસમાં ભાગે જેવી કોઈ બાબત હશે જે આપણે ગ્રીક પાસેથી પ્રેરણા રૂપ થઈને ન મેળવી હોય. તેમાં સ્વચ્છતા પણ એક મુખ્ય વિષય છે. સ્વચ્છતામાં ફક્ત સ્નાન અને સ્વચ્છ વસ્ત્રો નો સમાવેશ થતો નથી. પરંતુ આંતરિક અને બાહ્ય બંને પ્રકારની સ્વચ્છતાની બાબત તો તેમાં સમાવિષ્ટ છે.

હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં મનુસ્મૃતિ અને વિષ્ણુ પુરાણ જેવા ગ્રંથોમાં થી સ્વચ્છતા વિશેની માહિતી નો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે વિશ્વ આખામાં સ્વચ્છતાની બાબતોમાં ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવી રહ્યું છે. વિશ્વના ઘણા બધા અસ્વચ્છ દેશ અને શહેરો વ્યાપક ગરીબી સાથે જુલે છે. સ્વચ્છતાના મુદ્દાઓમાં શૌચાલયો, શુદ્ધ પીવાના પાણી, શુદ્ધ ખોરાક, અને વપરાશનું સ્વચ્છ પાણીની સમસ્યાઓ પ્રવર્તે છે. સ્વચ્છતાની સમાજ માં દરેક જગ્યાએ આવશ્યકતા છે. જેમાં જાહેર સ્થળો થી માંડીને વ્યક્તિગત, જીવન શિક્ષણ, ઉદ્યોગ અને વ્યવહારુ તાલીમમાં પણ તેનું મહત્વ અનિવાર્ય બની ગયું છે. સ્વચ્છતાની કાળજી આર્થિક બાબતો સાથે સંકળાયેલી છે.

રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સ્વચ્છતા નું સ્તર:

સ્વચ્છ ભારત મિશન ૨ oct ૨૦૧૪માં જાહેર કરવામાં આવ્યું છે. ત્યારથી અત્યાર સુધી રાષ્ટ્રની પરિસ્થિતિમાં સ્વચ્છતા બાબતે, શૌચાલયો ના વપરાશ બાબતે ઘણો સુધાર આવી રહ્યો છે. ગ્રામીણ સમુદાય માં ખાસ કરીને સૌ મુક્ત વાતાવરણ ઉભુ થવા લાગ્યું છે. ભારતમાં સ્વચ્છતા બાબતની નીતિ અને યોજનાઓ કાર્યક્રમો બનાવાયા અને તેના અમલીકરણની પ્રક્રિયા પણ શરૂ થઈ ગઈ છે અને હજુ પણ ઘણા બધા ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારોમાં સ્વચ્છતાના સ્તરમાં સુધારો આવી રહ્યો છે. ભારતમાં સ્વચ્છતા ના ક્ષેત્રમાં સુધાર લાવવા ફેડરેશન ઓફ ઈન્ડિયન

ચેમ્બર્સ ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રી, bill and melinda gates foundation, અને અન્ય ઘણા કોર્પોરેટ્સ તથા એનજીઓ અને વિકાસ એજન્સીના સહયોગથી સ્વચ્છતા માટેના ગઠબંધન કાર્યક્રમોને સફળતા મળી છે અને હજુ પણ મળી રહી છે.

ભારતના ઇતિહાસમાં વિવિધ સ્વરૂપની સામાજિક સમસ્યાઓ જોવા મળી છે જેમાં જ્ઞાતિગત શિક્ષણ કાર્યમાં કોઈ નિશ્ચિત જ્ઞાતિ સમુદાય અને સદીઓ સુધી અસ્વચ્છતાના વાતાવરણ અને કર્મ સાથે જીવન જીવવું પડ્યું છે. ખાસ કરીને તે સમુદાયની મહિલાઓ માટે ગૌરવ હિન પરિસ્થિતિ જોવા મળતી. પરંતુ હવે નવી ટેકનોલોજીનો વિકાસ અને તે કાર્યની આ પદ્ધતિમાં બદલાવ એ પણ એક નવો જ માર્ગ દર્શાવે છે.

મહિલાઓ માટે સ્વચ્છતા નો મુદ્દો અત્યંત જરૂરી છે. જેમાં માસિક ધર્મ વખતે સ્વચ્છતાની કાળજી ન લઈ શકવાથી વપરાશનું, પીવાનું પાણીના અભાવે મહિલાઓ વિવિધ બીમારીઓનો ભોગ બને છે. ભારતમાં સૌ ચાલો ના અભાવે છોકરીઓ શાળામાંથી અભ્યાસ છોડી દે છે. કારણ કે જ્યારે તેઓ માસિક ધર્મ માં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે ખાસ અલગ શૌચાલયોની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે અને તેની ગેરહાજરી ગ્રામીણ સમુદાય માં જોવા મળતી અને હજુ પણ મળે છે. ભારતમાં સ્વચ્છતા માટેના વર્તન અને વ્યવહારમાં બદલાવ કરવાની ખાસ જરૂરિયાત છે.

સરકારનું સ્વચ્છ ભારત મિશન હજુ પણ દેશના ગણા ગ્રામીણ સમુદાયોમાં અને શહેરોમાં અસરકારક પરિણામ લાવી શક્યું નથી.

વિશ્વમાં ભારત ચીન ઇન્ડોનેશિયા નાઇઝીરિયા પાકિસ્તાન બાંગ્લાદેશ ઇથોપિયા બ્રાઝિલ નેપાળ જેવા દેશોમાં સ્વચ્છતાનું ભારોભાર અભાવ જોવા મળે છે જે તેના આર્થિક વિકાસ ઉપર પણ અસર કરે છે. વિશ્વ સ્તરે ૩.૫ અબજ લોકો સુરક્ષિત રીતે સ્વચ્છતાની સંચાલિત સેવાઓના અભાવમાં જીવે છે. વિશ્વ બેંક આવા દેશોમાં સ્વચ્છતા ની સેવાઓ પૂરી પાડવામાં મદદ કરે છે. સ્વચ્છતાનો અભાવ આર્થિક વિકાસને રોકવામાં જવાબદાર છે. નબળી સ્વચ્છતાને પરિણામે આરોગ્ય જાળવવા અને સુરક્ષા સંબંધી અન્ય બાબતોની કાળજી લેવામાં ખર્ચ વધુ થાય છે. અકાળ મૃત્યુ થવા આરોગ્ય નબળા પડવા થી માંડી સારવારનો ખર્ચ સારવાર માટે આપવો પડતો સમય અને અન્ય સમસ્યાઓ જેવી કે ગંદા પાણીના યોગ્ય નિકાલ માટેની સુવિધાઓનો અભાવ શહેરી અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ખાસ કરીને પાણીની અછતવાળા દેશો અને શૌચાલય ની સુવિધા કોની ગેરહાજરી કોઈપણ દેશમાં સ્વચ્છતા નું સ્તર નીચું લઈ જઈ શકે છે.

સ્વચ્છતા ની આવશ્યકતા ના ઉદ્દેશ:

- વ્યક્તિગત સ્વાસ્થ્ય અને તંદુરસ્ત જીવન જીવવા માટે સ્વચ્છતા ની આવશ્યકતા છે.
- શારીરિક સ્વચ્છતા અને વ્યક્તિના વિચારો વર્તન અને વ્યવહારને પ્રભાવિત કરે છે.
- સ્વચ્છ વાતાવરણ સમાજને સુખ સમૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસ તરફ દોરી જાય છે.
- સ્વચ્છતાથી પર્યાવરણ શુદ્ધ બને છે.
- સ્વચ્છતા વ્યક્તિ અને સમાજ માં સકારાત્મકતા લાવે છે.

સંશોધન પદ્ધતિ:

આ શોધ પત્ર સંપૂર્ણ ડેટાને પુસ્તકોના સંદર્ભ આધારિત છે. આપવામાં આવેલી માહિતી વ્યક્તિગત નિરીક્ષણ અને પુસ્તકોના વાંચન પછી મળેલું જ્ઞાન આધારિત છે.

સ્વચ્છતાની આવશ્યકતા ની જરૂરિયાત નીચેના મુદ્દાઓ પરથી જાણી શકાય.

- સ્વચ્છતાની આરોગ્ય પર અસર
- સ્વચ્છતા ની આર્થિક વિકાસ ઉપર અસર
- સ્વચ્છતાની વ્યક્તિના વર્તન અને વ્યવહાર ઉપર અસર
- સ્વચ્છતાની સમાજ પર અસર
- સ્વચ્છતા ની પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિ પર અસર

- સ્વચ્છતાની આરોગ્ય ઉપર અસર:

વિશ્વમાં લગભગ ૪ અબજ લોકો શૌચાલય અથવા શૌચાલય જેવી મૂળભૂત સ્વચ્છતા સુવિધાઓના અભાવના જીવે છે. લગભગ ૮૦૦ મિલિયન લોકો ખુલ્લામાં શૌચક્રિયા કરે છે. સ્વચ્છતા નિરાશાજનક પરિસ્થિતિ સમુદાયોમાં સ્ત્રી-પુરુષોને બાળકો માટે ગંભીર આરોગ્યના જોખમો ઊભા કરે છે.

- ડબલ્યુ એચ ઓ ના જણાવ્યા મુજબ વિશ્વભરમાં કેટલા ટકા મૃત્યુ થાય છે તેમાંથી ચાર ટકા પાણી જન્ય રોગ જેવા કે ઝડા કોલેરા નું પરિણામ છે.
- નબળી સ્વચ્છતાને પરિણામે પાણી થી થતા રોગો:
- ૪૮૦ હજાર બાળકો દર વર્ષે ગંદા પાણી પીવાથી અને શરીરમાં બેક્ટેરિયા ભણવાથી, વાઇરસના ચેપથી અને ગંદા ખોરાક ખાવાને પરિણામે મૃત્યુ પામે છે.
- કોલેરા એ વિશ્વને ૫૧ દેશોમાં જોવા મળતો રોગ છે. પાણી થી થતો રોગ કે જેમાં મૃત્યુ થઈ શકે છે. ડબલ્યુ એચ ઓ ના આંકડા દર્શાવે છે કે ૨૧ હજારથી ૧૪૩ હજાર લોકો કોલેરા દ્વારા મૃત્યુ પામે છે.
- બેક્ટેરિયાને લીધે મરડો પણ થઈ શકે છે જે આંતરડા ને લગતો ચેપી રોગ છે. મરડો અસ્વચ્છ પાણી અને ખોરાકની અંદર ફેલાતા વાઇરસને પરિણામે થાય છે.
- ભારતમાં ઘણા બધા ગ્રામીણ સમુદાય અને શહેરી સમુદાય માં હજુ પણ ગટર વ્યવસ્થા નો અગાઉ જોવા મળે છે જ્યાં પાણીના ખાબોચીયા ભરાય એવી જગ્યાઓમાં મચ્છરો પેદા થાય છે અને બાળકો મેલેરિયા જેવી ગંભીર બીમારીનો ભોગ બને છે.
- ટાઇફોઇડ એક પ્રકારની આંતરડામાં સોજાને પરિણામે આવતો તાવ ની બીમારી છે જે જીવલેણ છે. ટાઇફોઇડની રસી પણ હોય છતાં પાણીની ગંદકી અને ખોરાકમાં બેક્ટેરિયા સાલ્મોનેલા ટાયફી દ્વારા ફેલાઈ છે.
- Polio એક એવા પ્રકારનો વાયરસ છે જે બાળકોના શરીરમાંથી એમના અંગોને નિષ્ક્રિય બનાવી દે છે. અને બાળકો નાની ઉંમરમાં વિકલાંગ બને છે. માનવીના માનવ મળમૂત્ર માં poliovirus જીવતો હોય છે અને તે ફેલાવાથી શરીરમાં ઇન્

ચેપ લાગે છે. પોલિયો ફક્ત ભારતમાં જ નહિ પરંતુ આખા વિશ્વમાં અસ્વચ્છ દેશોમાં જોવા મળ્યો છે. પોલિયો ની રસી માટે જાગૃતિ અભિયાન પણ ચલાવવામાં આવ્યા છે. અને પોલિયો દિવસ ની ઉજવણી પણ કરવામાં આવે છે.

- સ્વચ્છતાની વ્યક્તિના વર્તન અને વ્યવહાર ઉપર અસર:

મનુસ્મૃતિમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓના શારીરિક અને સ્વસ્થ જીવન ની સાથે સ્વચ્છતાની પણ ઊંડાણપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વર્તન વિશેની સભાનતા આપણા પુરાણોમાં ધર્મ સાથે જોડવામાં આવેલી છે. સ્વચ્છતા એક કળા છે જે વ્યક્તિને પવિત્ર માર્ગ સાથે જોડે છે. શારીરિક અને બાહ્ય સ્વચ્છતા વ્યક્તિના મન અને મસ્તિષ્ક અને આનંદ આપે છે અને સારા વિચારો અને વર્તન કરવા માટે પ્રેરણા આપે છે. કોઈપણ વિષય અને સારી ટેવો જો નાનપણથી શીખવવામાં

આવે તો બાળકોમાં એ સારી આદત તરીકે વિકસે છે જેમાં શાળા કોલેજો તથા કુટુંબ ની અંદર ગુરુજનો અને માતા-પિતા પાસેથી સ્વચ્છતાની ટેવો જેવી કે સ્નાન કરવું, દિવસમાં બે વાર બ્રશ કરવું શૌચાલય ની ક્રિયા બાદ સાબુથી ઘસી ને હાથ ધોવા, હાથ ધોયા વગર જમવું નહીં અને ખોરાક તેમજ વાસણો ધોયા વગર ઉપયોગ ન કરવા. હિન્દુ ધર્મમાં સ્ત્રીઓને માસિક ધર્મ વખતની સ્વચ્છતા ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જ્યારે માતા બાળકને જન્મ આપે છે ત્યારે તેને ગર્ભની બહાર કાઢી અને સૌપ્રથમ સ્વચ્છ કરવામાં આવે છે અને પછી જ તેની માતાને સોંપવામાં આવે છે. ભારતમાં સ્વચ્છ ભારત મિશન પહેલા ગાંધીજી એ સ્વચ્છતાના આગ્રહી હતા અને તે સમયના સ્વચ્છતાના બ્રાન્ડ એમ્બેસેડર તરીકે ઓળખાતા હતા. આપણી માનસિકતા સ્વચ્છતા બાબતે ખૂબ જ નબળી છે જેને પરિણામે સમાજમાં સ્વચ્છતાને જ્ઞાતિ સાથે જોડવામાં આવેલી છે. ગંદા વિસ્તારોમાં સ્વચ્છતા નો ભારોભાર અભાવ જોવા મળે છે તેથી જ ગંદા વિસ્તારોની અંદર અપશબ્દો બોલવા મારામારી અને વાતાવરણની ગંદકીની સાથે-સાથે શાબ્દિક અને વર્તનકુની ગંદકી પણગંદકી જોવા મળે છે.

- સ્વચ્છતાની આર્થિક વિકાસ માટે આવશ્યકતા:

વિશ્વના તમામ સ્વચ્છ અને ગંદા દેશો વ્યાપક ગરીબી સાથે જીવે છે. ગંદા વસવાટો અને આર્થિક રીતે ગરીબ વિસ્તારોમાં સૌચાલય પીવાના પાણીની સમસ્યાઓ પ્રવર્તે છે. જે દેશની અંદર આવી સમસ્યાઓ વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે તે દેશનો વિકાસ ધીમો અને નહીંવત્ હોય છે. કેમકે તેના ગામડા અને શહેરી વિભાગોમાં રોગચાળો, આરોગ્યની જાળવણી, અને અન્ય સફાઈની બાબતોમાં નાણાંનો ખર્ચ અને સમયનો વ્યય વધુ થતો હોય છે. જેના દેશના વિકાસ પર ખર્ચ કરવામાં આવા જોઈએ એના આરોગ્યની સંભાળ અને આરોગ્ય કેન્દ્ર ઉપર કરવામાં આવે છે. વર્તમાન સમયમાં કોરોના ની પરિસ્થિતિ દ્વારા આપણે સૌ ઉદાહરણ લઈ શકીએ કે ફક્ત જે પદ દ્વારા ફેલાતો એક રોગ આખા વિશ્વના અર્થતંત્ર ના વિકાસ ને રોકી શકે છે . ભૂતકાળમાં આવા ઘણા બધા રોગ આવ્યા જેમાં મેલેરિયા, કોલેરા, પ્લેગ, પોલિયો જે ચેપથી ફેલાઈ છે અને જ્યાં સુધી તેનું નિદાન શોધવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સમાજ અને આર્થિક વિકાસ ઉપર તેની મોટી અસર થતી હોય છે.

- સ્વચ્છતાની સમાજમાં આવશ્યકતા:

આઝાદી પછીના સમયગાળામાં સરકાર દ્વારા સ્વચ્છતાના નીતિ અને નિયમો નું મહત્વ સમજાવ્યું અને ભારત સરકારે પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનાના ભાગરૂપે ૧૯૫૪માં કાર્યક્રમો રજૂ કર્યા. સ્વચ્છતા બાબતે ગાંધીજીના વિચારો ઉત્તમ હતા તેમના જીવનમાં સભાઓ પરિષદ અને પત્રો અને અંગત જીવન શૈલીમાં સ્વચ્છતાના હંમેશા ઉલ્લેખ જોવા મળ્યું છે. ગાંધીજી ના મતે સ્વચ્છતા એ સ્વતંત્રતા કરતાં વધુ જરૂરી છે.

ગાંધીજીના પુસ્તકો માં ૫ બાબતોને ખૂબ જ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

1. સ્વતંત્રતા કરતાં સ્વચ્છતા ખૂબ જ જરૂરી છે
2. સમાજમાં ધર્મ ની તમામ બાબતો સ્વચ્છતા સાથે સંકળાયેલી છે.
3. તમારા શૌચાલયો તમારા બેઠક ખંડ જેવા સ્વચ્છ હોવા જોઈએ.
4. એક સંપૂર્ણ સ્વચ્છતા ગામને આદર્શ બનાવી શકે છે.
5. પ્રધાન અને નોકર ચાકર માટે સ્વચ્છતા એક સમાન છે.

સ્વચ્છતા સમાજના જુદા જુદા ભાગો અને સંસ્થાઓમાં સ્પર્શે છે અને તેની સાથે સંકળાયેલી છે. જેમકે કુટુંબ, સરકારી અને ખાનગી કચેરીઓ, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, જાહેર સ્થળો, આરોગ્યની તમામ શાખાઓ અને કેન્દ્રો. કચરા ના વ્યવસ્થાપન થી લઈને તેનો નિકાલ અને કચરાનું યોગ્ય વિભાજન એ વિકાસની બાબત સાથે જોડાયેલું છે. સ્વચ્છતા વ્યક્તિને અને સમાજને તંદુરસ્ત જીવનશૈલી ની પ્રેરણા આપે છે જે વૈજ્ઞાનિક ઢબે સાબિત થઈ ચૂક્યું છે.

- સ્વચ્છતાની પર્યાવરણ માટે આવશ્યકતા:

**DO YOU WANT OUR COMMUNITY
TO LOOK LIKE THIS?**

**OUR ENVIRONMENT IS A BEAUTIFUL
NATURAL WORLD THAT SURROUNDS US**

આવનાર પેઢી માટે સ્વચ્છતા નો અભિગમ અને વ્યવહાર બદલાય તે માટે ભારત સરકાર દ્વારા જે પગલાં અને અભિયાન શરૂ કરવામાં આવ્યા છે તે દરેક વર્ગને જૂથના વ્યક્તિઓ દ્વારા સહભાગી પણ અવશ્ય થવું જોઈએ. ગ્રામીણ અને શહેરી સ્વચ્છતાની બાબતમાં તંત્ર અને સ્થાનિક રહેવાસીઓ દ્વારા પ્રયત્નો સતત ચાલુ રહેવા જોઈએ અને તેમાં ટકાઉપણું રહેવું જોઈએ.

માનવીને ખોરાકની અને પાણીની જેટલી જરૂરિયાત છે એટલી ઓક્સિજનની છે. જે સ્વચ્છ વાતાવરણમાં થી પ્રાપ્ત થાય છે. અસ્વચ્છ આબોહવા અને પર્યાવરણ જીવનશૈલીને વખોડી કાઢે છે અને રોગચાળાની પરિસ્થિતિ તરફ લઈ જાય છે. વર્તમાન સમયની અંદર જે covid ની પરિસ્થિતિ છે તે સૌના માટે દાખલા સમાન છે કે સ્વચ્છતા ન જાળવવાથી કેવા પ્રકારના ચેપ અને આર્થિક સમસ્યાઓ ઊભી થઈ શકે છે.

સંદર્ભ:

- ડૉ અનિલ વાઘેલા સ્વચ્છતાના સમાજશાસ્ત્ર નું સ્વરૂપ કલ્પાઝ પબલીકેશન દિલ્હી.
- ડૉ અનિલ વાઘેલા સ્વચ્છતા નું સમાજશાસ્ત્ર ભાગ ૧/ ૨ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય,અમદાવાદ.
- પરમેશ્વરન અચ્યર સ્વચ્છ ભારત ક્રાંતિ ડાયમંડ બુક્સ.
- Importance of Gandhian thoughts about cleanliness Hind Swaraj.
- Economic aspects of sanitation in developing countries NCBI
- Economics of sanitation World Bank blog.

अथ शब्दानुशासनम्

योगेश्वरस्वामी (नव्यव्याकरणाचार्यः, वेदांताचार्यः,

नव्यन्यायाचार्यः, पीएच. डी)

स्वामिनारायणसंस्कृतविद्याप्रतिष्ठानम्

सरधारः – गुजरातम्

दैनिकवाग्व्यवहारस्य माध्यमत्वेन अङ्गीकृतायाः भाषायाः कृते निश्चितनियमानाम् आवश्यकता भवति । भाषायाः एते नियमाः एव व्याकरणम् इति भीधीयते । संस्कृतभाषायाः कृतेऽपि व्याकरणं प्रारम्भिककालादेव निर्मितम् । सर्वप्रथमम् इन्द्रेण ऐन्द्रं व्याकरणं लिखितम् । व्याकरणेऽस्मिन् लक्षाधिकाः सुदीर्घाः विस्तृताश्च नियमाः आसन् । तत्पश्चात् अनेकैः ऋषिभिः व्याकरणानि निर्मितानि, किन्तु वैज्ञानिकरूपेण अत्यन्तलघुस्वरूपात्मकं प्रथमं व्याकरणं पाणिनिना अष्टाध्यायीरूपेण प्रस्तुतम् । किन्तु व्याकरणमेतत् त्रिमुनिव्याकरणम् इति नाम्नापि अभिधीयते, यतः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनाम् ऋषीणां नियमैः व्याकरणमेतत् संपूर्णताम् आवहति । तत्र महर्षिणा पतञ्जलिना महाभाष्यनामकं शास्त्रं विरच्य व्याकरणस्यैतस्य पूर्णता विहिता । तत्र महाभाष्ये महाभाष्यकारस्य प्रथममेतत् ‘ अथ शब्दानुशासनम् ’ इति वाक्यमाधारीकृत्य मया शब्दसिद्धिपुरस्सरम् अर्थानुसन्धानं क्रियते ।

अथ - अर्थयते इति विग्रहे ‘ अर्थ उपयाञ्चयाम् ’ इति चौरादिकाद् धातोः ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ’ इति वार्तिकेण डप्रत्यये सति ‘ अर्थि + ड ’ इति जाते डानुबन्धस्य “ चुटू ” इति सूत्रेण डकारस्य लोपे जाते ‘ अर्थि + अ ’ इत्यत्राकारस्यार्धधातुक- सञ्ज्ञायाम् सत्याम् “ णेरनिटि ” इति सूत्रेण इकारस्य लोपे सति ‘ अर्थ + अ ’ इति अवस्थायाम् “ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ” इति सूत्रेण रकारस्य लोपे “ कृत्तद्धितसमासाश्च ” इति सूत्रेण प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाम् सौ भावे “ स्वरादिनिपातमव्ययम् ” इति सूत्रेणाव्ययसञ्ज्ञायाम् “ अव्ययादाप्सुपः ” इति सूत्रेण सुप्रत्ययस्य लुकि सति ‘ अथ ’ इति शब्दो निष्पद्यते ।

अमरकोशः

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ । इति ।

मेदिनीकोशः

अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले ।

विकल्पानन्तरप्रश्नकात्स्न्यारम्भसमुच्चये ॥ इति ।

आरम्भार्थे

‘ अथ शब्दानुशासनम् ’, ‘ अथ योगानुशासनम्¹ ’ इत्यत्र ‘ अथ ’ आरम्भार्थकः ।

अनन्तरार्थे

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।

वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधन धेनुमृषेर्मुमोच ॥²

इत्यत्र ‘ अथ ’ निशानयनानन्तरमित्यर्थः ।

‘ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ’³ इत्यत्र ‘ अथ ’ साधनचतुष्टयानन्तरमित्यर्थः ।

विकल्पार्थे

‘ शब्दो नित्योऽथानित्यः ’⁴ इत्यत्र शब्दो नित्योऽस्ति वाऽनित्य इत्यर्थः ।

प्रश्नार्थे

‘ अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी ’ ।

‘ न चेन्मुनिकुमारोऽयम् अथ कोऽस्य व्यपदेशः ? ’⁵ ।

‘ अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ’⁶ इत्यादिष्वथ ‘ अथ ’ प्रश्नार्थकः ।

कात्स्न्यार्थे

‘ अथ धर्मं व्याख्यास्यामः ’⁷ इत्यत्र ‘ अथ ’ कात्स्न्यार्थकः ।

समुच्चयार्थे

‘ गणितमथ कलां वैशिकीम् ’⁸ ।

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृस्वसा ।

संपूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्यया ॥⁹ इत्यत्र ‘ अथ ’ समुच्चयार्थकः ।

पक्षान्तरार्थे

¹ योगदर्शनम् – (1-1)

² रघुवंश. - (2-1)

³ ब्रह्मसूत्रम् – (1-1-1)

⁴ गणरत्नमहोदधिः

⁵ शाकुन्तलम् 7

⁶ श्रीमद्भगवद्गीता – (3-36)

⁷ गणरत्नमहोदधिः

⁸ मृच्छकटिकम् – (2-3)

⁹ मनुस्मृतिः – (2-131)

‘ अथ चेत् त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ’¹⁰ ।

‘ अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः किमिति मुधा मलिनं यशः क्रियेत ’¹¹ इत्यत्र ‘ अथ ’ अथ ‘ पक्षान्तार्थकः ।

मङ्गलार्थे

उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाश्चतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे ।

यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रिवगः स्रपयाम्बभूव ताम् ॥¹² इत्यत्र ‘ अथ ’ मङ्गलं स्रपनं चकारेत्यर्थः ।

‘ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ’ इत्यत्रानन्तर्यार्थवाचकोऽथशब्दो ध्वनिमात्रेणापि माङ्गलिकार्थबोधकः ।

ऊँकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ ॥¹³ इति ।

तदुक्तं शङ्कराचार्यैः ‘ अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति ’ इति ।

नागेशोऽपि प्रोक्तवानुद्योते – ‘ प्रारम्भक्रियाविषयत्वद्योतकस्याप्यथशब्दस्या- न्यार्थं नीयमानदध्यादिवन्मङ्गलत्वमपीत्युभयार्थमथशब्दः प्रयुज्यत इति फलितम् ’¹⁴ ।

शब्दः – ‘ शब्दयते आविष्क्रियते स्वार्थो येन सः ’ इति विग्रहे ‘ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । चाङ्ग्राषणे ’ इति चौरादिकाद् धातोः भाष्ये तु ‘ कृतो बहुलमिति वक्तव्यम् ’ इति भाष्यकारस्य वचनेन बाहुलकाद् करणे घञ्प्रत्यये तस्यार्धधातुकत्वेऽनुबन्धलोप इकारलोपे विभक्तिकार्ये च शब्दः इति शब्दः सिद्धः ।

यद्वा ‘ शब्दयति प्रकाशयति स्वार्थं यः सः ’ इति विग्रहे ‘ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । चाङ्ग्राषणे ’ इति चौरादिकाद् धातोः भाष्ये तु ‘ कृतो बहुलमिति वक्तव्यम् ’ इति भाष्यकारस्य वचनेन बाहुलकात् “ एरच् ” इति सूत्रेण कर्तर्यञ्प्रत्यये

¹⁰ श्रीमद्भगवद्गीता – (3-33)

¹¹ हितोपदेशः – (3-141)

¹² नैषधम् – (15-9)

¹³ संस्कृतहिन्दी - आप्टे कोशः, शब्दरत्नमहोदधिः

¹⁴ महाभाष्यम् – उद्द्योतः – अथ शब्दानुशासनम्

तस्यार्धधातुकत्वेऽनुबन्धलोपे इकारलोपे विभक्तिकार्ये च शब्दः इति शब्दः सिद्धः । एवं द्वाभ्यां व्युत्पत्तिभ्यां निष्पन्नोऽयं शब्दशब्दः प्रकाशनं प्रकाशकं वार्थं सुतरां वक्ति ।

यद्वा तत्रैव ‘ शब्दयते ध्वनिना प्रकाशयते ’ इति कर्मणि घञि तन्त्रेण स्वीक्रियते, तदा पूर्णतः स्फोटपदतुल्यार्थकता समागतैव । तत्र निराङ्काक्षार्थप्रतिपत्तिरेव लोकव्यवहारसाधिकेति तादृशार्थप्रतिपत्तिजनकतया वाक्यमेव मुख्यः शब्दः स्फोटो वेत्यप्यवधेयम् ।

यद्वा शब्दयतेऽनेनार्थ इत्यभिधीयते ज्ञाप्यते इति वात्स्यानः¹⁵ ।

यद्वा ‘ शपते ’ इति विग्रहे ‘ शप आक्रोशे ’ इति भौवादिकाद् धातोः ‘ शाशपिभ्यां ददनौ ’ इत्युणादिसूत्रेण दन्प्रत्यये तस्यानुबन्धलोपे च कृते ‘ शप् + द ’ इत्यत्र पकारस्य “ झलां जश् झशि ” इति सूत्रेण बकारे विभक्तिकार्ये च शब्दः इति शब्दः सिद्धः । “ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ” इति सूत्रनिर्देशात् वा सिद्धः ।

अनुशासनम् – अनुशिष्यतेऽसाधुशब्देभ्यः प्रविभज्य बोध्यते येन इति विग्रहेऽनूपसर्गात् ‘ शासु अनुशिष्टौ ’ इत्यादादिकाद् धातोः “ करणाधिकरणयोश्च ” इति सूत्रेण करणार्थके ल्युट्प्रत्यये तस्यानुबन्धलोपे च ‘ शास् + यु ’ इति स्थिते “ युवोरनाकौ ” इति सूत्रेण युप्रत्ययस्य अनादेशे विभक्तिकार्ये च कृते ‘ अनुशासनम् ’ इति सिद्धम् ।

यद्वा ‘ अनुशिष्यन्ते ज्ञाप्यन्ते ’ इति विग्रहेऽनूपसर्गात् ‘ शासु अनुशिष्टौ ’ इति आदादिकाद् धातोः “ ल्युट् च ” इति सूत्रेण भावार्थके ल्युट्प्रत्यये तस्यानुबन्धलोपे च ‘ शास् + यु ’ इति स्थिते “ युवोरनाकौ ” इति सूत्रेण युप्रत्ययस्यानादेशे विभक्तिकार्ये च कृते ‘ अनुशासनम् ’ इति सिद्धम् ।

अनुशासनादिषु प्रयुक्तः ‘ अनु ’ निपातोऽनुक्रमहीनार्थयोः द्योतको वर्तते । उत्तरवर्तितन्त्राणां संक्षेप्तत्वाद् संक्षिप्तत्वाद् हीनत्वम् । यथा – ‘ अनु शाकटायनं वैयाकरणः ’ शाकटायनमपेक्ष्यान्ये वैयाकरणा हीना इत्यर्थः । ‘ अनु ’ शब्दो हीनार्थद्योतकः । द्रष्टव्यम् “ हीने ” इति सूत्रस्य काशिका ।

शब्दानुशासनम् । इदं च व्याकरणशास्त्रस्यान्वर्थं नाम । अनुपूर्वकः शासिर्विविच्य ज्ञापने दृश्यते । तथा चानुशिष्यन्ते विविच्यासाधुभ्यो विभज्य बोध्यन्ते येनेति करणे

¹⁵ न्यायदर्शनम् – (1-1-3)

ल्युडन्ततया शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यम् । ततः ‘ शब्दानाम् ’ इत्यत्र “ कर्तृकर्मणोः कृति ” सूत्रेण कर्मणि षष्ठी, ‘ शब्दानाम् अनुशासनम् ’ इति विग्रहे “ षष्ठी ” इति सूत्रेण षष्ठीसमासे विभक्तिकार्ये च ‘ शब्दानुशासनम् ’ इति शब्दः सिद्धः । । येन विविक्ताः साधवः शब्दाः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागतो येनानुशिष्यन्ते ज्ञाप्यन्ते तच्छास्त्रमत्र ‘ शब्दानुशासनम् ’ इत्यर्थः ।

न च “ कर्मणि च ” इति सूत्रेण समासनिषेधः शङ्क्यः, ‘ कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यते ’ इत्यर्थे ‘ अपां स्रष्टा ’ इत्यादावपि निषेधसिद्धेः “ तृजकाभ्यां कर्तरि ” इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । तत्र चकार इतिपर्यायो निपातानामनेकार्थत्वात् । कर्मणीति सप्तम्येकवचनमुच्चार्य या षष्ठी विहिता सा न समस्यते इत्यर्थः¹⁶ । अर्थाच्चकारशब्दस्येतिशब्दार्थकतया कर्मणीतिशब्दवता “ उभयप्राप्तौ कर्मणि ” इति सूत्रेण या षष्ठी, तदन्तं न समस्यते इत्यर्थात् । इयं षष्ठी तु “ कर्तृकर्मणोः कृति ” इति विहिता, न तु ‘ उभयप्राप्तौ ’ इत्याचार्यस्य कर्तुर्वस्तुतः सत्वेऽपीहाऽनुपादानात् । ‘ प्रत्यासत्ति ’ न्यायेन यस्य कृत्प्रत्ययस्यापेक्षया षष्ठी यदि तदपेक्षयैव तृतीया स्यात्, अत्र तु प्रकाश्यत इत्यस्यापेक्षया तृतीया, अनुशासनेत्यपेक्षया च षष्ठीति न समासनिषेधः ।

शेषलक्षणा षष्ठी वाऽस्तु । इयमाशङ्का भाष्यव्याख्यात्रा कैयटेनेत्थं परिहृता¹⁷— अत्र चाचार्यस्य कर्तुः प्रयोजनाभावादुभयप्राप्त्यभावाद् न “ उभयप्राप्तौ कर्मणि ” इत्यनेन षष्ठी, किन्तु “ कर्तृकर्मणोः कृति ” इत्यनेनैवेति न समासनिषेधावसरः । काशिकाव्याख्याकारो हरदत्तोऽपि पदमञ्जरीमाह¹⁸— अत्र च शब्दानामिदमनुशासनं नार्थानामित्यर्थव्यावृत्तिपरायां चोदनायां कर्तृविशेषस्याऽविवक्षितत्वादुभयप्राप्त्य- भावाद् न “ उभयप्राप्तौ कर्मणि ” इत्यनेन षष्ठी, किं तर्हि ? “ कर्तृकर्मणोः कृति ” इत्यनेनेति, “ कर्मणि च ” इति न निषिद्धः समास । अतः आचार्यकर्तृकं शब्दकर्मकमनुशासनमित्यर्थः ।

तत्र महाभाष्यवचनम् ‘ अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते । शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम् ’ इति ।

¹⁶ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी – बालमनोरमा – (कर्मणि च इति सूत्रे) पृ. 52

¹⁷ महाभाष्यप्रदीपे पस्पशाया आरम्भे ‘ अथ शब्दानुशासनम् ’ इति वाक्यव्याख्याप्रसङ्गे ।

¹⁸ काशिकायाः पदमञ्जरीव्याख्या, ‘ अथ शब्दानुशासनम् ’ इति भाष्यवाक्यव्याख्यावसरे ।

...Published by...

[Http://www.hemchandracharyaejournal.com/](http://www.hemchandracharyaejournal.com/)

INTERNATIONAL PUBLISHING HOUSE

H Q .

**AT & POST-CHAVELI, TA-CHANSMA, DIST-PATAN
NORTH GUJARAT, INDIA, ASIA**